

Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

АКСІОПСИХОЛОГІЯ
ЛЮДСЬКОЇ ДЕСТРУКТИВНОСТІ:
ВІД АНАТОМІЇ ДО ПРОФІЛАКТИКИ

МОНОГРАФІЯ

ЗА ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ЗІНОВІЇ КАРПЕНКО

Івано-Франківськ
Видавець Супрун В. П.
2016

УДК 159.923+159.98
ББК 88.492
А 42

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради філософського факультету ДВНЗ "Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника" (протокол № 11 від 24 червня 2016 року).

Рецензенти:

С. Б. Кузікова – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка;

Г. К. Радчук – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка.

А 42 Аксіопсихологія людської деструктивності : від анатомії до профілактики : монографія / за заг. ред. З. С. Карпенко ; М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Прикарп. нац. ун-т ім. В. Стефаника». – Івано-Франківськ : Супрун В. П., 2016. – 220 с.

ISBN 978-966-8969-92-8

Коллективна монографія представляє аксіологічно зорієнтовані дослідження різних аспектів породження і профілактики деструктивної (агресивної, ворожої, насильницької, ксенофобської, нетолерантної тощо) поведінки в різних царинах життя людини і суспільства загалом.

Книжка адресується широкому колу читачів – від фахівців у галузі девіантології, соціальної, вікової, педагогічної психології та психотерапії до студентів – майбутніх психологів, педагогів, соціальних працівників, журналістів.

УДК 159.923+159.98
ББК 88.492

ISBN 978-966-8969-92-8

© Карпенко З. С.
© ДВНЗ «ПНУ імені
В. Стефаника», 2016.

ЗМІСТ

Вступ (З. С. Карпенко)	5
Розділ 1. Аксиологічна психопрофілактика деструктивної соціально-політичної міфотворчості	6
1.1 Аксиопсихологічне спростування тоталітарних ідеологем в епоху глобалізму (З. С. Карпенко)	6
1.2 Психолого-історична реконструкція соціальних міфологем як метод протидії маніпулятивним медіа технологіям (З. С. Карпенко)	17
1.3 Феномен Небесної сотні в контексті міфу про народження національного героя (З. С. Карпенко)	27
Розділ 2. Християнсько-психологічна парадигма профілактики насилля та ворожості	35
2.1 Насилля та ворожість як симптоми та наслідки духовної деградації особистості та суспільства (О. І. Климишин)	35
2.2 Християнсько-психологічні принципи життєтворення здорової особистості (О. І. Климишин)	46
2.3 Християнсько-орієнтована практика профілактики насилля та ворожості (О. І. Климишин)	55
Розділ 3. Інвективні стратегії поведінки особистості як девіації сучасних дискурсивних практик	69
3.1 Дискурсивний вимір морально-етикетної компетентності особистості (С. Д. Литвин-Кіндратюк)	69
3.2 Інвектива як вияв деритуалізації міжпоколінної взаємодії (С. Д. Литвин-Кіндратюк)	76
3.3 Семантико-статистичне дослідження особливостей використання деструктивних лексем користувачами веб-сайтів (В. М. Мицько)	84
Розділ 4. Психопрофілактика сімейного насилля	100
4.1 Психологічні чинники і форми насилля щодо дітей в сім'ї (Л. С. Тимків)	100
4.2 Чоловіча гендерна роль як фактор сімейного насилля (В. І. Сметаняк)	112

Розділ 5. Психопрофілактика деструктивної поведінки у шкільному середовищі	120
5.1 Теоретико-методологічні аспекти профілактичної роботи у школі (<i>А. О. Макарова, Л. І. Макарова</i>)	120
5.2 Система роботи щодо запобігання шкільного насильства серед учнів початкових класів (<i>О. М. Юрчик</i>)	124
5.3 Інклюзивна освіта дітей з розладами спектру аутизму як засіб профілактики їх соціальної дезадаптації (<i>Н. М. Козутяк</i>)	142
Розділ 6. Деструктивні аксіопсихологічні моделі соціалізації особистості та проблема профілактики їх реалізації	153
6.1 Експеріментальна модель профілактики емоційної депривації в процесі становлення особистості (<i>З. С. Карпенко</i>)	153
6.2 Особливості психосоціального розвитку особистості правопорушників (делінквентів) підлітково-юнацького віку (<i>А. В. Шамне</i>).....	161
6.3 Екзистенційний підхід до психологічної профілактики і корекції дитячої агресивності (<i>О. Г. Паркулаб</i>)	172
Висновки	192
Перелік посилань	200

ВСТУП

Сучасний стан світового розвитку позначений різноманітними кризами, соціально-економічними й гуманітарними проблемами, етнокультурними й політичними конфліктами, а в локальному вимірі – перманентними смисловими бар'єрами, дезадаптивними агресивними реакціями на минулі психічні травми, труднощами знаходження сенсу життя тощо. Це актуалізує проблему психологічної профілактики насилля і ворожості в суспільному і приватному житті, підсумки розв'язання яких презентує праця колективу авторів. Парафраз зі знаменитою книгою Е. Фромма тут не випадковий: з одного боку, це спроба вкотре нагадати про вічно актуальну для людського роду загрозу самознищення від безконтрольного вияву власної агресії, а з іншого, – намагання звести заслін на шляху неминучій творчій експансії людини, пропустивши її інтенції через своєрідний аксіологічний фільтр.

Напрями представлених досліджень проблеми торкалися найбільш розповсюджених сфер застосування насилля в сучасному світі та шляхів його запобігання: психолого-історичної реконструкції деструктивних ідеологем як методу гарантування інформаційної безпеки суспільства; засобів оздоровлення медіасередовища як чинника продуктивної соціалізації особистості; шляхів психологічної протидії сімейному насиллю; психологічної профілактики булінгу; психоедукації батьків і громадськості з метою створення умов для інклюзивної освіти дітей з особливими потребами; профілактики ворожості в приватному житті засобами християнсько-орієнтованої психотерапії тощо.

На загал можна констатувати, що обґрунтовано аксіопсихологічний підхід до тлумачення та впровадження дієвих заходів профілактики цих деструктивних явищ засобами практично орієнтованої психології на базі новітніх напрямів фундаментальних технологічних досліджень у царині соціальної психології особистості, генетичної, політичної, педагогічної психології, конфліктології, психології девіантної поведінки та ін.

Матеріали монографії можуть бути корисними для фахівців, що працюють у галузі девіантології, кризового і вікового психологічного консультування, психотерапевтів різної спеціалізації, соціальних працівників, журналістів та ін.

РОЗДІЛ 1

АКСІОЛОГІЧНА ПСИХОПРОФІЛАКТИКА ДЕСТРУКТИВНОЇ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ МІФОТВОРЧОСТІ

Розділ, підготовлений З. С. Карпенко, містить аксіопсихологічне спростування тоталітарних ідеологем в епоху глобалізму, психолого-історичну реконструкцію соціальних міфологем як методу протидії маніпулятивним медіа технологіям, трактує феномен Небесної сотні в контексті міфу про народження національного героя.

1.1 АКСІОПСИХОЛОГІЧНЕ СПРОСТУВАННЯ ТОТАЛІТАРНИХ ІДЕОЛОГЕМ В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗМУ

Вступ

Запекла інформаційна війна, що передувала і супроводжує військове вторгнення Російської Федерації на суверенні українські терени, яка привела до брутальної юридичної імітації підстав для анексії Криму та створення плацдарму для подальших імперіалістичних зазіхань Кремля на Донбасі аж до, імовірно, Придністров'я й Карпат, викликала культурний шок у громадян щонайменше Євросоюзу, США, Канади, Австралії, Японії з приводу безпрецедентного в ХХІ столітті порушення міжнародних домовленостей, суб'єктом яких виступає ядерна держава. Цей культурний шок породив глибоке занепокоєння не лише очільників офіційних інституцій, лідерів держав, а й відродив есхатологічні очікування кінця історії внаслідок ескалації некерованої агресії у пересічних обивателів, фундаментальні права, потреби та інтереси яких зазнали б неминучих у такому разі нехтувань, фрустрацій, обмежень тощо. До викликів інформаційної війни з боку Росії, яка ведеться з підконтрольних тамтешньому тоталітарному режиму ЗМІ, котрий загалом зберігає реліктові риси "радянського імперіалізму" (у простонародному слововжитку – совка), виявилася неготовою професійна психологічна спільнота не тільки в Україні, але й за її межами. Річ у тому, що з часів другої світової війни, сумнозвісних цинічною геббельсівською пропагандою націонал-соціалістичної (фашистської) ідеології, світ уперше зіткнувся з безсоромністю масової маніпуляції фактами, підміною понять, перекрученням смислової логіки революційних подій на Майдані, спотворенням

культурно-історичного контексту і спадкоємності націєтворення в Україні, з кричущим російським етноцентризмом, шовінізмом й агресивним самозвеличенням через культ військової потуги і сумнівну перевагу над енергетично залежними державами-споживачами природних вуглеводнів.

Зрозуміло, що розгубленість соціальних і політичних психологів перед зухвалим альярмом дедалі абсурдніших симулякрів ненаситних волонтаристських інтенцій по реставрації в межах Російського царства "русского мира", базованого на православному фундаменталізмі, сакральності тоталітарної влади та протистоянні всьому апріорі "не русофільському", була спонтанною емоційною реакцією як вишколених "академічних" психологів, так і, на щастя, вже численного нині клану психологів-практиків. Проте і цей своєрідний професійний шок, що проявився на тлі шоку культурного, не може тривати як завгодно довго. Настав час оговтатися, переосмислити напрацювання психологічної теорії і практики, які можна прилаштувати до умов і методів ведення інформаційної війни проти України та її союзників і адвокатів у сучасному світі, з метою спростування деструктивних ідеологем, пропагандистських міфів, що паразитують на соціальних ілюзіях масової свідомості адресатів ідеологічного впливу.

Глобалізація і новітній тоталітаризм

Актуальність аксіопсихологічного спростування ідеологічних засад зовнішньої та внутрішньої політики сучасних держав пов'язана з викликами епохи глобалізму, що постає в результаті виникнення спільного загальнолюдського культурного, інформаційного, економічного простору, посилення взаємозалежності і взаємовпливу держав і регіонів [1].

Глобалізація – об'єктивний процес світового розвитку, що дає могутній імпульс для самоактуалізації особи і раціонального використання людського капіталу в умовах прискорення трудової мобільності і масового розповсюдження та зростання ролі Інтернет-комунікації та в рамках ліберально-демократичного устрою суспільного життя. З іншого боку, глобалізація породжує й альтернативну тенденцію – антиглобалістичний рух, який акцентує роль партикулярних факторів – етнокультурних відмінностей, традиційного поділу праці та сфери політичного впливу окремих держав, екологічні загрози для регіонів внаслідок надмірної експлуатації природних ресурсів тощо.

Такий стан справ характеризує діалектику, притаманну всім природним процесам. Проте аналіз показує, що існує тенденція до перетворення опозиційних рухів у нові глобальні проекти під гаслом критики вад глобалізму. До прикладу, нове дихання отримала ідея Третього Риму як проекту альтернативної глобалізації, розглянута на УІ Всесвітньому руському народному соборі ще в 2002 р. Постульована на ньому "цілісна православна модель особистого і суспільного життя" протиставляється "західній" демократії, "диктату транснаціональних компаній" та в підсумку прагне до відродження анахронічних, за змістом – деструктивно-тоталітарних ідеологем на всі рівні приватного і суспільного життя так званого Руського світу. До анклаву таких держав адепти міфологеми Москви – Третього Риму відносять Болгарію, Білорусію, Грецію, Кіпр, Македонію, Молдавію, Росію, Румунію, Сербію, Україну, Чорногорію, а також діаспори православних народів, які мешкають поза цим "тілом істинної праведності" (метафора автора). Переведення релігійно-філософських учень в політичні доктрини, а останні в реальні справи може, за задумом їх апологетів, призвести до бажаних цивілізаційних зрушень і встановлення нового, кращого порядку.

Ідеологія в контексті культури

Відправною точкою наших міркувань у зазначеному контексті буде феномен ідеології, аксіопсихологічний зміст якого очевидний, що, відтак, потребує конгеніального йому засобу протидії у випадку використання руйнівних, деперсоніфікуючих, конфліктогенних, фруструючих і нечесних пропагандистських маневрів, покликаних деморалізувати ідейного супротивника, зламати його опір, викликати паніку й очікування поразки, посіяти страх, зневіру й відчуття власного безсилля і неспроможності.

Отже, "ідеологія – поняття, яким традиційно позначається сукупність ідей, міфів, переказів, політичних лозунгів, програмних документів партій, філософських концепцій; не будучи релігійною по суті, ідеологія виходить із певним чином пізнаної або "сконструйованої" реальності, орієнтована на людські практичні інтереси і має на меті маніпулювання й управління людьми шляхом впливу на їхню свідомість" [2, с. 386]. Як стверджує А. А. Грицанов у цій же статті, ядром ідеології виступає коло ідей, пов'язаних з питаннями захоплення, утримання і використання влади суб'єктами політики.

Таким чином, ідеологеми – це одиничні складники ідеології як особливої аксіопсихологічної системи є змістовно вбудованими в культуру. Подібно до культури вони можуть виражати суб'єкт-об'єктні чи суб'єкт- суб'єктні відношення людської життєдіяльності. Перші фіксують базові структури свідомості людини і носять універсальний характер, позаяк оприявнюються в категоріях простору, часу, руху, речі, відношення, кількості, якості, міри, змісту, причинності тощо, а другі фіксують конкретний історичний досвід певної спільноти, сформований її існуванням як відносно автономного і тотожного собі цілого впродовж більш-менш тривалого часу. До цього культурного пласту належать історично зумовлені етноспецифічні колективні уявлення про призначення людини, функції суспільства, структуру свідомості, зміст таких оцінних категорій, як добро чи зло, прекрасне – потворне, обов'язок, совість, справедливість, віра, надія, свобода тощо.

В. С. Стьопін зазначає, що між складниками обох підсистем культури (а також ідеології як її невід'ємної частини – З. К.) існують корелятивні взаємозв'язки і смисловий резонанс. Автор пише: "Перетворення суспільства і типу цивілізаційного розвитку завжди передбачають зміну глибинних життєвих смислів і цінностей, закріплених в універсальних культури. Перебудова суспільств завжди пов'язана з революцією в умах, з критикою панівних раніше світоглядних орієнтацій та виробленням нових цінностей" [3, с. 526]. Тим часом в тоталітарних суспільствах ідеологія перетворюється на інертну, не здатну до оновлення й розвитку систему світоглядних догм, оцінних штампів, риторичних кліше, уподібнюючись релігії. "Держава в такому разі виступає ідеократичною системою, в межах якої верховний жрець, який може тлумачити і трансформувати постулати ідеології, виступає і найвищим чиновником, і політичним лідером" [4, с. 387]. Аналогія з російським державним лідером у даному контексті більш ніж очевидна. Владна вертикаль сусідньої держави вибудована таким чином, що замикає ухвалення не тільки доленосних, а й скільки-небудь вагомих рішень на президентові. Більше того, кожна публічна акція з участю очільника РФ дедалі більше наповнюється езотеричним символічним змістом, сакралізується в контексті новочасної імперської реконструкції виняткової духовної місії "Русского мира", втрачаючи життєдайну опору в глобалізованому постмодерновому світі з його полікультурністю й універсальною суб'єктністю суспільних організмів різного масштабу і функціональної спроможності.

Некритично захоплене ставлення до лідера, псевдораціональне виправдання його політичних рішень і жестів, атрибуція винятково чеснот аж до істеричного прославлення і вірнопідданницького обожнювання – такий феноменологічний спектр (по наростаючій) переживань типового представника тоталітарного соціуму, який злютовує духовно кволе (бо однорідне, так би мовити – "монотеїстичне" суспільство), проте сильне спільністю групової манії, що переростає в суспільну одержимість ідеями-симулякрами, які, мов дивовижні гігантські рослини-мутанти, самотньо бовваніють на тлі різнобарвного килима плюралістичних візій сучасності.

Дослідники (М. М. Бахтін, Р. Барт, Ю. Кристева) відзначають знаково-семіотичний, в межовому варіанті – міфологічний характер ідеологем, в структурі яких складно опосередковані раціональні й ірраціональні компоненти, об'єктивні підстави (означуване) й суб'єктивні прагнення (означники), автентичні екзистенційні феномени та їх конвенціалізовані культурні маніфестації тощо. Це зближує поняття ідеології та ідеологем з поняттям національного менталітету (ментальності), яке також належить до ядра культури та має складну структуру. Так, А. А. Гостев відзначає, ментальність "консолідує народ на основі спільних цінностей, моделей поведінки, традицій, життєвого укладу, культури і закладена, щоб не сказати запрограмована, на рівні свідомості – як індивідуальної, так і масової" [5, с. 94]. При цьому базовими характеристиками менталітету виступають колективність, неусвідомленість або неповна усвідомленість, стійкість, а ключовими складниками – національна ідея і національний прототип (образ позитивного національного героя). А. В. Юревич виокремлює такі базові компоненти національного менталітету, які утворюють його ядерний пласт: 1) колективна пам'ять, 2) соціальні уявлення, 3) колективні емоції, що їх закріплюють, 4) колективні норми, цінності і відношення, 5) мова, 6) ментальні репрезентації культури, 7) стиль мислення (і соціального сприймання), 8) зразки поведінки, 9) національна ідентичність [6, с. 95]. З огляду на перелічені компоненти є підстави вважати кожен із них джерелом, "матеріалом", засобом-інструментом, фінальним результатом чи іншим модусом існування ідеології.

Деструктивний зміст тоталітарних ідеологем

Поки що сказане про імплікативну структурно-функціональну "запакованість" ідеології в менталітеті й останнього в культурі не дає достатніх підстав для критеріального розмежування ідеологем на

конструктивні й деструктивні, тоді як емпірична доцільність такого аксіологічного протиставлення безсумнівна. Незважаючи на те, що виокремленні компоненти, як і годиться в респектабельному науковому дискурсі, принципово безоцінні, їх жива інтенціональна тканина в конкретних умовах існування соціуму зазнаватиме випробувань на цільову узгодженість і телеологічну міцність. Мова йде про вибір таких аксіометричних координат, у яких відзначені вище суб'єкт-об'єктний та суб'єкт-суб'єктний вектори культури (ідеології) були б належним чином враховані, а в перспективі довели свою практико-перетворювальну спроможність.

Саме таким потенціалом володіє, на наш погляд, обґрунтований О. Г. Асмоловим поділ культур на культури корисності та культури гідності. В одному зі своїх недавніх інтерв'ю з приводу актуального морально-психологічного клімату у зв'язку з військовим конфліктом на українському Донбасі, який висвітвив уразливі місця національного менталітету й сучасної офіційної російської ідеології та її пропаганди через ЗМІ, О. Г. Асмолов робить роз'яснення для широкого читацького загалу: "Я пропоную поділ усіх культур на культури корисності і культури гідності. В культурах корисності людина – це річ, яка визначається за її функціями, це гвинтик. Їх ключова характеристика – знеособлення, деперсоналізація, девальвація людської особистості... В культурах гідності домінує механізм підтримки варіативності, інакшості... в культурі гідності діє підтримка різноманітності, норми толерантності... Якщо культури корисності живуть за законом прагнення до виживання і рівноваги, то культури гідності – за законом прагнення до життя, в них людина завжди перебуває в пошуках смислу... Суспільний розвиток рухається двома механізмами, з яких ми весь час виділяємо один. Це механізм конфлікту – і ми стали бранцями розвитку суспільства через конфлікт... Конфлікт більше помітний, ніж взаємодопомога. Він існує в будь-якій культурі, і кожне суспільство проходить через нього. Зараз нормою і соціальною, і політичною поведінки в Росії стала формула "бої без правил"... Коли діє норма боїв без правил, головною логікою розвитку культури стає знищення різноманітності. І в культурі діють всі формули в стилі "хто не з нами, той проти нас", "якщо ворог не здається, його знищують". Це етика розлюднення... Коли культура заснована на боях без правил, в неї приходять варвари. Їх головна справа – знищити інакшого. Варварство настає в тих чи інших... критичних ситуаціях. Дуже часто воно дозволяє на короткий період добитися стабілізації суспільства через боротьбу зі спільним

ворогом. За принципом "ви проти кого дружите?" І починають дружити... В даному випадку неважливо: проти США, України, націонал-зрадників. У ситуації варварства важливо крикнути вчасно "розіпни його", щоб усі перетворилися в натовп... Слідом за культурою конфлікту система напихає всіх ідеологією ненависті, ідеологією знеособленості, створює образ ворога. Фашизм, націонал-соціалізм у будь-яких варіантах починається зі знеособлення... А коли люди культури корисності, котрі не мають індивідуальності і власного смислу, раптом набувають спільний смисл для всіх, у них виникає ілюзія безпеки і стабільності" [7]. Відповідаючи на запитання кореспондента, чи без образу ворога в суспільства не було б відчуття безпеки, російський вчений і патріот дає ствердну відповідь, уточнюючи: "Будь-яка ідеологія ненависті стоїть на трьох китах. Перший – це філософія й ідеологія фундаменталізму як закритого суспільства, котре повинно бути гомогенне й однорідне. Другий – це психологія фанатизму. Третій – технологія тероризму у широкому сенсі" (Там само).

Наведені вище цитати випукло демонструють суть ідеологічного, ментального, етнокультурного й цивілізаційного протистоянь між соціумами, зорієнтованими на діаметрально протилежні цінності та цілі. Демократичні тенденції суспільного розвитку проявляються в поцінуванні культурної різноманітності, творчої індивідуальності, ідейної толерантності, взаємодопомоги і співпраці, діяльнісної синергії та групової фасилітації. Натомість тяжіння суспільства до тоталітарних форм управління державою й облаштування публічного життя її громадян базується на "єдиноначалії", безумовному авторитеті лідера, з сентенціями і рішеннями якого через механізм раціоналізації погоджуються індивідуальні волі громадян радше як соціотипових індивідів, аніж індивідуальних особистостей; в такому соціумі заохочуються ідеологічний "монотеїзм", ідолопоклоніння, культ особи верховного лідера (жерця), нетерпимість до інакодумців, як-от "націонал-зрадників", "жидобандерівців", "америкосів", "гейропейців" тощо в путінській Росії, вибудовування образу зовнішнього ворога як результат проєкції власних егоїстичних чи етноцентричних тенденцій та рис – жадібності, заздрості, переживання власної ущербності й меншовартості чи, навпаки, – амбітності і презирства до інших. Прикметно, що типовий дискурс соціальних мереж уражених тоталітарними ідеологемами російських користувачів пронизаний аргументами культури корисності. Так, українців – патріотів своєї

країни – звинувачують у тому, що ті стали маріонетками Америки (особливо не люблять її державний департамент), транснаціональних компаній, які хочуть видобувати в Україні сланцевий газ (і, відповідно, підірвуть монополію Росії в постачанні вуглеводнів іншим державам, про що замовчується) і т. ін. Вражає атрибуція безсуб'єктності, внаслідок чого Україна не розглядається суверенною державою з власними інтересами і самостійною політикою; в жорстких дискусіях російські опоненти, використовуючи інвективну лексику, перемішану з нецензурною лайкою, представляють Україну таким собі інфантильним недосуб'єктом – розумово кволим, легко навіюваним (з боку Заходу, що їх особливо дратує), по-дитячому імпульсивним та потребує опіки (звісно ж, з боку "мудрої" і "турботливої" Росії, а не якогось там ЄС, що сам по собі є досить спірним суб'єктом, адже теж танцює під дудку США). Саме така тенденційна оцінка України як *об'єкта* (території) геополітичних маніпуляцій сильних гравців на арені міжнародної політики (в поляризованій масовій свідомості путінської автократії – це або Росія, або США), якій відводиться роль пасивного споживача іноземних товарів (бажано російських) при наявності власного відсталого й неконкурентноздатного виробництва, що потребує досвідченого поводири (старшого брата), за мудре керівництво якого слід віддячувати слухняністю, покірністю, улесливим запобіганням, саме така оцінка України за утилітарним критерієм зручності в координатах культури корисності настирливо й безнастанно модерується імперсько-реваншистською пропагандою. Зрозуміло, що на тлі сфальсифікованої реальності (наприклад, образ "розп'ятого українськими карателями хлопчика") неправдоподібними видаються реальні факти – сотні (чи тисячі?) убитих на Донбасі російських солдатів, що воювали за примарну ідею "збирання земель", яку, до речі, соромно відверто артикулювати на серйозному офіційному рівні – в Раді Безпеки ООН, Європарламенті тощо.

Міжкультурна толерантність як протидія ідеологічному тоталітаризму

Викладене вище підводить до висновку про гостру ціннісно-орієнтаційну кризу, в яку занурена сучасна Росія, як у своє інфернальне колективне несвідоме. Замість того, щоб іти шляхом індивідуалізації та плекання власної самості в гармонії з іншими суб'єктами (персонами) вона уникає критичної саморефлексії, внутрішньої інтеграції протилежностей, наприклад, підпорядкування

культури користі культурі гідності, або концепції конфлікту концепції взаємної допомоги (П. А. Кропоткін, О. Г. Асмолов) [8], що суголосне пріоритетності цінностей самотрансцендентності й відкритості змінам перед цінностями самозвеличення й консерватизму (Ш. Шварц, В. К. Карпінський) [9]. Це актуалізує завдання не лише концептуального аксіопсихологічного спростування деструктивних ідеологем тоталітарного соціуму, а й пошук дієвих в умовах інформаційної війни аксіопсихологічних механізмів розвінчання шкідливості цих ідеологем з метою запобігання віктимізації суспільства, що піддається агресивній пропагандистській атаці.

У цьому зв'язку варто скористатися з психотехнічних напрацювань, що гарантують оперативний спротив і доволі швидко відсіч черговому вкиданню ідеологічно приправленої дезінформації, яка принижує, знеславлює, пригнічує адресата деструктивної пропаганди. На наш погляд, такими характеристиками володіє психотерапія когнітивно-біхевіорального спрямування, котра на відміну від, скажімо, психоаналізу дає змогу негайно відреагувати на деструктивну ідеологему, знешкодивши її вбивчий заряд.

Звернімося до досвіду формування міжкультурної комунікативної компетентності, психологічним ядром якої, за дослідженнями Л. Г. Почебут, є міжетнічна і міжособистісна толерантність, довір'я і сенситивність.

У теоретичній розвідці, присвяченій характеристиці толерантності в контексті аксіологічного підходу, О. Шаюк наводить роз'яснення цього феномена І. Бубісом, яке найбільше пасує до проблеми, що розглядається у цій статті. Отже, І. Бубіс тлумачить толерантність як терпимість, яку сильніший виявляє стосовно релігії, світогляду, походження, національності, кольору шкіри та історії іншої, слабшої людини, що становить основоположну цінність *демократичного* (виділено нами – З. К.) суспільства [10, с. 48]. Толерантність як моральна характеристика, інтегральна властивість особи і соціуму передбачає "повагу прав іншої людини за умови, що вона також поважає наші права; це свобода від упереджень, забобон і дискримінації" [11, с. 7]. Невід'ємними атрибутами толерантності вважаються: стійкість до впливу, тиску з боку іншої людини, визнання права іншого мати свою думку, асертивність – захист своєї думки, своїх ідей, інтересів при визнанні права іншого мати і відстоювати свої ідеї та інтереси; довіра до іншого, заснована на знанні про те, що поведінка цієї людини не принесе нам шкоди, інтерес до думки іншого (небайдужість) [12, с. 8].

Неважко помітити відмінність двох наведених трактувань толерантності, перше з яких – аксіологічно однозначне, і може слугувати орієнтиром для *профілактики* нетолерантності (насилля і ворожості внаслідок ескалації міжособистісних і міжгрупових конфліктів), а друге – практично придатніше, оскільки враховує ризики толерантної людини чи демократичного соціуму загалом в умовах нетолерантного ставлення до них з боку інших суб'єктів, а отже, може бути орієнтиром для інформаційно-психологічного *спротиву* ворожій пропаганді, заснованій на деструктивних ідеологемах тоталітарних соціумів. Це дає нам підстави трансформувати відкриті Л.Г. Почебут механізми формування толерантної свідомості, засновані на процесі когнітивної категоризації, у механізми захисту демократичних цінностей в умовах цілеспрямованого когнітивного спотворення фактів, перекручування мотивацій, фальсифікації намірів, приниження гідності людей та значення вагомих суспільно-політичних подій тощо, які спостерігаються, зокрема, в інформаційній війні провладних ЗМІ Росії проти України. На цьому тлі інформаційна політика телеканалу "Дождь" є радше винятком, проте дуже важливою підмогою для "очищення свідомості" пересічного росіянина від сугестивного впливу войовничо налаштованих державних телеканалів ("зомбоящика").

Методика конструктивного ціннісного вибору

Йдучи шляхом реінтерпретації механізму категоріального порівняння, протидія міжкультурній інтолерантності, презентованій у відповідній ідеологемі, може виглядати так.

На першому етапі відбувається "груба" категоризація за критерієм "свій – чужий" або "наше – їхнє", "друг – ворог". Спрацьовує інтуїтивна оцінка цілісного гештальту повідомлення, схоплення основного смислу меседжа, що викликає первісну довіру чи скепсис щодо змісту сприйманого.

На другому етапі критерії оцінювання урізноманітнюються. Наприклад, застосування критерію "подібний – інший" може виглядати таким чином: всі ми прагнемо миру на Донбасі, але сепаратисти його хочуть отримати тільки через відокремлення від України. Решта українців переживає когнітивний дисонанс: "Чому заради миру треба вбивати своїх співвітчизників?" Зі свого боку сепаратисти не розуміють, чому заради миру їм неодмінно треба полюбити Україну, коли їм так хочеться в ментально ближчу Росію.

Отже, при збіжності термінальної цінності миру спостерігається поляриність операціональних цінностей (соборність – сепаратизм).

На третьому етапі відбувається оцінка ідеологеми за критеріями "безпечна – небезпечна", "конструктивна – деструктивна". Відтак аргументації підлягають протилежні шляхи встановлення миру: або через відновлення територіальної цілісності України, для чого потрібне легітимне волевиявлення, або суспільний консенсус щодо права на відокремлення від України частини її земель, що само по собі скидається на фантастичний сценарій. Таким чином, поляризація позицій сягає свого піку, що зводить розв'язання проблеми до виключно силового варіанту, який веде за собою збільшення кількості втрат і руйнувань з обох сторін збройного конфлікту. За кожною з альтернативних інструментальних цінностей закріплена власна "ідеологічна правота", певна екзистенційна вмотивованість, за збереження яких люди готові стояти до кінця. Виникає питання: як, перебуваючи на піку ідеологічної інтолерантності, не довести справу до кривавої розв'язки? На наш погляд, це можливо лише апелюючи до людської гідності, честі ідейного супротивника, демонстрації віри у його здатність ухвалювати мудрі рішення, підтримуючи спроби деескалації конфлікту, заохочуючи діалог. Власне, це і робить дипломатія США та Євросоюзу, долучаючись до участі в перемовинах між представниками України, Росії, буремного Донбасу.

Водночас з фокусу уваги не слід випускати факти, які свідчать про розпалювання міжнаціональної ворожнечі, спонсорування тероризму, вербування найманців, ведення так званої гібридної війни тощо. Давно відома політика "батоба і пряника" й понині залишається актуальною. Щодо спілкування в соціальних мережах, то тут слід рекомендувати утримання від вербальної агресії у відповідь троллю, яка принижує його як особистість; викриття абсурдності ідеологем краще відбувається при застосуванні тонкого гумору чи етично акцентованої іронії, які показують логічну суперечливість постулатів опонента, без опускання обох на дно акультурного шабашу.

Четвертий етап, за Л. Г. Почебут, – це "установка на толерантність – інтолерантність" за ознаками "дружелюбність – ворожість" [13, с. 8], який завершується вибором однієї з альтернатив. Зрозуміло, що в ідеологічному змаганні ніхто не може зробити вибір за опонента. Якщо ж останній налаштований на дискримінацію, не визнає вашу ідентичність, відверто глузує і насміхається з вас, то обрана вами інтолерантність по відношенню до зла в зазначених та

інших проявах буде аксіологічно доцільною. Протидіяти впертій (часто тому, що оплаченій) деструктивній ідеологемі можна у спосіб повного ігнорування фанатичного опонента через його блокування, або шляхом дискурсивного конструювання пропагандистського контрнарративу (обґрунтованої фактами, конструктивної ідеологічної позиції), в якому моральні та прагматичні аргументи будуть взаємно збалансовані та взаємно підсилені. Звісно, що для виконання такого завдання потрібно докласти чималих зусиль – розумових і фізичних, бути достатньо підготовленим, аксіологічно чутливим та відповідальним, як писав наш відомий сучасник – французький письменник Б. Вебер: "Вам не подобається цей світ? Придумайте інший, який буде кращий", "Ви вважаєте, що Бог недосконалий? Станьте на його місце" [14].

Висновок

Аксіопсихологічне спростування деструктивної ідеологічної риторики в умовах інформаційної війни тоталітарних держав з демократичними повинно відбуватися з повно аргументованих позицій культури гідності, підсилених доказами життєзберігальної доцільності й утилітарної користі. Психотехнічні здобутки психотерапії, зокрема, її когнітивно-поведінкової гілки, дозволяють розробити ефективні методики інформаційно-психологічного спротиву й очищення віртуального комунікативного простору від руйнівного впливу ксенофобських ідеологем, інспірованих засобами масової комунікації новітніх тоталітарних соціумів, які відроджують реваншистські ідеї біполярного світу з претензією на світове панування.

1.2 ПСИХОЛОГО-ІСТОРИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ МІФОЛОГЕМ ЯК МЕТОД ПРОТИДІЇ МАНІПУЛЯТИВНИМ МЕДІАТЕХНОЛОГІЯМ

Постання інформаційного, власне, постіндустріального, суспільства зумовило справжню революцію в освітніх технологіях та висування на чільне місце електронних засобів масової інформації як новітніх інститутів соціалізації особистості, що конкурують з традиційними.

Про переваги і загрози соціалізації в медіасередовищі останнім часом говорять і пишуть дуже багато (О. Барішполець, О. Донченко, К. Керделлан,

О. Ліщинська, М. Маклюен, Л. Найдьонова, О. Петрунько, Г. Почепцов, П. Фролов та ін.). У цій статті ми зупинимося на тих його особливостях, що становлять ризики для продуктивної соціалізації особистості в добу тотального розповсюдження Інтернет-комунікацій.

Насамперед зафіксуємо тезу, що терміном "медіасередовище" П. Вінтерхофф-шпурк, К. Керделлан і Г. Грезийон означають таке інформаційне середовище, в якому домінує аудіовізуальна інформація, створена за допомогою електронних мас-медіа. О. Петрунько наділяє цей термін ширшим змістом, постулюючи, що в результаті "накладання і взаємопроникнення суб'єктивних реальностей окремих індивідів, об'єктивної реальності соціального світу і віртуальної реальності, сформульованої мас-медіа (і дискурсів цих реальностей) утворюється медіасередовище, наповнене множиною смислів, які виникають, існують і функціонують там завдяки спільним зусиллям всіх включених у нього учасників" [15, с. 164]. І хоча таке трактування медіасередовища покладає відповідальність за його насичення і результати споживання на всіх залучених у медійний дискурс суб'єктів, тим не менш зрозуміло, що первинні тексти – першоджерела, – незважаючи на їх постійні мультиплікації, чинять найбільший освітній, соціалізувальний та маніпулятивно-пропагандистський вплив на реципієнтів.

Отже, якість (достеменний фактологічний зміст) і ціннісна зорієнтованість (екзистенційно-мотиваційна валідність) "першотексту" є зоною особливої відповідальності Автора (вченого-експерта, дослідника-інтерпретатора, журналіста, блогера тощо), бо саме він формує "обсяги апріорних уявлень про явища, з якими аудиторія практично не стикається в повсякденні", відтак існує загроза породження "паразитичних інформаційних ланцюгів" та викривлення реальності, коли "медійна картина світу" визнається достовірною і такою, що заслуговує на довіру більшу, ніж власний досвід [16, с. 325]. Саме з таким феноменом ми поголовно маємо справу, коли констатуємо "зомбування" населення Росії маніпулятивними медіатехнологіями тамтешніх ЗМІ.

Зазначена обставина спонукає до експлікації тих чинників медіасередовища, які конструюють його деструктивний контент (про конструктивний, сенсотворчий потенціал медіасередовища тут не

йтиметься, хоч він, безумовно, наявний теж). Згаданий контент (зміст) генерується:

- видовищністю презентації аудіовізуального матеріалу (зокрема, у спосіб інспірування жаху від споглядання сцен жорстокості і насилля);

- гіперболізованим акцентом на "промовистій деталі" (наприклад, фото жертв катувань і насильницької смерті);

- спекуляцією на глибинних почуттях, релігійних віруваннях, засадничих життєвих прагненнях людей (наприклад, представлення греко-католиків та вірних УПЦ Київського патріархату еретиками і віровідступниками);

- тиражуванням оцінних кліше, етнокультурних стереотипів, абстрактних символів-симулякрів, які штучно прив'язуються до конкретних подій і людей, на кшталт: "жидобандерівець", "фашист" у розумінні "український патріот";

- апелюванням до егоїстичних, меркантильних інтересів, комплексу перевагу, снобізму, що є показником духовного зубожіння (як-от трансляція переконання: "Це ігри олігархів, нас це не торкається!", безапеляційне повторення пропагандистських мантр на кшталт "Українська влада маріонеткова і керується держдепом США", чи такий заголовок інформаційного повідомлення: "Зірка серіалу X похвалилася струнками ніжками").

Подібного роду аксіологічні настановлення суб'єктів медіасередовища як генераторів тих чи тих текстів патологізують загальний соціологізувальний дискурс, в якому перебуває молоде покоління, ба більше – нерідко спричиняє деформацію ціннісної свідомості дорослих людей внаслідок зміни пропагандистського вектору й агресивному впливу безальтернативних державних ЗМІ. Передумовою і результатом такої деформації є занурення реципієнта медіа в певний колективний міф, умовний ціннісно-цільовий порядок, завдяки якому відбувається селекція значущих фактів і конструювання тенденційної картини світу та образу Я в ньому.

Психолого-історична реконструкція (спростування) деструктивних соціальних міфологем допомагає знімати забрало з ретроградних спроб нав'язати світові новий порядок, що виходить із тоталітарних (екуменічних, етноцентричних та ін.) уявлень про належне (бажане й вигідне) облаштування суспільного життя.

Спробуємо здійснити експлікацію міфологічної основи транспективної політичної доктрини Росії як "Третього Риму" [17], цивілізаційна неадекватність і деструктивна сутність якої сповна

проявилася в підбурюванні та військово-технічній підтримці сепаратистського руху на українському Донбасі, а до того в Криму.

За визначенням, "міфологія – тип функціонування культурних програм, що передбачає їх некритичне сприймання індивідуальною і масовою свідомістю, сакралізацію їх змісту й неухильність виконання" [18, с. 644]. Структуру міфології утворюють три складники: 1) конститутивний (або інформаційно-змістовий), зокрема, легенда про священне походження, подвиги звитяжців, образ "світлого майбутнього"; 2) регулятивний, що задає поведінкові матриці, парадигмальні настанови інтерпретації та передбачає замкнутий цикл ритмічних процедур, які структурно організують календар, на кшталт президентських і парламентських виборів, партійних з'їздів тощо.

До інтегральних характеристик міфологем належать: 1) глобальність масштабу; 2) синкретичність як зрощення їх семантичних, аксіологічних і праксеологічних аспектів, що охоплюється цілісно в акті інтуїції; 3) структурно-семантична гетерогенність (пористість змісту), що дозволяє заповнити брак доказової фактологічної бази фантастичними інтерпретаціями; 4) універсальний ригоризм – повна узгодженість суцього і належного, наприклад, "оголошений" фашистом мусить поводитися як "фашист" (при відсутності фактів прогалина заміщується вигаданням страхітливих історій); 5) парадигмальність у сенсі культурної відповідності; 6) принципова інфінитивність (рецитативність), що вимагає постійної реінтерпретації змісту при збереженні вихідного смислового ядра, яке не підлягає перегляду і критиці; 7) "внутрішня" настанова на іманентне розуміння і тлумачення міфу на відміну від "зовнішнього" історико-генетичного дослідження подій та фактів; 8) нормативна фідеїстичність, себто безумовна довіра й безальтернативне прийняття міфу; 9) самосакралізація міфологеми як захисної системи, що регулює поведінку шляхом проєкції та застосування заохочень і покарань, виштовхуючи при цьому аномальну поведінку за межі охопленої даною міфологемою спільноти (до прикладу, переконання щодо експансіоністських зазіхань Заходу, НАТО у сприйнятті пересічних росіян); 10) обов'язковість механізму сакралізації імені (носія міфологічної свідомості), яка проявляється в заявах на зразок: "Ленін – наш вождь і учитель", "Великий Кормчий" про Мао-Дзе-Дуна, аж до "Путін – наше все"; 11) достатність пояснювального потенціалу, що розповсюджується як на зовнішній щодо міфологеми ареал, так і на

внутрішню царину сакраментального досвіду та генерує появу додаткових "мікромірів", які підтримують генеральну міфоідею; 12) іманентна прагматичність – націленість на досягнення реальних результатів, які відповідають колективним уявленням та ідеологічним очікуванням; 13) неодмінний зв'язок з ритуалом. Сучасні соціальні міфологеми переплітаються з релігійною обрядовістю, часто спеціально конструюються з участю ЗМІ, політтехнологів, іміджмейкерів та інших міфоретрансляторів і міфотворців; 14) нерелексивність – відкидання будь-яких спроб незаангажованого аналізу онтологічних підстав міфу; 15) консервативність – міфологема чинить опір проникненню у свій осередок чужорідних елементів та інновацій, що проявляється в боротьбі супроти "ересей", "викривлення генеральної лінії партії", підризу "духовних скреп" тощо.

Упевнимся в становленні цих ознак у соціальній міфології Росії. Дослідники зародження імперської ідеї на теренах середньовічної Московії А. Крюков і В. Дебенко відзначають, що саме період кінця XV – XVI ст. відіграв провідну роль в історії Росії та вирішальним чином вплинув на її майбутнє. Саме тоді утворилося і зміцнилося її етнополітичне ядро – незалежна Московська держава – і виникли протиріччя і проблеми, які надовго визначили стратегію і тактику внутрішньої та зовнішньої політики нового суспільного організму, що розвивався по специфічній траєкторії [19].

Зародження самодержавства, територіальні зазіхання новоутвореної держави потребували ідеологічного обґрунтування, яке мало б довести історичну визначеність необмеженої влади московських правителів та їх територіальних претензій. Ключова роль у виробленні цієї політичної доктрини належить "Сказанию о князьях Владимирских" і теорії "Москва – Третій Рим", які виводили родовід московських правителів від римських імператорів і проголошували їх "єдиними оборонцями" православної віри [20].

Поява "Сказания..." і теорії "Третього Риму" була ініційована іосифлянським напрямком церковників, які мали за мету відстояти незалежність московської держави від Ватикану, відвернути московських князів і дворян від намірів секуляризації церковних земель, переключити їх ініціативу на зовнішню експансію.

Зокрема, "Сказание..." починається з розповіді про поділ Землі між нащадками Ноя, перерахування володарів стародавнього світу, серед яких автор (імовірно, Філофей, дискусії щодо авторства й досі тривають) акцентує увагу на діяльності римського імператора Августа, проголошення його "царем всесвіту". Далі йдеться про те, що

Август поділив свої володіння між нащадками, в тому числі "сроднику своєму Прусу" дав землі у Прибалтиці: "и оттоле до сего времени зовется Прусская земля". Минув час, і до нащадків Пруса прийшли новгородські послы і запросили до себе князем Рюрика "от рода римського Августа кесаря".

Рюрик зі своїми братами Сінеусом і Трувором прибув до Новгороду і поклав початок роду московських князів – держателів Руської землі. Далі йде розповідь про нащадків Рюрика Володимира Великого і Володимира Мономаха. Автор повідомляє, що, вражений могутністю останнього, візантійський імператор Константин Мономах надіслав до київського князя послів, котрі принесли йому хрест "от древа", на якому був розп'ятий Христос, і "вінець царський" та інші подарунки. "И от того времени, – пише автор "Сказания...", – князь Великий Владимир Всеволодович наречеся Мономах, царь великий Русия". Згодом цим вінцем вінчалися нащадки Володимира Мономаха Володимирські і Московські князі. Завершується твір засудженням Візантії за те, що вона "отпадоша" від православної віри. Насправді ж ця регалія російського самодержавства є виробом середньо-азійських майстрів, і призначалася вона татарському ханові в 1330-х роках. У 1472 році великий московський князь Іван III Васильович узяв за жінку племінницю останнього візантійського імператора Софію (Зою), котра виховувалася вже в Римі. Вона прибула до Москви зі своїм почтом і справила великий вплив на внутрішнє життя великокняжого двора. Саме грекам, які прибули зі Софією, належить ідея "перехрестити" шапку, доповнивши її хрестом і пов'язавши її з візантійським імператором Константином Мономахом. Як бачимо, корона московських царів нічого спільного з київським князем Володимиром Мономахом не мала [21, с. 50]. Шапка перетворилася на символічний ідеологічний міст між Руссю з центром у Києві і Московською державою.

Соціальна міфологема про "священне" походження московської монархічної династії доповнюється теорією, а по суті ідеологією "Москва – Третій Рим", яка обґрунтовується у творах монаха-іосифлянина псковського Елеазарова монастиря Філофея. Це "Послание на звездочетцев". Тут та в інших творах Філофей подає своє бачення світової історії. На його думку, історія людства – це процес утворення, розвитку і занепаду світових царств, зміни яких визначені Богом. Першим царством, буцімто, був давній Рим, який загинув через латинську ересь. Другим Римом стала Візантія зі столицею Константинополем. Проте і цей другий Рим пішов на угоду

з "латинянами", визнавши Флорентійську унію (1439 р.), за що був приречений на загибель. Центром збереження православно-християнської віри, "Третім Римом" стає Москва та її правителі. При цьому Філофей не обмежується наділенням московського великого князя і його держави роллю єдиних вселенських захисників християн. Він прогнозує: "...яко два Рима падоша, а третій стоить, а четвертому не бути".

Створена Філофеем міфологема богообраності Москви та її правителів, їх особливої ролі у християнському світі, набула згодом численних прихильників у панівному стані, різних соціальних верствах населення; сприяла формуванню у росіян месіанських переконань у тому, що саме "Росія покликана бути останньою оборонницею православ'я" [22; 23, с. 496]. Незважаючи на всі відмінності релігійного і світського характеру, яких набували в усі часи ідеї "Третього Риму", вони приваблювали московських очільників універсалізмом, можливістю ідеологічного обґрунтування своєї імперської політики у будь-який час і в широкому діапазоні дій. До числа перших найпомітніших військово-політичних кроків, здійснених в результаті "інфікування" даною міфологемою Московії, а пізніше Росії належать: загарбницькі війни Москви з Литвою, у складі якої були й українські землі, під фальшивим приводом своїх "споконвічних прав" на "київську спадщину", підкорення Казанського (1552 р.) й Астраханського (1558 р.) ханств під виглядом потреби навернення в "істинну віру", а насправді пограбування місцевих еліт і насадження при владі московських ставлеників, 25-річна лівонська війна (1558-1583 рр.), мотив якої виходив з переконання Івана ІV Грозного, що, мовляв, ще з часів Ярослава Мудрого вся Лівонська земля "наша" тощо. Чи варто тепер в контексті цих "аргументів" дивуватися екзальтованій риторичі сучасних поборників концепції "Русского мира", що Крим наш і це не підлягає обговоренню, оскільки "за вуха" притягаються чергові фантазмагоричні аргументи, які не мають жодного відношення до історичної правди?

Особливе місце в шерезі цих подій займає приєднання Правобережної України до Московського царства в 1654 році, відомого в радянській історіографії під назвою "возз'єднання України з Росією". Останнє привело також до самочинного приєднання української церкви до Московського патріархату, тоді як до 1448 року московська церква підпорядковувалася Київській митрополії і тільки у згаданому році проголосила себе автокефалією. Протягом 141 року московська церква була неканонічною, і лише в 1589 році Москва

вибирає власного патріарха, заручившись згодою Вселенського патріарха і використавши стан занепаду Візантії.

Попри численні факти, здатні пролити світло на істинну мету згаданих і багатьох інших історичних подій, російські, а пізніше й радянські історики обстоювали погляд на нібито прогресивну, загалом цивілізаторську і культуртрегерську, роль Москви як "збирача руських земель", а також твердження про відповідність експансіоністської політики Московії, Росії, а згодом і Радянського Союзу корінним інтересам та сподіванням населення цілком захоплених держав, а також анексованих територій інших держав.

Психолого-історична реконструкція соціальних міфологем свідчить про породження ними окремих часткових ідеологем, так би мовити, на злобу дня. При цьому деструктивні ідеологеми репрезентують суб'єкт-об'єктне ставлення певного соціуму (держави) до великих аут-груп з точки зору їх корисності для досягнення власних інтересів і є типовими для тоталітарних соціумів. Конструктивні ідеологеми засновані на культурі толерантності і поваги до гідності інших та є зразком суб'єкт-суб'єктного ставлення, притаманного демократичним соціумам. Деструктивні ідеологеми стають, зокрема, знярядям ведення інформаційно-психологічної війни проти визначеного авторитарною владою зовнішнього ворога і живляться негативною енергією конфлікту; конструктивні ідеологеми спонукають до співпраці та взаємодопомоги, становлячи миролюбну гуманістичну альтернативу військовій силі, політичному диктату, економічному шантажу й аморальному етноцентризму.

У наші дні медійна міфотворчість стає провісником і діючим чинником гібридної війни та послуговується примітивними механізмами соціально-психологічного впливу – навіюванням, емоційним зараженням, наслідуванням на основі афективного уподібнення тощо. Відтак усвідомлення і протидія маніпулятивним медіатехнологіям у спосіб реконструкції й когнітивного спростування деструктивних соціальних міфологем є нагальним завданням соціальної та політичної психології [24].

Внаслідок того, що траєкторія суспільного розвитку не є лінійним еволюційним сходженням до все вищих цивілізаційних стандартів, а переривається непозбутніми історичними травмами, нагальними і відкладеними в часі й не розв'язаними конфліктами економічних інтересів міжнародних синдикатів, культурних запитів окремих етнічних і релігійних спільнот, повсюдно в сучасному світі існує загроза і, на жаль, непереборна спокуса вирішити назрілі

проблеми у силовий спосіб, у тому числі і шляхом інспірування збройних протистоянь.

Активізація фундаменталістських релігійних рухів, насамперед радикального ісламу і православного "Русского мира", підживлена реваншистською ксенофобською ідеологією, призвела до активізації терористичної діяльності та появи нових форм гібридних воєн, розрахованих на фізичне знищення опонентів, матеріальні втрати, психічне залякування, моральне приниження, світоглядну дезорієнтацію жертв агресивних поборників незадовільного, з їхньої точки зору, стану речей.

Ескалація напруги в міждержавних стосунках, що супроводжується зростанням недовіри, підозріливості, ворожості й нетолерантності в міжособистісних взаєминах, зумовлюється не лише об'єктивною інформацією про реальні події, а й тенденційною, політично й ідеологічно заангажованою інтерпретацією фактів, що свідчить про інформаційно-психологічну війну, яку веде агресор через підконтрольні йому ЗМІ та в Інтернет-середовищі проти об'єктів свого нападу. При цьому численні фейкові повідомлення прокремлівських ЗМІ та тролів із соціальних мереж, засновані на конструюванні відвертої брехні (наприклад, легенда про розп'ятого хлопчика), доповнюються фактами (або чутками) про корупційні дії українських бюрократів при організації матеріально-технічного забезпечення війська, про ухилення від несення служби дітей заможних громадян (так званих мажорів), про кривавий прибуток деяких провладних олігархів, які, буцімто, заробляють на війні, про "зраду цінностей Майдану", що проявляється у збереженні кланово-олігархічної системи, втім, при ротації очільників корупційно-мафіозних груп тощо. Таке поєднання брутальної дезінформації з недвозначними сигналами з боку громадянського суспільства здатне деморалізувати частину населення України, що зазнає терористичних атак з боку проросійськи налаштованих бойовиків, керованих, підготовлених, оснащених і багатократно підсилених мілітарною потугою сусідньої держави. Відтак зримо постає проблема формування психологічної готовності громадян до мобілізації в ряди Збройних Сил України та інших форм протидії військовій агресії.

Розв'язання цієї проблеми передбачає здійснення адекватних наявним викликам профілактичних і виховних заходів:

1. Посилення національно-громадянського виховання в закладах освіти через вивчення всесвітньої та вітчизняної історії, культурології, політології, психолого-педагогічних та інших

гуманітарних дисциплін, використання методу психолого-історичної реконструкції знаменних подій минулого, застосування біографічного методу в сенсі дослідження моральних чеснот, громадянської позиції та військової доблесті видатних діячів національно-визвольних змагань.

2. Увиразнення аксіологічної спрямованості діяльності різних інститутів соціалізації й ресоціалізації особистості у спосіб трансгенераційної передачі націєтворчого суспільного досвіду, формування мультикультурної компетентності і ментальної солідарності навколо загальнолюдських цінностей в координатах європейської культурно-історичної традиції.

3. Профілактика віктимної поведінки шляхом позбавлення від комплексів "історичної неповносправності", недосуб'єктності, культурної вторинності і соціальної маргіальності, споконвічної скривженості і сумнозвісної заздрості. Культивування громадянської ініціативи, самоорганізації, взаємної підтримки, поживлення міжгрупової і міжособистісної комунікації з метою суб'єктного перевизначення ролі і місця України в історичній транспективі державотворення в контексті євроатлантичної цивілізації.

4. Когнітивно-біхевіоральне навчання психотехнік самоопанування в критичних життєвих ситуаціях, доцільного застосування механізмів психологічного захисту та гнучке використання релевантних у конкретних екстремальних умовах копінг-стратегій. Ознайомлення з феноменами травматичного стресу і посттравматичного стресового розладу з метою надання соціально-психологічної підтримки постраждалим і збереження здатності до раціональної оцінки власного стану в подібних випадках.

5. Вироблення стійкого імунітету до інформаційного зараження масової та індивідуальної свідомості деструктивними ідеологемами апологетів тоталітарного суспільного ладу профашистського спрямування, плекання міжкультурної толерантності, підтримка свободи слова, права на критику й організований ненасильницький громадський протест.

Зазначені завдання окреслюють пріоритетні напрями протидії Україні зовнішній агресії задля захисту цінностей демократичного суспільства, збереження державного суверенітету і забезпечення верховенства права. Неодмінним чинником цих процесів є їх професійний психологічний супровід, а почасти й неунікне психотерапевтичне втручання в перебіг небезпечних для душевного здоров'я людини процесів. Тому темпи підвищення кваліфікації

сучасних психологів згідно з викликами новопосталих екзівітних ситуацій мають випереджати інтенсивність їх нагромадження.

1.3 ФЕНОМЕН НЕБЕСНОЇ СОТНІ В КОНТЕКСТІ МІФУ ПРО НАРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ГЕРОЯ

Посилення інтересу з боку соціогуманітарних наук до етнопсихологічної проблематики в пострадянських країнах природне в силу самого факту постання де-юре суверенних держав. Дослідники української етнічної психології (ментальності, характеру, культури тощо) переважно відзначають домінування рис і патернів поведінки, пов'язаних із жіночим первнем "колективної душі". До розбудови концепції історичної віктимності українського етносу свого часу долучилася й авторка цього герменевтичного дослідження, виконаного, як і попередні, в логіці теорії архетипів колективного несвідомого К. Г. Юнга.

Проаналізуймо корінний архетип українського етносу – архетип Матері та наслідки його дії в українській ментальній психокulturі. За К. Юнгом, архетипи – це несвідомі первообрази, апіорні структури психіки, здатні за певних умов викликати відповідні їм патерни переживань і поведінки [25]. Етнічні архетипи займають проміжне місце між універсальним (загальнолюдським) глибинно-психологічним пластом згорнутого в підсвідомі символічні коди філогенетичного досвіду *Homo sapiens* та індивідуальним несвідомим з його біологічною інстинктивною праосновою і витісненими значущими переживаннями та схильностями до стереотипного реагування в повторюваних ситуаціях. "Типовим для Юнга є психологічне дослідження того матеріалу, який організований насамперед навколо від початкових символів Матері, ... всіх її супутників, партнерів та родичів: хтонічна Мати-Земля, котра породила світ; небесна Мати, чия всеохопна вмістимість утримує і спрямовує світ; Богині плодючості, які живлять світ і годують усіх людей; Темна (Похмура) Мати-Богиня, яка стискає у своїх обіймах і проковтує, пожирає і обмежує" [26, с. 131].

Практично всі дослідники українського національного характеру й етнічного менталітету сходяться на тезі жіночності "української душі", провідній фемінній домінанті як доглибного смислоутворювального чинника життєвих поривів і вчинків українця. Мати-Берегиня дарує й охороняє життя своїх дітей. Чи не тому морфема "кр" є в самоназві нашої держави: Україна – від "прикрити",

"вкрити", "закрити" і навіть "край" (мала батьківщина) як захищена земля, територія? Мати-українка ви-хов-ує своїх дітей, себто укриває від небезпеки, загрози збоку. У-кр-аїна – це життя вдома, серед своїх, в теплому кр-узі інтимної (кр-овної) порідненості. Коли чиясь поведінка виявляється негідною, його ви-кр-ивають, тобто витискають за обмежувальне коло (за край) душевної співпричетності. Звідси і кр-асти (нести в край, додому) як прояв відносності моральних норм, коли ситуація стає небезпечною для виживання роду.

Українцям, як екзекутивному соціуму, притаманні відчуття незахищеності, апатичності, сугестивності; наївність, внутрішня конфліктність, перевага цінності споживання над цінністю творчості, потреба в зовнішніх прикрасах, конформізм, терплячість, самоізоляція [27, с. 32]. Перебуваючи буквально на водорозділі (по Дніпру) західної та східної цивілізацій, жіноча екзекутивна матриця, щоб пом'якшити або попередити зовнішній удар, цивілізаційне зіткнення, мусила виявляти здатність до моральнісної мімікрії (прислужництво, пособництво, запроданство, догідливість), тобто демонструвати здатність жінки-повії, вимушеної грати за правилами сильних маскулінних суспільств, організованих за принципами самоствердження, розповсюдження своєї влади і поневолення інших народів.

Українському етносу потрібна сувора моральна рефлексія (люстрація) і самокритика без блюзнірського самоприниження і почуття меншовартості як наслідку вимушеного проміскуїтету (в зовнішній політиці – багатовекторності). Адже об'єктивно спостережуваний факт (очима сторонніх, по-своєму зацікавлених і правих) "експертів", виражений міжетнічними стереотипами, носіями яких є сусідні етноси, має і свою внутрішню оцінку (референтну) шкалу. Факти внутрішньополітичного перелюбу, економічного "кидання", передвиборних бюджетних обіцянок-цяцянок, розгнущана корупція чиновників і наділених хоч якими повноваженнями "маленьких українців" свідчать про фрактальну подрібненість і голономну "запакованість" цієї наскрізної, архетипної української вади – зрадництва як глибоко інтроєктованого поведінкового патерну, що запускається оцінними еталонами "свій – чужий", "кр-овний – кр-ивдний", "кр-асний – по-кр-уч".

Скидається на те, що глибоко вкорінена диспозиційно-поведінкова матриця зради спрацьовує навіть за відносної відсутності зовнішніх ворогів. Логіка колективного несвідомого у цьому разі така: якщо відпадає потреба в задобренні завойовника (Харківські угоди про умови перебування російського флоту в Севастополі – виняток),

то демаркаційна лінія "свій-чужий" переноситься на власну територію, породжуючи протистояння проросійськи налаштованих Сходу і півдня з рештою теренів України з найбільш радикально налаштованою Галичиною. При цьому питома український блок цієї геополітичної, ментально-культурної конструкції раз по раз демонструє морально-психологічну ненадійність, ідучи на чергові поступки опонентам з принципових питань задля збереження добробуту і ситого хуторянського землеволодіння у власній маленькій батьківщині [28].

Не дивно, що, навантажений комплексом екзекутивності, український етнос періодично втрапляє у пастку віктимності, в яку заганяє його архетип Жінки-покритки. Класичні сюжети Шевченкових поем тому приклад. Покритка – довірлива чуттєва жінка, будучи покр-итою чужоземним спокусником / гвалтівником (архетипне значення – обезглавлена, див. докладно [29]), поневіряється світами (з малям чи без нього), бо немає їй місця у кр-аї. Покрита – значить, безголова, дурна, пройда, отже, мусить покинути країну, гарантовано наражаючись на чергові небезпеки аналогічного штибу. В долі сучасних українських заробітчанок оживають предковічні архетипні сюжети. Надто дорогу ціну потрібно заплатити за фінансове прикриття своєї родини: фактичний розрив подружніх стосунків, деморалізація чоловіків, які звикають до ролі альфонсів, ризики нестачі материнської опіки для дітей і глузливо-презирливе ставлення тутешніх обивателів щодо джерел матеріального достатку сім'ї заробітчани.

Дочірній образ Покритки – це символічна фігура жертвоприношення Матері-Берегині для пожадливого задоволення зайди, що загрожує пасторальній ідилії українського хутора.

Таким чином, центральний материнський архетип Матері в українській етнічній психології має варіанти, не відзначені Юнгом: Берегині та Покритки. Якщо перший із них досить докладно описаний в етнологічних дослідженнях, то останній фігурує як літературний образ у художній белетристиці та критиці; проміжний варіант – Повія – є надто незручним і табуйованим для респектабельного іміджу українського патріота і витісняється з поля наукової рефлексії.

Запропонована тут герменевтична реконструкція комплексу семасіологічних одиниць, сконцентрованих навколо ядерного смислу "кр", дозволяє експлікувати соціобіологічний адаптивний зміст типової поведінки українців в екстремальних, критичних, конфліктних ситуаціях. Однак виживання за рахунок зради може забезпечити досягнення лише скороминущих ситуативних результатів

для певної верстви населення чи регіону. Колабораціонізм як стратегія державної політики для унітарного етнічного організму в принципі непридатна. На часі розроблення креативних етнокультурних наративів як технологій паралельної ментальної імплементації сучасних життєздатних сценаріїв усебічного поступу України і нівелювання дії обмежувальних непродуктивних моделей суспільної поведінки.

Проте, незважаючи на болісний досвід державотворення, обтяжений трансгенераційною передачею віктимних сценаріїв суспільної поведінки [30], існує і можливість завбачення зон ризику, коли патогенний архетип зради може спрацювати. Запобіжником негативного розвитку подій може слугувати широкий суспільний діалог (рада), свобода слова в рамках дотримання журналістської етики, реальна незалежність судової системи, опора на експертне середовище, ділову і моральну репутацію громадян як джерела ротації старої бюрократії сучасним кадровим менеджментом, встановлення справедливого розподілу матеріальних благ залежно від трудового внеску тощо. Це призведе до дискредитації фарисейства, лицемірства, макіавеллізму, легковажного популізму та інших стимуляторів патологічної ураженості психологією жертви та цивілізаційного аутсайдерства. Відтак завданням політичної та соціальної психології в царині віктимології є створення комплексу умов для дезактуалізації деструктивних латентних інтенцій, першообразів, використання їх адаптивного потенціалу з тактичною, а не стратегічною метою в інтересах розбудови в Україні сучасного суспільства на засадах загальнолюдських цінностей і світових стандартів якості життя [31].

З акцентування основних рис віктимно-приспосовницької жіночої архетипіки в структурі національного характеру українців впливає факт применшення ролі чоловічого начала в колективному несвідомому нашого народу, що може як узгоджуватися з історичною правдою, так і свідчити про недооцінку чоловічих архетипів Батька, Героя, Мудрого Старця в автентичній міфотворчості українського етносу як політичної нації.

Вражаючим символом незламної маскуліної волі до самостійного панування / господарювання "на своїй Богом даній землі" виступають зокрема глоричні мотиви в поетичній творчості Т. Г. Шевченка.

Загалом, поетична спадщина Т. Г. Шевченка – невичерпне джерело генерування, експлікації й сугестивно-імперативного впливу трансперсональних психоментальних матриць, архетипних модифікацій історичних сюжетів, репрезентованих органічною

образно-символічною структурою художнього дискурсу, що метафорично поєднує індивідуально-екзистенціальний та колективно-буттєвій досвід нації як автономної етнокультурної й політико-економічної спільноти.

Позаяк аксіопсихологічне герменевтичне прочитання поетичного твору передбачає: 1) виокремлення сталих, циклічно відтворених, глибинно-психологічних онтологічних сенсів – націєтворчих мотивів діахронічного існування певного соціуму, а також 2) визначення синхронно представлених ціннісно-цільових семантичних конструктів – амбівалентних мотиваційних тенденцій як потенційних можливостей розгортання ліричного нарративу, спробуймо простежити обидва виміри теми національно-визвольної боротьби в поезії Т. Г. Шевченка.

Насамперед констатуємо, що наскрізною націєтворчою інтенцією в поезії Великого Кобзаря виступає пошукування слави (глоричний мотив), а суб'єктом "глоричної діяльності" – українське (часто – запорозьке) козацтво. Саме козацький дух, спроможний на безкорисливу лицарську звитягу заради визволення рідного краю від різних форм визиску чужоземною й місцевою сатрапією й імперіалістичною деспотією, утверджує оптимістичний екзистенційний сенс національно-визвольних змагань українців упродовж їхньої багатовікової історії на межі цивілізаційного протистояння Заходу і Сходу і набутих ними тяжким (дистресовим) візантійським культурно-історичним спадком.

Зауважмо, глорична інтенція є питомо "чоловічою справою", художня реабілітація якої в масовій свідомості й історичній пам'яті українців має надзвичайне подвижницьке значення, оскільки реанімує архетип національного Героя як рішучого, пасіонарного поборника "Слави України" – її виняткового місця і місії на мапі світу в універсумі світових культур. Без сумніву, активна, вольова, інструментальна, маскулінна інтенція врівноважує пасивну, оберігальну, комунікативно-екзекутивну, фемінну інтенцію, створює потужне інформаційно-енергетичне поле подолання-захисту, необхідне для утвердження й виживання будь-якої нації.

Окреслений вище діахронічний вимір поетичної аксіопсихології національно-визвольної боротьби за Тарасом Шевченком доповнюється її синхроністичним виміром у варіантах стихійного народного бунту й організованої боротьби за втілення національних ідеалів. Розгляньмо, до прикладу, як обидва поведінкові патерни представлено в поемі "Гайдамаки". У ній молодий Шевченко малює вражаючу картину народного повстання супроти економічного

визиску, соціально-релігійного гноблення, злочинів проти людської честі та гідності за етнокультурною ознакою. Як видно з тексту поеми, бунт не знає конкретного адресата, він сліпий і нещадний. Мордування і вбивство титаря конфедератами є лише приводом для перебільшено несиметричної реакції повсталих на тотальне, "анонімне" зло, несправедливість, які панують у суспільстві. Поема рясніє натуралістичними сценами невиправданої жорстокості, садизму повсталих, які розправляються зі своїми дійсними чи потенційними кривдниками. З величезною художньою переконливістю Шевченко показує трагедію Гонти – ватажка повстанців, котрий, керований всеперемагаючим деструктивним інстинктом обуреної маси – мотивом відомщення – власноруч убиває своїх малолітніх дітей за те, що вони хрещені в католицькій церкві. Цей епізод якнайвиразніше демонструє антигуманну суть бунту як форми протесту народу проти тоді існуючого суспільного ладу. Народний бунт є наслідком нерозвинутої, інституціонально неформленої суспільної свідомості, породженням психології натовпу, одержимого спільним негативістським умонастроєм.

Проте можливе й інше потрактування образу Гонти (наприклад, у Петра Іванишина) – як втілення козацького характеру, провідника нації, вождя-очільника (не просто месника), для котрого служіння ідеалам національного визволення є категоричним надособистісним імперативом, що не знає винятків. Відтак вбивство власних дітей, яке, до речі, не зафіксовано як історичний факт, виступає спеціальним художнім прийомом – гіперболізацією, що покликана підсилити мотив самопожертви національного Героя.

Інспірований інфернальним хронічним ціннісним конфліктом пригнобленої спільноти народний бунт – не найкращий вихід для постмодерного суспільства. Проте він і досі можливий як форма агресивного самозахисту як від зовнішньої, так і від внутрішньої окупації. Відрив владної олігархічної номенклатури від матеріальних потреб і культурних запитів громадян тепер уже самостійної й незалежної України актуалізує тему національного Героя – визнаного, авторитетного, компетентного Лідера, психодуховна конституція якого перебуває в чутливому резонансі з насущними потребами й устремліннями української нації, державницький досвід якої сповнений трагічних помилок, болісних розчарувань і попри все – святої віри на краще майбутнє [32].

Змальований Т. Г. Шевченком образ народного ватажка, захисника прав пригноблених, бунтаря проти різних форм визиску є, по суті, художньою реконструкцією архетипу Героя – Сина, що

повстає проти волі Батька, який, побоюючись суперництва і втрати контролю над природним плином життя, встановлює задушливі обмеження для волевиявлення свого нащадка. Аналізуючи найвідоміші в культурній спадщині людства міфи, О. Ранк доводить, на противагу З. Фройдю, що саме мотив боротьби за владу і контроль над ресурсами, а не підсвідоме сексуальне суперництво сина з батьком є справжньою причиною синівського повстання, імпліцитною метою якого є символічне вбивство архетипної фігури Батька [33].

Феномен героїв Небесної сотні – яскравий приклад боротьби волелюбних синів українського народу проти духовно неспроможної фігури Батька нації (Президента Януковича, баті, як часто його називав електорат), що зазнав психологічної інфляції, морального знецінення в очах "сім'ї" (громадян України), а особливо спадкоємців – молодих пасіонаріїв, які у своїй непримиренності доходили до крайньої самопожертви, віддаючи життя за демократичні ідеали та право жити в Європейській Україні.

В Україні, на Майдані, ми в реальному часі були учасниками і свідками національного міфотворення – не просто як зародження національної ідеї (мрії), а як її відстоювання, принесення кривавої жертви Ідеальному (досконало-божественному) Батькові – справедливому Судді та невичерпному джерелу життєвої Мудрості. Це означає, що подвиг Небесної сотні (символічно, що її склали виключно чоловіки) телеологічно присвячувався, приносився в дар "Ідеальному Президентові" чи "Ідеальному Урядові", які приведуть народ до омріяних цивілізаційних стандартів. Через скинення ненависного тирана у спосіб самопожертви найкращі сини України розчистили простір для утвердження нової влади, при якій домінує архетип Мудрого Старця.

Прикметно, що знаковою піснею Євромайдану стала старовинна українська (лемківська) народна пісня "Пливе кача по Тисині...". Пісня стала реквієм-прощанням за загиблими героями Революції гідності. Поетика твору надзвичайно архаїчна, себто архетипічна. Зокрема, образ смерті (чи переходу в потойбіччя) як птиці-качки, що перепинає водне плесо, існує в різних модифікаціях у кельтських та угро-фінських епічних творах (у тому числі і "Калевалі"). Образний мотив спускання по воді (на щиті, у скрині, коробці та ін.) символізує перехід у якісно інший вимір через смерть-прощання з віджилою "земною" формою в "небесну", ідеальну, психодуховну форму, спрямовану на конструювання життєздатного державотворчого міфу-нарративу [34].

Звернімо увагу на глибокий символізм прощального діалогу Матері з Сином. Останній свідомий своєї жертви і просить не дорікати йому (за здобування слави-волі). Наскільки болісним є розривання симбіотичного зв'язку з Матір'ю (земним життям) видно з розпачливо-дитячого звернення: "Чи не жаль ти, мамко, буде?" Мати у відповідь надає підтримку, на яку тільки спроможна у цій безповоротній ситуації: "Як же мені, синку, не жаль? Ти на моїм серці лежав".

У контексті попередніх наших міркувань про маргінальний геополітичний статус України, котра перебуває в орбіті впливу архетипу Матері-покритки, самопожертва Сина (Героя) означає ще й реабілітацію матері через відмову від її сумнівної моральної вартості способів задобрення тиранічного Диктатора, Завойовника-гвалтівника, Окупанта тощо. Матір віднині має займатися плеканням життя, а не брати на себе неприродну для її призначення функцію підміни чоловіка в утвердженні родоводу (держави як суб'єкта власної культури та історії). Відновлення глибинно-психологічного й онтично-підставового статусу-кво в українській етнопсихології вже зараз призводить до специфікації та гармонізації маскуліно-фемінінних ролей у функціонуванні цілісного суспільного організму сучасної України, що в досяжній часовій перспективі обернеться постановням повносилового суб'єкта міжнародної політики, права та, вірогідно, впливового чинника оновлення світового порядку.

Рефлексія поточних політичних подій шляхом експлікації глибинно-психологічних, архетипно-міфологічних підстав їх примусово-закономірного впливу на соціальну поведінку окремих осіб та цілих спільнот, яка виражає сценарні ролі трансгенераційної передачі сюжетів "сімейного роману" (психологічної історії народу), – необхідна умова та інструмент свідомого і відповідального державотворення.

РОЗДІЛ 2

ХРИСТИЯНСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА ПРОФІЛАКТИКИ НАСИЛЛЯ ТА ВОРОЖОСТІ

Автор розділу О. І. Климишин досліджує природу насилля та ворожості як симптомів та наслідків духовної деградації особистості та суспільства, обґрунтовує християнсько-психологічні принципи життєтворення здорової особистості, ділиться досвідом християнсько-орієнтованої практики профілактики насилля та ворожості.

2.1 НАСИЛЛЯ ТА ВОРОЖІСТЬ ЯК СИМПТОМИ ТА НАСЛІДКИ ДУХОВНОЇ ДЕГРАДАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ТА СУСПІЛЬСТВА

Проблема насилля та ворожості людини не є надбанням сучасності, вона має тисячолітню історію та сягає, очевидно, первинних витоків людства. За Біблійною історією, перша народжена людина на землі була братовбивцем – Каїн убиває Авеля. В особі Каїна символічно репрезентовано сутність першої народженої людини після гріхопадіння, внутрішній світ якої постав як арена духовної боротьби, що завершилась поразкою добра і перемогою зла.

В останні десятиліття дослідженню проблем ворожості та насилля надають особливого значення. Пандемія зла минулого століття, що проявлялась у форматі тоталітаризму, тероризму, расизму, геноциду, утворила трагічну сторінку історії, стала деструктивною спадщиною для сучасного покоління. І цей тягар вимагає глибинного осмислення каузально-наслідкових зв'язків щодо виникнення та розвитку ворожості і насилля, а відтак пошуку та означення шляхів їх попередження і ліквідації.

Статистичні дані щодо прояву насилля в Україні є вражаючими. Зокрема, за даними ВООЗ Україна займає п'яте місце у світі за кількістю смертей молодих людей від ножових поранень та інших травм, завданих однолітками (загалом від насильства у Європі гине щодня 40 молодих людей у віці від 10 до 29 років, або 15 тисяч на рік). Значний відсоток фактів насильницьких дій припадає на сім'ю. Майже 40 % усіх зареєстрованих убивств відбувається саме серед родичів; 50 % усіх бездомних жінок і дітей пішли жити на вулицю, рятуючись від насильства в сім'ї; 95 % справ про розлучення зумовлені брутальною словесною образою й побиттям жінок; 69 %

випадків сексуального насилля над дітьми здійснюється в домашніх умовах, у неповноцінних сім'ях і над дітьми-сиротами, причому 65-95 % тих, хто займається проституцією, зазнали сексуального насильства саме в дитинстві [35].

Попри значні доробки вітчизняних та зарубіжних вчених у вивченні проблеми ворожості та насилля (Ю. М. Антонян, О. В. Глузман, В. В. Голіна, А. Елізар, К. Е. Ізард, Є. П. Ільїн, П. Куттер, А. Г. Мелоян, Л. Г. Туз, Ю. П. Платонов, Н. М. Платонова, Т. Сміт, Дж. Чаплін, Т. М. Хомич, Т. С. Яценко та ін.) прослідковуємо відсутність однозначного трактування змісту понять ворожості та насилля. На нашу думку, це пояснюється, з одного боку, багатогранністю самих феноменів ворожості та насилля, а з іншого – аналізом останніх безпосередньо в контексті авторських наукових досліджень. Зокрема, К. Е. Ізард розглядає ворожість як складну форму афективно-когнітивної орієнтації, що складається з набору різних емоцій, потягів та афективно-когнітивних структур, пріоритетними серед яких є гнів, огида та презирство. На думку цього вченого, прямі агресивні вербальні і фізичні дії не входять до структури ворожості [36]. П. Куттер зауважує, що "ворожість – це сукупність тих, які можемо відчуті, але не бачимо, афективних і когнітивних реакцій, що формують упередженість відносно конкретної людини" [37, с. 58]. Л. Дж. Саул вказує: під ворожістю слід розуміти певну мотиваційну силу, яка емоційно супроводжується гнівом і яка спрямована на об'єкт з метою завдання шкоди. Є. П. Ільїн та А. В. Садовська розглядають ворожість як специфічну картину світу суб'єкта, в рамках якої зовнішнім об'єктам приписуються негативні характеристики [38].

Систематизація визначень поняття "ворожість" дає підстави означити два ракурси аналізу останнього: перший – ворожість як негативно забарвлене емоційне ставлення (або їх система) людини до об'єкта ворожості, друге – ворожість як властивість, риса характеру людини, що проявляється у всіх сферах її життєдіяльності. Щодо останнього, то окремі вчені допускають генетичну зумовленість розвитку ворожості, якій властиві особлива стійкість та інтенсивність. Особи з високим рівнем ворожості схильні приписувати зовсім нейтральним об'єктам і ситуаціям негативні якості, вони наче стають користувачами "трафарету негативізму", внаслідок використання якого формується цілісна ворожа картина світу.

Більшість дослідників ворожості поділяє точку зору щодо її трикомпонентної структури, виокремлюючи когнітивний, афективний

і поведінковий компоненти. Розширена аргументація їх змісту є у працях С. О. Кузнецова і А. А. Абрамової: тут когнітивний компонент ворожості представлений негативними переконаннями відносно людської природи в цілому (цинізм), переконаністю в недобррозичливості інших відносно самого суб'єкта ворожості (ворожа атрибуція, недовіра, підозрілість), переконанням індивіда в тому, що він не може контролювати події свого життя, переконанням у своєму невезінні, в максимальній ролі випадку в житті. Також – тенденції наближення оцінок "позитивних" і "негативних" стимулів. Афективний компонент ворожості становлять взаємопов'язані емоції, такі як гнів, роздратованість, образа, відроза, підозрілівість, настороженість, агресивність та ін. Поведінковий компонент включає різні форми прояви ворожості в поведінці, часто приховані: агресію, негативізм, небажання співпрацювати, уникнення спілкування, соціально пасивна поведінка. Прийнято диференціювати ворожість за ступенем її інтенсивності (озлобленість, ненависть, цинізм) та проявами (прихована і явна ворожість) [39].

Що ж до поняття "насильство", то в психологічних дослідженнях більшість учених послуговується його визначенням у рамках юриспруденції: умисний фізичний чи психічний вплив однієї особи на іншу, всупереч її волі, що завдає цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду або містить у собі загрозу заподіяння зазначеної шкоди зі злочинною метою [40].

А. А. Гусейнов пропонує два підходи до визначення поняття насильства – абсолютистський та прагматичний. Згідно з першим, поняття насильства несе чітко виражене негативне оцінне навантаження, фактично прямо ототожнюється зі злом взагалі. Прагматичний підхід орієнтується на ціннісно нейтральне і об'єктивне визначення насильства і ототожнює його з фізичною і економічною шкодою, яку люди спричиняють один одному [41, с. 35]. Другий підхід вважається більш вдалим, адже дозволяє виокремити так зване корисне, виправдане насильство, проте не містить критеріїв такого поділу. Якщо визначати насильство лише через спричинену шкоду і виправданим насильством вважати те, яке допомагає попередити більше, тяжче насильство, то стикаємося з проблемою визначення міри насильства, одиниці його обчислення, якої в об'єктивному вигляді не існує. До міри завданого насильства входить не лише інтенсивність фізичного болю, але й моральні страждання особи, її внутрішнє сприйняття виправданості завданої їй шкоди і, нарешті, добровільний характер такого насильства. Так, біль пацієнта при

видаленні йому хворого зуба або людини, яка з необережності поранила себе, за інтенсивністю може бути значно більшим, ніж при необґрунтованому ударі під час затримання працівниками правоохоронних органів. Тому в поняття насильства обов'язково повинні включатися не лише об'єктивні, але й суб'єктивні критерії [42]. А. А. Гусейнов визначає насильство як "такий примус і така шкода, які здійснюються всупереч волі того або тих, проти кого вони направлені" [43, с. 36].

Т. М. Хомич виокремлює такі ознаки насильства як соціального явища:

- наявність як мінімум двох суб'єктів;
- здійснюється проти або поза волею особи, на яку воно спрямоване;
- умисний характер діяння;
- спричиняє або може спричинити шкоду.

Такі ознаки, як зовнішній та негативний характер дій, що складають насильство, не є обов'язковими, адже воно може вчинятися і у формі погроз, словесних образ [44].

Спостерігається змістовне наближення, збіг герменевтичних спектрів диференціювання форм насилля у дослідженнях науковців. Зокрема, виокремлюють:

- фізичне насильство – умисне нанесення тілесних ушкоджень різного ступеня важкості, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі і гідності;
- психологічне насильство – насильство (поведінкове, інтелектуальне, емоційне та ін.), пов'язане з дією однієї особи на психіку іншої словесними образами або погрозами, переслідуванням, залякуванням, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе, що може привести до шкоди психічному здоров'ю;
- економічне насильство – умисне позбавлення однією особою іншої житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я;
- сексуальне насильство – протиправне посягання на статеву недоторканість іншого, навмисне маніпулювання тілом людини

як сексуальним об'єктом, залучення до проституції, порнобізнесу і т. ін.

І. В. Басиста, В. О. Брижик, І. В. Дроздова, Д. Г. Мусієнко, О. М. Заброта, А. В. Запорожцев, А. В. Лабунь уточнюють суть проявів психологічного насильства: "образи з використанням лайливих слів та (або) криків, образливі жести, пози, міміка, погляди, інтонації, тримання членів сім'ї в атмосфері страху. Психологічне насильство виявляється у брутальному ставленні до родичів чи друзів члена сім'ї, заподіянні шкоди домашнім тваринам, знищенні, пошкодженні, псуванні або приховуванні особистих речей, предметів, прикрас тощо, використанні принизливих зауважень щодо члена сім'ї, постійних проявах незадоволення, безпідставних докорів, зауважень і звинувачень, крайніх проявах підозрілості, ревнощів, перевірок, також – стеження, що робить нестерпним життя тощо. Також: ігнорування почуттів особи; образа переконань, що мають цінність для особи; образа віросповідання, національної, расової та класової приналежності або походження; переслідування особи (частіше жінки чи дівчини) через уявлені особою протилежної статі сексуальні зв'язки; обмеження свободи дій та пересування особи; погрози заподіяти фізичну чи економічну шкоду; погрози залишити сім'ю, побити чи вбити дружину чи дітей; підштовхування до самогубства; примушення до протизаконних дій; ізоляція від оточуючих; використання дітей проти матері; залякування, усунення від процесу ухвалення рішень; заперечення наявності проблеми насильства, перекладання відповідальності за неї на партнера; обмеження в самореалізації, навчанні, роботі" [45, с.18-19].

Як зауважує Л. М. Гридковець, будь-яке насильство передбачає наявність і жертви, і кривдника (агресора). Практика показує, що часто агресором стає той, хто в дитячі роки сам перебував у статусі жертви. Тобто, кривдник зазвичай уже має сформовану модель агресивної поведінки і попри те, що на рівні свідомого він зазвичай заявляє, що "я ніколи не буду агресором", на рівні несвідомого має стійкі деструктивні сценарії. Проте наявність цих сценаріїв не може бути виправданням агресії. Виділяють наступний "цикл кривдника": образа (демонстрація в образливий спосіб власної влади і контролю); провина і страх репресій (страх бути спійманим і неспокій перед тим, що жертва захоче помститися), раціоналізація (переконування жертви в тому, що саме вона винна в насильстві, відкидаючи особисту відповідальність за здійснення деструктивного вчинку), нормальна поведінка (поводиться так, ніби нічого не

сталось); планування та фантазування (обмірковування минулих та майбутніх насильств підкріплює злість кривдника, що активізує планування іншого епізоду; складання плану – створення та контроль ситуацій, які спонукають жертву діяти у спосіб, запропонований насильником.

Сучасні психологи однак в погляді на виключно соціально-психологічну природу феноменів ворожості та насилля, виходячи з доктрини розуміння людини як біосоціальної істоти. Водночас, на нашу думку, до об'єктивності вивчення цих феноменів може підвести врахування ще одного важливого ракурсу життєздійснення людини – духовного. З нашої точки зору, духовність є сутнісним атрибутом людської природи, інтегративною властивістю особистості – сакраментальною глибинно-психологічною підставою існування надіндивідуальних цінностей та персональних смислів, смислотворчим інтенційним центром, який, задаючи фінальну мету розвитку особистості, скеровує її на шляху до цієї мети, сферою індивідуальної репрезентації життєвого проекту особистості.

Ми підходимо до розуміння людини як цілісної, комплементарної єдності тіла-душі-духа з позицій християнської психології. Кожна з іпостасей є окремим атрибутом, які становлять субстанційну інтегральну єдність. Духовна іпостась визначає суть істинної природи людини не просто як ознака, характеристика, а як принцип її сакралізації. Будучи створеною на образ та подобу Бога, вона є апріорним носієм Божого образу. Когнітивно-емоційне осягнення цієї даності духа ініціює в людини прагнення своїми думками, вчинками, діями відповідати образу Бога, бути гідним Його. Людина від народження наділена іманентним потенціалом статися співрозмовником із Богом. Цей діалог символізує духовну конгеніальність (спорідненість) Породжувального й породженого начал світобудови. Творча, символіко-семіотична здатність людини надає їй статусу співтворця діалогу з Іншим (природа, людина), в ході якого об'єктивується її духовна природа – реальна представленість в житті Іншого та в житті для Іншого. Духовна іпостась реалізується завдяки суб'єктності як механізму особистісного становлення. Суть останнього визначає інтегративна єдність змісту активності (духовного божественного) та суб'єктивних здатностей людини. Духовна іпостась виступає субстанційною формою, яка визначає й організовує екзистенційну буттєвість людини як особистості, роблячи її "вільною по відношенню до своєї біологічної, психічної і навіть соціальної природи" (В. Франкл). Свобода вибору, як безпосередній

прояв духа, робить людину спроможною обирати спосіб свого життєздійснення – стати активним творцем себе та навколишньої дійсності, помножуючи добро, красу, любов, або ж стати пасивним спостерігачем, споживачем чи навіть агресором, живучи "за рахунок інших", самостверджуючись за рахунок інших та дбаючи виключно про свій комфорт (більш детальну характеристику християнсько-психологічних принципів життєтворення здорової особистості ми розглянемо нижче).

Запропоноване нами "методологічне уточнення" логічно підводить до означення ворожості та насилля як *симптомів та наслідків "патологічного стану духа", що характеризується десакраменталізацією, діалогічною дезорієнтованістю, почуттєвою атрофією та духовною пасивністю.*

Суть десакраменталізації полягає в деформованості аксіологічного виміру себе та інших, навколишньої дійсності в цілому. "Відправною точкою" в оцінці духовно здоровою людиною себе є усвідомлення того, що вона (як і інші люди) є носієм Божого образу, який не може зруйнувати ніхто і ніщо. В цьому її сутнісна трансцендентальна сакраментальність, "адже йдеться не про якусь аналогію зі своїм образом, а про Бога трансцендентного" (С. Мудрий). Сакраментальність визначає самодостатність особистості, яка, у свою чергу, передбачає добровільну згоду людини відповідати своїми помислами і вчинками образу Творця, бути відкритою до співпраці з Ним, адже її духовне буття це, передусім, динамічне буття, яке є "неперервним онтологічним і якісним зростанням особистості не лише стосовно до її Альфа (початку), але й її Омєги (призначення), до якого вона динамічно прямує" [46].

Онтологічний динамізм на кожному з рівнів функціонування людини набуває конкретного змістовно-функціонального вираження. Зокрема, на інтрасуб'єктному рівні останній характеризується свободою вибору вищих духовних цінностей – добра, любові, краси, істини, жертвовності, формування відповідних за змістом диспозиційних утворень – "прагну", "буду", "приймаю". На інтерсуб'єктному рівні – передусім вибору та формування якісно відмінного ставлення до Іншого як такого, який за своєю суттю є цінністю, бо, як і я, створений за образом і подобою Бога. Водночас, важливим у духовному аспекті є розвиток розуміння того, що особистість іншого є відмінною за інтересами, цінностями, життєвими позиціями, і саме це становить її цінність як такої, що "бачить інакше", "розуміє інакше", "думає інакше". "Я" як самість знаходить

підтвердження в "Ти", знаходить власну відмінність. І як влучно зауважує З.С. Карпенко, "вроджена іманентна орієнтація "Ти" є передумовою духовності, можливістю знаходження смислу в інобутті іншого, а отже й самого себе: можливістю, яка стає фактом самоствердження через реальне співбуття з "Ти", який цей смисл об'єктивує, робить самоочевидним твірним началом світозміни й саморозвитку" [47, с. 106]. На метасуб'єктному рівні – безперервне перевершення себе у напрямку еволюційного проявлення образу Божого в собі. Л. М. Толстой у праці "Закон насилля і закон любові" вказував на те, що "людське життя є постійним наближенням до вічного ідеалу досконалості і цим самим наближує кожному окрему людину до своєї особистої, такої ж безмежної досконалості" [48, с. 98].

Реальний стан сучасного суспільства, на жаль, дещо інший. Сьогодні екзистенційна вартість людини визначається її фінансовими можливостями, соціальним статусом. Ця тенденція простежується від народження до смерті (аж до місця та способу поховання людини). Взаємини між людьми набувають егоїстично-споживацького і прагматично-меркантильного характеру. Спостерігається різка центрованість на собі з властивим їй крайнім індивідуалізмом – перевагою виключно особистих потреб та інтересів над суспільними (соціальними, національними та ін.). Міжособистісні взаємини часто набувають ринкової орієнтації – "ти мені – я тобі", що є наслідком пріоритетності матеріальних цінностей в структурі персональної аксіопсихіки.

Плекання людиною відчуття власної гідності та визнання гідності іншої особи є запорукою запобігання насилля та ворожості. "Гідність людини знаходиться на стику двох областей: насилля і ненасилля. В етиці ненасилля гідність проявляється в питанні самообмеження, аж до самозречення (як, наприклад, життя і діяльність М. Ганді), в можливості здійснювати моральний вибір, співвіднесенні цілей і засобів. Насилля виникає головним чином тоді, коли страждання і біль приносять шкоду людині в тому розумінні, коли, як відзначає Д. Пулман, люди сприймають біль як загрозу своєму подальшому існуванню – не тільки власного життя, але і власної особистісної ідентичності" [49, с. 97].

Діалогічна дезорієнтованість обумовлена порушенням автентичного іманентного принципу життєтворення особистості – діалогічності. У суті своїй, показником здоров'я духа є його постійна (часто – неусвідомлена) зверненість до Творця, Який і є первинним

Джерелом Любові. Відкритість же і зверненість є автентичними формами реалізації визначального принципу функціонування людського духа – свободи. Як зазначив В. П. Зінченко, показником духовного розвитку людини є якраз її здатність оволодіти цією свободою, визначити певні рамки власної свободи, за які особистість не виходитиме. Хаос і брак орієнтації в душі, реалізація свободи у псевдоформах ведуть до неприродної духовної спрямованості, породжує внутрішню дисгармонію, яка своєю чергою проектується на інтерсуб'єктний рівень життєздійснення особистості та виявляється у формі ворожості, агресії, насилля. Чим більше людина "віддаляється" від свого сутнісного духовного начала, тим більше втрачає спроможність гармонійного цілісного розвитку як людина, як особистість, як індивідуальність, втрачає ті "ознаки людськості", що визначають сенс її буття в цілому та роблять це буття можливим.

На думку С. Л. Франка (у його вченні про неосяжне), будь-яке безосудне самотуття стає "Я", лише виходячи за свої межі, існуючи для "Іншого" в "Іншому". Однак тут присутній і зворотний зв'язок між "Я" – "Ти", адже кожне "Ти" так само стає собою, лише "залишаючи себе задля іншого". Інший для нас подібний, як вважає М. М. Бахтін, до предмету: завершений в часі і просторі "естетичний", тоді як ми для себе є непередметними та незавершеними. "Зовнішній" погляд на самих себе формують "Інші", внутрішній світ яких ми пізнаємо, будучи відкритими на інших. Центрованість на собі з властивим їй шовіністичним індивідуалізмом породжує "почуттєву атрофію" (Р. Трач), "дефіцит людських якостей" (С. Б. Кримський) та "втрату справді людського в людині" (В. І. Слободчиков). Почуттєва атрофія детермінована "диктатурою раціонально-технічного інтелекту" (Р. Трач), синдромом "неофілії" (Конрад Лоренц), що робить людину неспроможною переживати радість власного життєздійснення, стоїть на заваді прагненню долати перешкоди на шляху саморозвитку та самовдосконалення.

Сучасне "забуття" почуттів, що відбувається у процесі логічного мислення, призвело новітнє західноєвропейське суспільство до загрози раціонально зумовленої шизофренії, де почуття людини нівелюються, відчужуються від її аксіологічних орієнтацій. Тому сучасник поринув у сенсову колізію, пастку нігілізму, де його цинічно-істеричний розум спрямовується, як це влучно зауважив Є. Андрос, "не на пояснення і утвердження буття, а на розробку і забезпечення найбільш ефективних засобів за практично повної некоріненості щодо визначальних буттєвих засад, цілей суспільства"

[50, с. 185]. Властивою є апатія у ставленні до навколишньої дійсності, що супроводжується зосередженням тільки на власних потребах та відчуженістю від інших. За таких умов, як влучно зауважила французька письменниця Жо Круасан, світ справді прямує до ядерної катастрофи, адже дезінтеграція відбувається на рівні сердець.

Духовна пасивність виявляється як нездатність протистояти злу та утверджувати добро у вчинковий спосіб. З богословської точки зору, первинною онтологічно зумовленою активністю людини є *вільний вибір*. Насправді вільним у своєму виборі є тільки той, хто дозрів у своїй структуральній свободі, тобто здатний підпорядкувати духові свою душу і тіло. Тільки в цьому випадку можна наблизитись до свободи Бога, і лише за цих умов можна бути вільним у виборі – чинити добро. Марк Аскет уточнив, що "добровільний вибір" полягає не просто у свободі вибору, а в свободі любити, тому що він є вибором з любові. Благодать вільного вибору полягає в тому, щоб "не звертатися до зла, а залишатися в добрі". Відповідно, дотримання заповідей віруючою людиною – це не є щось для неї примусове, але в душі християнської любові є її активною життєвою позицією любові ("Якщо любите ви мене, то мої заповіді берегтимете" /Лв. 14:15/).

У чисто психологічному сенсі "свобода людини як суб'єкта полягає в тому, щоб стати особистістю і припинити жити у відповідності із зовнішніми принципами, щоб здійснювати трансценденцію, виходячи таким чином за межі себе, щоб вибирати себе, бути самим собою й нести відповідальність за свій вибір перед самим собою. "Людина, що втрачає здатність регулювати свою активність із середини, стає все більш беззахисним об'єктом маніпуляції і навіть суб'єктивно починає тяжіти до статусу підлеглої, підпорядкованої волі іншого, який уособлює силу і владу" [51, с. 442]. Це, у свою чергу, веде до зниження "духовного імунітету" як здатності протистояти злу та примножувати добро. Активне протистояння злу, насиллю передбачає передусім активне утвердження добра, адже "позиція Пилата", яку часто займає людина, "не знімає" питання зла.

Сьогодні очевидним є факт "не просто зниження, занепаду якихось моральних параметрів масової свідомості, але їх обвалу, тотального руйнування" [52, с. 6]. Моральний релятивізм означається виключно егоїстичним спрямуванням – "добре те, що добре для мене", при знеціненні особистісного потенціалу людини, здатної жити для інших та бути відповідальним співтворцем життя суспільства в цілому. Споживацьке ставлення до інших, до навколишньої дійсності

в цілому призводить до смислового конструювання світу як об'єкта особистого використання та власності. В сучасному світі важливо утвердити автономність моралі, чітко означити ті моральні ціннісні координати, орієнтуючись на які кожна без винятку людина йтиме шляхом утвердження власної гідності.

Підводячи підсумки та знову ж таки посилаючись на статистичні дані ВООЗ, за якими в п'ятірку лідерів насилля серед молоді входять чотири колишні республіки Радянського Союзу – Росія, Казахстан, Білорусь та Україна, напрошується висновок щодо єдиного спільного кореня проблеми – атеїстичного минулого, панування комуністичної ідеології, в якій не було місця для Бога. За словами М. Бердяєва, на відміну від так званої денної безбожності просвітництва XVIII-XIX ст., яка засновувалась на вірі у верховенство розуму, в XX ст. ми стикнулись із безбожністю нічною, яка відображала тугу, жах, безнадійність сучасної людини та проявилась у людській байдужості, змертвінні, агресивності.

Ще філософу Платону належать слова: "Незнання Бога є для держави найбільше з лих, і хто підриває релігію, той підриває разом з тим і основи суспільства". Свого часу, наприкінці XIX ст. німецький філософ Фрідріх Ніцше так оцінив становище духовної культури Європи: "Будьмо спокійні. Найважливіша з недавніх подій – той факт, що "Бог помер", що віра в християнського Бога похитнулася, – починає вже відкидати на Європу свої перші тіні (...) І... на звістку про те, "що старий Бог помер", усі ми відчули, що нас осяяло світлом нового дня; наші серця переповнені до краю вдячністю, здивуванням, острахом і чеканням – нарешті обрїй нам видається знову вільним,.. море, наше відкрите море, знову розстеляє перед нами свій обшир і, можливо, ніколи ще не було моря настільки "відкритого" ("Весела наука").

Відповідно й не дивно, що минуле XX ст. було переповнене жахіттями (аякже – "Бога немає і все дозволене, а після мене хоч потоп"), а сьогодні ми стаємо свідками кризового становища людини на всіх рівнях її життєздійснення – як біологічного виду (екологічна криза), як представника соціокультурної спільноти (цивілізаційна криза), як особи, гідність якої визначається служінням Святинам як вершинним цінностям (духовна криза). Саме остання, з нашої точки зору, є глобальною і детермінуючою.

Наступні десятиліття можуть принести важкі випробування як для Західного світу в цілому, так і для України зокрема. У багатьох перенаселених країнах будуть, очевидно, посилюватися внутрішні

проблеми, пов'язані, скажімо, з нестачею продовольства, води. Боротьба за виживання може посилити ворожість та агресію. Не виключене повторення широкомасштабних терористичних актів, спроб експансії, а отже – війни, можуть прокочуватися по планеті хвилі певних епідемій. Таке кризове становище загострить потребу людини у пошуку та знаходженні відповідей на екзистенційні запити її душі. Тому важливою є практика ініціювання духовного пізнання, орієнтації на есхатологічні цінності, формування світоглядної позиції, за якою Земля сприйматиметься лише як тимчасова домівка, лише сцена, на якій людина має скласти екзамен на гідність. Важливою в цьому є і роль психології як науки, об'єктом вивчення якої, за первинним задумом, є саме душа. Тільки світоглядно-методологічна толерантність учених-психологів до інших ракурсів бачення і тлумачення природи людини здатна привести до діалогічно-творчого доповнення природничо-орієнтованої психології духовно-релігійними доктринами і практиками. Відтак, реалізація ідеї побудови психологічної антропології можлива шляхом інтеграції психології з релігійним (передусім – християнським) врівненням, що відкриває перспективу телеологічного витлумачення сутнісного призначення (задуму) особистості та її життєвого покликання.

2.2 ХРИСТИЯНСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ЖИТТЄТВОРЕННЯ ЗДОРОВОЇ ОСОБИСТОСТІ

Розвиток ворожості та насилля є ознакою порушення, "відходу" від християнсько-психологічних принципів життєтворення особистості, що своєю чергою змінює траєкторію її життєтворення як гармонійної, цілісної особистості в напрямку руйнування її самої. Зауважимо, що у класичній психології існує твердження, за яким особистість формується, розвивається упродовж усього її життя, вона не є феноменом, обмеженим конкретним віковим періодом онтогенезу. Що стосується християнської психології, то ця думка набуває очевидного змістового доповнення – особистість формується впродовж життя, але умовою її розвитку є її духовна реалізація. Інакше кажучи, особистісність людини є показником її духовного розвитку, що ґрунтується на інтуїтивному осягненні своєї сакраментальної вартості.

З появою на світ людина володіє певною системою духовних інтенцій "Сутнісного Я", яке виступає формою представлення духа. Ці інтенції як першосенси становлять семантичний Всесвіт

(В. В. Налімов) та спрямовують формування ціннісно-сислової сфери особистості. Будучи усвідомленими й узгодженими з суспільними цінностями, вони перетворюються в особистісні смисли. Останні є динамічними системами об'єктивного відображення дійсності та емоційно-вибіркового ставлення до неї, являють собою своєрідний сплав афекту та інтелекту (Л. С. Виготський, Б. С. Братусь), що робить людину суб'єктом життєздійснення, власне, носієм духовної іпостасі.

Духовність ми трактуємо як складну динамічну систему смислових утворень особистості, репрезентовану етичним, естетичним, пізнавальним та екзистенційним змістами процесів відображення та конструювання дійсності. Внутрішніми детермінантами їх утворення є категорії добра і зла, прекрасного та потворного, істинного і помилкового, блага як сенсу, які апріорно представлені в психіці людини й актуалізуються в процесі її соціалізації. Відповідно милосердя, співчуття, жертвовність, довершеність, гармонія, вершинні переживання, правдивість, справедливість, мудрість, віра, надія, любов виступають духовними цінностями – диспозиціями особистості, яка перебуває на шляху духовного сходження до Святинь Духа (рис.1).

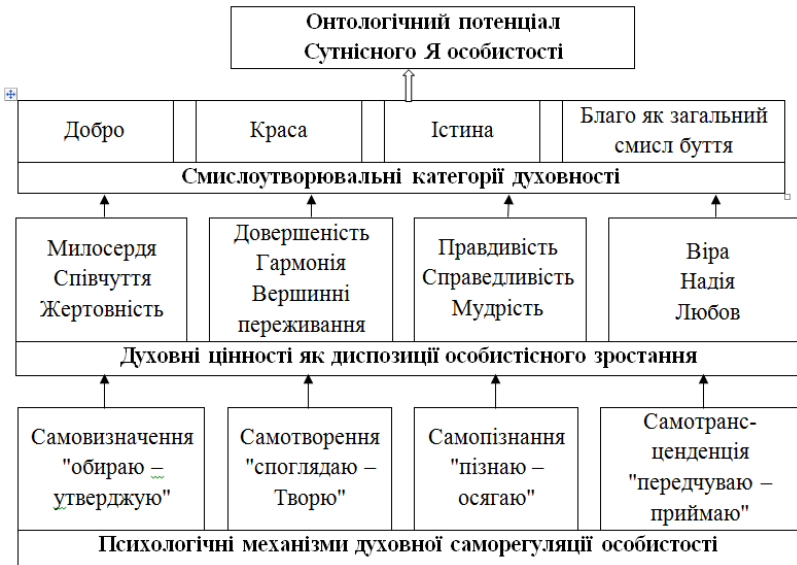

Рис. 1. Аксіопсихологічна модель духовності особистості

Духовний розвиток – це процес актуалізації й опредметнення сакраментальних духовних інтенцій аксіопсихологічного потенціалу

особистості (Сутнісне Я) – добра, краси, істини, блага як сенсу людського життя загалом та суб'єктних здатностей, що зумовлюють динаміку смислових утворень етичного, естетичного, пізнавального та екзистенційного змісту і визначають координати й форми самопізнання, самовизначення, самотворення, самотрансценденції особистості шляхом її приєднання до метафізичної сакральної реальності та сповнення Духовного ідеалу. Духовний розвиток акумулюється у життєвому досвіді людини, яка прагне в повсякденній вчинковій активності стверджувати духовні пріоритети – віру, надію, добродійність, милосердя, жертвовність, мудрість та ін.

Головний зміст християнсько-спрямованого життєтворення особистості визначають Сутнісне Я як форма представлення екзистенційно-творчого начала, релігійна віра, християнсько-психологічні принципи – сакраментальність, суб'єктність та діалогічність, що актуалізуються при застосуванні духовних практик та реалізуються у двох площинах життєздійснення людини як духовної істоти: в горизонтальній, як середовищі діяльній самореалізації (морально-комунікативна, художньо-естетична, пізнавально-перетворювальна діяльність), та у вертикальній, яка репрезентує духовне зростання особистості в онтогенезі шляхом її служіння трансцендентним цінностям. Життєтворення здорової особистості відбувається за умови функціонування внутрішнього діалогу Особистісного Я і Сутнісного Я, внутрішньої готовності особистості наблизитися до свого Сутнісного Я й актуалізувати його смислопокладальну здатність щодо Особистісного Я шляхом самопізнання, самовизначення, самотворення і самотрансцендування.

Релігійна віра виступає телеологічним ядром життєтворення здорової особистості, її духовного розвитку. Виходячи з розуміння людини як комплементарної єдності тіла-душі-духа у християнській психології, можна спробувати диференціювати віру за рівнем її "народження", рівнем творення ставлення людини у площинах (горизонтальній та вертикальній) її життєздійснення. В такому випадку можна говорити про *віру організмично-вітальну* та *екзистенційно-культуральну*, які є "поруком людської душі", змістом душевного акту, та *віру онтологічну*, яка є проявом функціонування духа і має конкретне вертикальне устремління.

Життя людини передбачає постійне вгамування системи життєво необхідних потреб. Цей процес формує певний досвід людського життя, досвід, в якому тісно переплетені знання і віра. Х. Ортега-і-Гассет у своїй праці "Ідеї та вірування" навів вдалий

приклад функціонування віри як життєво необхідного чинника. Людина, яка збирається вийти на вулицю, не осмислює ні те, що таке вулиця, ні те, чи вона існує, ні те, як вийти, бо вона знає про це і вірить в це. Або ж коли людину болить голова і вона приймає ліки, то вона знає і вірить в те, що повинно настати полегшення. Ці знання і віра йдуть поруч, вони можуть за певних умов змінювати свою пріоритетність "у цьому діалозі", але жодною мірою не заміщують одне одного. Очевидно, можна говорити про існування повсякденної, практичної віри, зміст якої визначають нижчі потреби людини і яка носить здебільшого несвідомий характер. Людина просто живе цією вірою, "перебуває в ній" (Х. Ортега-і-Гассет). Такою є сутність *організмично-вітальної віри*. Визначальною її особливістю є "зосередженість і дієвість завжди у точці "тут і тепер", хоч і в кожний окремо взятий момент, але без поширення за його межі". В цьому сенсі можна погодитися з О. Г. Афоніною, що віра виступає як спонтанне, мимовільне відчуття реальності, яка спричиняється певним об'єктом і виражається в тому чи іншому активному ставленні до нього.

Екзистенційно-культуральна віра за своїм змістом є значно складнішою. Вона проявляється як стан внутрішнього свідомого творення та прийняття образів-конструктів, що в сукупності утворюють цілісний образ життя людини та визначають його сенс. Екзистенційно-культуральна віра, очевидно, тісно пов'язана зі смислотворенням. "Відома формула О. М. Леонтьєва, за якою особистісний смисл породжується відношенням мотиву (діяльності) до мети (дії). Підкреслимо, однак, що мова при цьому йде про особистісний смисл замкнутої на себе діяльності, тоді як, переходячи до більш загальних смислів, ми зіткнемося з іншими умовами породження. У складних формах активності людина діє не заради досягнення самого по собі предмета потреби (або мотиву, за О. М. Леонтьєвим), вона діє заради цілісного образу нового життя, в яке буде включено цей предмет. І в цей образ (згадаємо – суто імовірний насправді) людина повинна повірити, прийняти його, як уже існуючий, який впливає, супроводжує сьогоднішнє життя. Просування вимагає прийняття того, чого нема, як того, що є. Це внутрішнє прийняття – особлива продукція, робота віри. І якщо смисл діяльності породжується відношенням мотиву до цілі, то смисл життя – живим образом майбутнього, яке освітлює і животворить теперішнє або – відношення образу віри до наявного стану людини" [53, с. 9-10].

Онтологічна віра є формою, способом існування діалогу між людиною і її Творцем; вона є механізмом функціонування Духовного Я, наслідком його актуалізації в свідомості людини. Кожна людина потенційно є спроможною вступити в діалог із Творцем посередництвом власної духовної природи (і завдяки їй). Суттєвою відмінністю цієї віри є її суб'єкт-суб'єктна орієнтація. Творець виступає не пасивним спостерігачем, об'єктом впливу людини, а ініціатором, співавтором життєздійснення людини як особистості. Онтологічна віра християнського змісту має чітко виражену суб'єктну орієнтацію, що становить сутнісну особливість віри. Віруючий християнин "зустрічається" з конкретною особистістю – із Сином Божим, з Особистістю, яка поєднує божественну й людську природу.

Виходячи з постулату створення людини за образом і подобою Бога, можна стверджувати, що людина вже від народження у своїй духовній іпостасі акумулює потребу онтологічної віри, певні "докази" віри та спроможність жити вірою, бачити дійсність крізь призму цієї віри. "Через віру в нас уже присутній у первинному вигляді, так би мовити, у зародку – тобто по "суті" – предмет нашого очікування: все, дійсне життя. І саме тому, що сам предмет уже присутній, ця присутність прийдешнього вселяє також упевненість: це прийдешнє ще не видне у зовнішньому світі (воно не "виявляє себе"), але, оскільки ми носимо його в собі як початкову і динамічну реальність, уже зараз народжується певне уявлення про нього... Віра – не тільки особиста спрямованість до чогось, що повинно відбутися, але поки що цілковито відсутнє; вона щось дає нам: уже тепер завдяки їй ми знаходимо щось із очікуваної реальності, і ця справжня реальність і є для нас "доказ" речей, яких ще не видно. Віра закликає майбутнє всередину сьогодення, так що майбутнє вже не є чистим "ще не". Існування майбутнього змінює сьогодення; майбутнє стикається із сьогоденням, і таким чином події прийдешнього проникають у події сьогодення, а події сьогодення – в події майбутнього" (Папа Бенедикт XVI).

Як влучно зауважив М. В. Савчин, "віра – живе знання, яке можна назвати метафізичним досвідом... Віра – це згода нашого розуму на істину, нав'язу нам "згори". Досвід серця багатший від предметного знання. Він пізнає вічні факти буття. Цей досвід недоступний розумовому, інтелектуальному узагальненню. Віра має вищий "авторитет", вона логічно первинніша за знання, вона показує шлях знанню, задає його предмет... Віра – це інтуїтивне оволодіння справжньою реальністю. Вона не потребує ніякого пояснення, хоч

допускає його..." [54, с. 95]. Це інтуїтивне вбачання, оволодіння реальністю, як прояв духа, робить людину спроможною цілісно глянути на себе та своє життя, пізнати його доконечне есхатологічне значення.

Психологічний контекст релігійної віри становлять такі компоненти: *сфера несвідомого як онтологічне джерело її виникнення*; *когнітивно-рефлексивний компонент*, що передбачає пошук, виокремлення та усвідомлення об'єкта віри; *емоційно-ціннісний компонент*, який забезпечує виокремлення об'єкта віри як особистісно-значущого; *мотиваційно-вольовий компонент*, який "відповідає" за дієвість релігійної віри, що полягає у спроможності людини здійснити екзистенційний вибір.

Динаміка релігійної віри обумовлена наявним станом її структурної організації, який можна означити як особистісний досвід віри. Такий досвід є невід'ємною частиною життєвого досвіду людини. Обидва вони взаємообумовлені, оскільки певні обставини життя можуть стати чинниками зміцнення релігійної віри, її модифікації та трансформації, аж до зміни сценарію долі. Динамічність релігійної віри не заперечує її усталеності, яка полягає в наявності "іміунітету", опозиції до інформації, що суперечить чи компрометує віру. Три фактори, які зумовлюють внутрішню мотивацію відстоювання людиною власної релігійної віри, – індивідуально-особистісний, соціально-перцептивний, соціально-нормативний – впливають на усталення релігійної віри упродовж онтогенезу.

Суть *сакраментальності* як християнсько-психологічного принципу життєтворення особистості визначає положення, за яким людина є носієм незнищеного трансцендентного Божого образу. Дві закономірності характеризують реалізацію принципу сакраментальності як трансцендентального джерела духовного розвитку: *онтологічний синергізм* та *онтологічний динамізм*. Онтологічний синергізм полягає у співдії божественного з людським, яку визначають три важливі моменти. По-перше, божественне і людське в людині становлять єдину природу, а не дві. По-друге, божественне є завжди відкритим до впливу та діючим. По-третє, співдія людського з божественним є виявом онтологічної свободи волі та свободи вибору. Онтологічний динамізм як закономірність визначається тим, що людина містить у собі образ Божий, що є мотиватором внутрішньої духовної динаміки – прагнення до вершин досконалості у гідних вчинках.

У трансцендентально-онтологічній природі людини (її сакраментальності) наявний не лише ціннісний прообраз – "Взірець" її розвитку, що телеологічно його спонукає, але й міститься необхідна конфігурація задатків, які забезпечують реальну *спроможність суб'єкта до духовного самоздійснення* (реалізація каузальної причинності). Бісуб'єктність духовної природи людини репрезентує божественне і персональне в їх союзі щодо ініціації, актуалізації та реалізації життєвої активності. Божественний Дух визначає творчий характер цієї активності як Любов (з Любові, у Любові, для Любові), надаючи людині онтологічного статусу співтворця. Любов як смислова диспозиція мотивованої духом особистості виступає провідним чинником Богонатхненної вчинкової активності.

Емпіричне людське буття репрезентовано зв'язком душі з тілом. Так, душа представлена поєднанням інтенцій, потенцій та реальних компетенцій особистості. Мовою ХХІ століття, рівень душі – це рівень "програмного забезпечення суб'єктності", який інтегрує всі засади активності, зорієнтованої на Дух Божий. Відтак персональна "матриця суб'єктності" підживлюється з двох інформаційно-енергетичних джерел – трансцендентного та іманентного. У свою чергу, трансцендентне джерело галузиться на три "русла": онтологічно-трансцендентне (Творець → людина), феноменологічно-екзистенційне (людина → Світ, в якому вона існує) та трансцендентально-іманентне (царина самопізнання та самоставлення), що співвідносяться з рівнями функціонування людини як суб'єкта: відповідно – метасуб'єктним, інтерсуб'єктним, інтрасуб'єктним, які сукупно уособлюють холархію (взаємну включеність і підпорядкування) духа → душі → тіла.

Метою онтологічно-трансцендентного джерела духовного розвитку є ініціація та допомога людині в реалізації її потенційних можливостей формуватися згідно з Божим задумом. Феноменологічно-екзистенційне джерело забезпечує соціокультурну мотивацію і творче самовиявлення особистості. Іманентно-трансцендентальне джерело розвитку духовності підтримує наявний стан самоконституювання суб'єкта, забезпечуючи "зону його найближчих перетворень". Ключовим механізмом актуалізації духовного потенціалу є інтуїція як суб'єктна здатність людини до осягнення сенсу її вчинків у якості тілесно-душевно-духовної істоти.

Отже, суб'єктність як християнсько-психологічний принцип життєтворення особистості означає задіяння можливостей,

забезпечення умов, опанування засобів та використання інструментів актуалізації ноологічної сутності людини.

Диалогічність як християнсько-психологічний принцип життєтворення особистості в контексті нашого дослідження впливає із постульованої вище духовності як апріорної налаштованості людини на спілкування з Богом. Це зумовлює конгеніальний цій комунікативній ситуації метод діалогу як засіб духовного розвитку особистості. Відкритість Абсолюту є умовою ініціювання діалогу за допомогою Слова, в якому втілюється символіко-семіотична здатність людини до репрезентації своїх духовних прагнень. Слово стає формою соціалізації духа і засобом його олюднення. Бог-Творець надає людині можливість стати співтворцем її діалогу з Іншим. Людина первинно вибирає (у цьому її привілей та відповідальність) певний модус взаємодії зі світом – функціонально зорієнтований ("Я – Воно") чи актуалізаційний, діалогічний ("Я – Ти"), за М. Бубером. Відтак, духовна природа людини актуалізується тією мірою, якою остання представлена в житті Іншого, живе для іншого "Ти".

Виокремлюємо дві площини реалізації діалогічності людини – вертикальну та горизонтальну. Першу репрезентує діалог "Людина – Творець", другу – діалог "Людина – інше Створіння". Онтогенетичний вектор духовного зростання людини репрезентує вертикальна площина, горизонтальна ж відображає реалізацію духовних цінностей в контексті міжособистісної взаємодії.

Розгляд діалогу як засобу духовного розвитку особистості заснований на ідеях М. Бахтіна, Г. Марселя, Л. Фейєрбаха, Ф. Шлейєрмахера, К. Ясперса та ін. Звідси впливає визначення діалогу як симетричної, автентичної форми спілкування в околі власної полісуб'єктності (внутрішньоособистісний діалог) чи в просторі інтерперсональних взаємодій (міжособистісний діалог).

Виникнення внутрішнього діалогу відбувається на рівні особистості як полісуб'єкта, який інтегрує соціокультурну, психосоматичну та духовну іпостасі людини. Беручи до уваги результати емпіричного дослідження, ми виокремили такі ідеальні суб'єкти внутрішнього діалогу: "Сутнісне Я", "Множинне Я" та "Особистісне Я", кожен з яких має свої особливості формування.

Діалог як засіб духовного розвитку представлений внутрішньо як само-буття та зовнішньо (спів-буття). Таким чином відбувається сакралізація життєвого контексту особистості у відповідності з її внутрішньою сакраментальною природою. У процесі емпіричного

дослідження було враховано такі атрибути міжособистісного діалогу, як аксіологічність, цілісність, взаємна суб'єктна активність та свобода.

Християнсько-психологічне пізнання духовності постає як катарсичне занурення, смислове розуміння та ціннісно зумовлена інтерпретація людиною власного духовного досвіду в єдності його апріорних, внутрішніх, сакраментальних онтологічних моментів та апостеріорних, зовнішніх, сакральних (культово, релігійно) орієнтованих онтичних виявів – духовного потенціалу і духовного діяння (служіння).

Життєтворення здорової особистості, її духовний розвиток, будучи загальнолюдською програмою, за динамікою своєї реалізації є виключно індивідуальним: кожен прямує власною дорогою до Бога в собі. Прагнучи хоча б наближено систематизувати й означити шляхи духовного розвитку особистості, ми змоделивали символічний *трикутник духовного розвитку людини*, вершини якого уособлюють три знакові постаті християнської культури – апостоли Іван, Петро та Павло. Кожна з постатей уособлює певний сценарний тип сходження до вершин духовної досконалості. Особі апостола Івана приділено особливу увагу. Він – найулюбленіший учень Христа, смиренний та до кінця вірний Йому, той, хто розділив страждання Ісуса на шляху до Голгофи та в час Його смерті на хресті. Очевидно, таку дорогу свого духовного розвитку може обрати (і вибирає) людина, яка свідомо прагне вдосконалювати себе, займаючи послідовну, несуперечливу життєву позицію: сприймає себе та інших як співвідносних з ідеальним духовним світом, життя яких не завершується земним буттям.

Друга вершина трикутника репрезентована особою апостола Петра, того, хто безмежно любив свого Вчителя, але тричі зрікся, засумнівався, йдучи назустріч Йому по воді. І таким буває шлях духовного розвитку окремої людини. На ньому може бути безліч духовних падінь, безліч моментів апатичної стагнації. Але, що важливе, після кожної пережитої кризи попри все людина прагнутиме йти вперед. Віра в милосердя Христа, який усе прощає, підтримуватиме спроможність почати наступний день із чистого аркуша, усвідомити наявність права і здатності стати кращим. У психологічному відношенні, повторимося, це чи не найважливіша функціональна вартість християнської релігії.

Однак, можливий ще один сценарій духовного розвитку, коли останньому передуватиме вагомий власний досвід злодіянь, усвідомлення наслідків якого може стати несподіванкою для самої людини, і вона

почувається так, наче щойно пробудилася від сну та прагне надолужити змарновані можливості помноження добра і вдосконалення себе. Саме таким був життєвий шлях третьої постаті – апостола Павла. Він – той, хто нещадно переслідував християн та глузував з їх учення, але одного дня пережив особистісний містичний досвід зустрічі з Христом, а в Його словах "Савле, Савле, чому переслідуєш мене..." відкрив для себе істину християнського життя – присутність у кожній людині образу Христа.

У виборі часу та способу духовного самовизначення людина вільна, це її право розпорядитися даром вибору "залишатись звіром чи підніматись до неба" (В. Великий). В тілесно-душевно-духовній природі закладене усе необхідне для реалізації як першого, так і другого, а її вибір є свідченням індивідуальної спроможності функціонального ієрархічного розподілу складових її природи. "Людина – не Бог. І як би гідно і послідовно вона не йшла шляхом Боголюдського самовизначення, не в її силах остаточно і беззаперечно подолати свою просторово-часову обмеженість. Однак, Боголюдське самовизначення – це єдиний шлях становлення істинної духовності. Це – тернистий шлях преображення людської істини в Божественну Істину, людського добра – в Божественне Добро, людської краси – в Божественну Красу. Це нескінченний рух від людської недосконалості до Божественної досконалості" [55, с. 8].

2.3 ХРИСТІЯНСЬКО-ОРІЄНТОВАНА ПРАКТИКА ПРОФІЛАКТИКИ НАСИЛЬСТВА І ВОРОЖОСТІ

В умовах психологічної практики профілактика насилля та ворожості в особистому та суспільному житті передбачає реалізацію психотерапевтичних заходів, які ініціюють автентичну спроможність людини розпізнавати та слідувати основним координатам життєтворення духовно здорової особистості.

Кожна психотерапевтична програма у своїй суті базується на конкретній парадигмі вивчення природи людської особистості, що визначає зміст заходів психотерапевтичної допомоги. Утвердження в рамках сучасної психології антропологічної парадигми вивчення людини, за якою остання є цілісною комплементарною єдністю тіла-душі-духа, призвело до виходу на арену психотерапевтичної практики ще одного різновиду терапії – духовної. Методологічне та методичне обґрунтування змісту останньої знаходимо в працях зарубіжних

психологів, психіатрів, психотерапевтів, богословів-агіотерапевтів, як ось Д. Амен, М. Бек, Є. Бізер, Д. Зогар, А. Йорес, Т. Іванчіч, Е. Лукас, Я. Маршал, Т. Мертон, Г. Урс фон Бальтазар та інші.

Дослідники відстоюють думку про те, що причиною різноманітних недуг є "патологічний стан духа". Останній "матеріалізується", об'єктивується" в тілесних, психічних недугах. Як зауважують М. Бек та Т. Іванчіч, "він може проявитись на трансцендентному рівні як брак єдності, істини, добра і краси". Духовна терапія покликана повернути дух пацієнта до свого природного чину, зціливши волю людини, що є її духовним органом.

Визначальним принципом реалізації духовної терапії ворожості та агресивності особи є любов. Практики духовної терапії одноголосно стверджують, що саме брак любові є першою причиною виникнення ворожості та агресивності. "До пороків у царині любові належить тривога, страх, сексуальні відхилення і нездатність до справжньої дружби. Людина шукає заміни любові і стає матеріалістичною, безсердечною, небезпечною та аморальною... Брак любові і ніжності в дитинстві стає причиною скорочення "антен" людини, які приймають любов і симпатію інших. Тому перший крок у лікуванні таких людей полягає в тому, щоб відновити такі антени або, принаймні, відчинити невеличке віконце, через яке світло і співчуття інших зможе проникнути до них" [56, с. 139, 140]. Отже, одним з визначальних завдань духовної терапії є "навчання" та "практикування любові".

У психологічному розумінні любов є єдиним способом зрозуміти іншу людину в глибинній сутності її особистості. Адже якраз у духовному акті любові людина стає здатною побачити значущі риси і особливості іншої людини і, понад це, – побачити потенційне в іншій людині, щось не виявлене, але що повинно бути виявлене. Окрім того, людина змушує об'єкт своєї любові аналізувати своє життя, свою сутність, пізнати і проаналізувати свою потенційність. І допомагаючи, усвідомити те, ким ця інша людина може бути і ким вона буде в майбутньому, перетворити її потенційність у реальність. "На думку Е. Фромма, любов – єдина продуктивна, правильна і розумна основа людських взаємин. У ній людина знаходить своє справжнє "Я", реалізує свою істинну природу" [57, с.23]. Будучи діянням добра, любов передбачає прояв активності по відношенню до об'єкта активності, яка, у свою чергу, буває двох видів – "перетворювальною", спрямованою на зміну об'єкта любові, і такою, що "приймає" об'єкта таким, яким він є. У другому випадку інша

людина сприймається не стільки об'єктом впливу, скільки рівноправним суб'єктом, якому властива вибіркова активність, динамічність, а головне – свобода. У першому, навпаки, – інша людина сприймається пасивним, статичним, несвідомим об'єктом, позбавленим здатності до вільного вибору. Прояв любові як вершини духовності передбачає збереження психологічної автономії особистості іншого, прийняття її такою, якою вона є, з усіма позитивами та негативами (В. П. Кравець) та бажання її вдосконалення в спосіб самопізнання та саморозвитку.

В рамках духовної терапії терапевтична програма передбачає утвердження трьох різновидів любові: любові до Творця, Який є основним Лікарем душі і тіла людини; любові особи до себе як усвідомлення, що вона – Творіння Боже; любові до ближніх, бо ж і вони – такі ж Творіння Божі. Засобами реалізації програми є духовні бесіди (у формі діалогу), читання духовної літератури, молитва, Святі Тайни (Сповідь, Єлеопомазання, Євхаристія).

Духовна терапія за своєю суттю – це інтегративна єдність терапевтичних різновидів: когнітивної терапії, аксіологічної терапії та антропологічної (богословсько-антропологічної) терапії. Під когнітивною терапією практики духовної терапії розуміють терапію, яка діє на свідомість і розум пацієнта задля зцілення духовного болю; під аксіологічною – рішення пацієнта вибрати духовні чесноти і цінності; під богословсько-антропологічною терапією розуміють процес, за допомогою якого для духовного зцілення людина отримує Божу благодать і силу [58, с. 195]. Дослідники зауважують ефективність використання їх у такій послідовності: на першому етапі реалізації духовної терапії пріоритетного значення набуває когнітивна терапія, на другому – аксіологічна, на третьому – богословсько-антропологічна. В богословсько-антропологічній терапії задіюють священнослужителів.

Реалізація когнітивної терапії в рамках духовної терапії передбачає розпізнавання терапевтом симптомів духовної недуги пацієнта, встановлення їх джерел та причин, означення суті духовної патології та її проєкцій на площину життєздійснення пацієнта, відтак формування в пацієнта розуміння природи його духовного болю, можливостей його ліквідації та звільнення від страждань. "Пояснення законів духовної структури і людського існування полегшить стан пацієнта... Демонструючи пацієнтові зв'язок між духовними і симптоматичними, психосоматичними недугами, ми зможемо дати йому велику надію на зцілення..." [59, с. 197].

Ми схильні вважати, що ворожість та насилля стають результатом деформації духовності особи, яка виявляється як "зранення серця", причому ці зранення в часовому вимірі можуть стосуватись як періоду після народження, так і періоду до народження і навіть зачаття. Т. Іванчич вказує на те, що схильність до конфліктності, гніву та зверхності можуть бути успадкованими від батьків, які пережили в своєму житті певні зранення і вже є "носіями духовної недуги". "Допологові духовні недуги виникають у період між зачаттям і народженням. Агіотерапевтичні дослідження продемонстрували, що вони спричиняють найважчі форми духовних розладів. Брак ласки, нормальних подружніх чи сімейних умов, за яких зачинається дитина або брак прихильного ставлення до вагітності можуть стати в ненародженій дитині причиною жакливого страху, почуття провини, агресії і депресії [60, с. 124]. В останні десятиріччя актуальності набули дослідження пренатального та перинатального періодів розвитку дитини, які засвідчують наявність кореляційних зв'язків між сприятливістю умов внутрішньоутробного розвитку дитини та успішністю її розвитку після народження. Так, зарубіжні клініцисти Г. Брекман, Б. Берх, Т. Верни, А. Маркоен, Дж. Турнер та ін. за результатами проведених досліджень приходять до висновку, що яскраве переживання негативного досвіду для дитини ще в утробі матері стає кризовим поштовхом для деструктивних життєвих патернів, що проявляється у більшій схильності як до окремих захворювань, так і до розвитку деструктивних життєвих сценаріїв.

Аксіологічна терапія передбачає прояв власної активності пацієнта, яка проявлятиметься у двох формах – каятті (щодо свого минулого негативного досвіду) та наверненні (щодо свого теперішнього). В умовах терапевтичної бесіди відбувається обговорення суті духовної недуги пацієнта та перспектив її подолання шляхом свідомої реконструкції системи смисложиттєвих цінностей. Терапевт "моделює майбутнє" пацієнта, створюючи дві символічні діаметрально протилежні за змістом моделі майбутнього. Перша – за умов збереження наявної системи цінностей життя, друга – за умов формування нової системи, пріоритетного значення в якій набувають саме духовні цінності – гідність, добро, любов, жертвовність, чесність тощо. Пацієнта ставлять перед вибором подальшого життєвого шляху. Цей вибір передбачає символічне "зречення" минулого, що знаменується як "смерть старої людини" та "духовне навернення" – "народження нової людини за своїми діями та вчинками". Це наче

навернення-повернення до своєї сутнісної природи, яка від початку становить нероздільну єдність з Надприродним. "Навернення повинно спершу відбутися у мисленні пацієнта, а після цього – в його бажаннях і волі. Він повинен прийняти внутрішнє рішення, яке є наслідком когнітивного пізнання дороги, що веде до смерті. Пацієнтові важливо зрозуміти, що позбутися зла, гріха можна через навернення до добра, чеснот, каяття і прощення. Йому треба відвернутись від темряви і повірити у світло, вирішити не повертатись назад, не аналізувати колишні гріхи і пороки, а радше прагнути досягти чеснот, позитивно говорити і мислити,... обрати свободу, гідність і віру в Бога. Це рішення відкриє шлях дії Божої благодаті, яка приведе пацієнта до духовного здоров'я" [61, с. 198]. Результатом навернення є свого роду "духовне преображення", здатність людини підняти на якісно вищий рівень власної духовності. На когнітивно-емоційному рівні це може переживатися як осягнення та усвідомлення істин життя, знаходження правдивих орієнтирів життєздійснення, безпристрасність та умиротворення, виникнення почуття безмежної любові та ін.

Антропологічна терапія базується передусім на вірі в благодатну силу Творця, який зцілює людину – її дух, душу і тіло. Відповідно, успішність антропологічної терапії значною мірою обумовлена її реально існуючим індивідуальним релігійним досвідом. "Психологи підкреслюють, що людина не може розбудити в собі переживання релігійного досвіду, але може до цього приготуватися й немовби пожинати його урожай. Якщо він правдивий, то приходить у життя людини щоденно, бо є переживанням дійсності буття тут і тепер. Релігійний досвід має цілком конкретний характер події. Тобто, не є тим самим, що релігійне переживання, оскільки переживання залишає спогад, а справжнє здобуття досвіду спричиняє зміни в ставленні до Бога й життя. Від цього досвіду розпочинається творення інтегрованої релігійності" [62, с. 268]. Як образно висловився І. О. Ільїн, "релігійний досвід у кожного з нас єдиний і неповторний, як перший крик при народженні і останній подих у час смерті" [63, с. 158].

Антропологічна терапія охоплює п'ять моделей: агапе, пістіс, ірена, динаміс і пневма. Агапе-терапія передбачає розвиток у пацієнта почуття любові по відношенню до себе з позиції Творця. Цей процес реалізується шляхом молитвотворення та пізнання текстів Святого Письма, в яких стверджується безмежна Божа любов, вірність та прощення.

Пістис-терапія зорієнтована на відновлення у пацієнта почуття довіри – до Творця, до інших людей, а також до себе. Процес віднови базується на утвердженні в молитовний та медитативний спосіб переконання, що Бог як Любов бажає людині тільки добра. Ірено-терапія має за мету досягнення пацієнтом стану примирення – з Творцем (через покаяння), з іншими особами (через взаємне прощення).

Динаміс-терапія зорієнтована на формування внутрішньої готовності пацієнта протистояти злу, боротися з гріхом. В межах цієї терапії, крім опрацювання текстів Святого Письма та проголошення класичних молитов, застосовують екзорцизм. "Екзорцизм – це молитва Церкви за людину, яка була послаблена пороком і стала залежною від нього – щоб сила Святого Духа могла панувати в її естві і робити її гідною та вільною чинити добрі діла" [64, с. 201].

Пневмо-терапія передбачає реалізацію спільної молитви пацієнта та терапевта з метою утвердження віри в дієву силу Божественної благодаті, яка робить людину спроможною духовно зростати, укріплює її чесноти. В окремих випадках, як засвідчує практика, у процесі антропологічної терапії людина здатна настільки інтенсивно та глибоко пережити відкриття релігійних істин, що в своєму розумінні і сприйнятті досягає стану максимального наближення до Надприродного, відбувається її зустріч з Богом, після чого вона відчуває цілковите одужання, яке знаменується чудом.

Пропоновані тут вихідні методологічні та методичні положення є основою розроблених нами психотерапевтичних програм для двох категорій осіб – студентської молоді та учасників бойових дій з посттравматичними стресовими розладами. Вибір саме такого контингенту осіб обумовлений двома факторами. По-перше, гостротою постання проблеми ворожості та насилля в умовах сучасного суспільства на етапі ведення бойових дій в зоні АТО; по-друге, необхідністю розробок нових технологій подолання цієї проблеми в умовах психологічної практики, яка забезпечувала б профілактику, доглибинне виявлення причин та ліквідацію наслідків ворожості та насилля. В таблицях 1 і 2 представлено зміст кожної з розроблених програм, які знайшли успішну апробацію.

**Програма духовної терапії студентської молоді
"Дорогою Любові на зустріч своєму Я"**

№ Занят- тя	Мета заняття	Зміст заняття
1.	Ознайомлення зі специфікою роботи в психотерапевтичній групі та завданнями духовної терапії.	1. Інформаційний вступ (знайомство, прийняття правил роботи групи та ознайомлення з поставленими завданнями). 2. Діалогічна бесіда на тему "Терапія Особистісного Я як шлях до цілісності та гармонії". 3. Самозвіт. 4. Домашнє завдання: а) практикування молитви; б) самостійне опрацювання тексту Біблії: ознайомлення з Притчею про фігове дерево (Лк.13:6-9) та Євангельським ученням "Заповідь любові" (Ів.:13:33-35).
2.	Формування усвідомлення власної значущості як духовної істоти, зміцнення почуття власної гідності.	1. Медитативна техніка агапе-терапії "Дар любові". 2. Діалогічна бесіда на тему "Гідність людської особистості". 3. Самозвіт. 4. Домашнє завдання: а) практикування медитативної техніки агапе-терапії "Дар любові". б) самостійне опрацювання тексту Біблії: ознайомлення з Притчею про таланти (Мт.25:14-30).

Продовження таблиці 1

3.	Актуалізація суб'єктної здатності самотрансценденції "передчуваю".	<ol style="list-style-type: none"> 1. Медитативна техніка пістис-терапії "Знамення добра". 2. Діалогічна бесіда на тему "Назустріч своєму Я". 3. Самозвіт. 4. Домашнє завдання: <ol style="list-style-type: none"> а) практикування медитативної техніки пістис-терапії "Знамення добра"; б) самостійне опрацювання тексту Біблії: ознайомлення з Притчею про доброго самарянина (Лк.10:30-37) та імперативою "Віра без добрих діл – мертва" (Як.2:14-26);
4.	Створення умов досягнення есхатологічного рівня розвитку ціннісної свідомості особистості	<ol style="list-style-type: none"> 1. Психотехніка візуалізації моральних якостей "добро", "чесність" "любов", "жертвність". 2. Обговорення домашнього завдання. 3. Діалогічна бесіда на тему: "За покликом совісті". 4. Самозвіт. 5. Домашнє завдання: <ol style="list-style-type: none"> а) самостійне опрацювання тексту Біблії: ознайомлення з Книгою мудрості (6:11-25, 7:22-30).
5.	Створення умов розуміння, конструювання і прийняття позитивного образу свого "Я".	<ol style="list-style-type: none"> 1. Медитативна техніка ірено-терапії "Благодать". 2. Обговорення домашнього завдання. 3. Діалогічна бесіда на тему: "Внутрішній мир та радість". 4. Самозвіт. 5. Домашнє завдання: <ol style="list-style-type: none"> а) практикування молитви; б) самостійне опрацювання тексту Біблії: (Мт. 7:7-12, 8:1-18, 28-34, 9:1-14, 18-34).

Продовження таблиці 1

6.	Створення умов усвідомлення буттєвої єдності зі світом природи як створінням.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Психотехніка візуалізації естетичних якостей "краса", "довершеність", "гармонія". 2. Обговорення домашнього завдання. 3. Діалогічна бесіда на тему "Моє Я як частина Всесвіту". 4. Використання технік арттерапії (цикл картин "Тріумф прогресу" Я. Матейка) 5. Самозвіт. 6. Домашнє завдання: <ol style="list-style-type: none"> а) практикування молитви; б) ознайомлення з Притчею про мудрих і нерозумних дів (Мт.25: 1-13).
7.	Розвиток почуття відповідального як співтворця Всесвіту, але й почуття онтологічної свободи.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Медитативна техніка динаміс-терапії "Назустріч істині". 2. Обговорення домашнього завдання. 3. Діалогічна бесіда на тему: "Щоденна самодисципліна на шляху духовного зростання". 4. Самозвіт. 5. Домашнє завдання: <ol style="list-style-type: none"> а) практикування медитативної техніки динаміс-терапії: "Назустріч істині".
8.	Актуалізація суб'єктних здатностей самовизначення "обираю" та самотрансценденції "приймаю".	<ol style="list-style-type: none"> 1. Психотехніка візуалізації категорій духовності "істина", "благо". 2. Обговорення домашнього завдання. 3. Діалогічна бесіда на тему "Екзистенційні запити духовної особистості". 4. Самозвіт. 5. Підсумки психотерапевтичних заходів.

Психотерапевтичні програми передбачають проведення циклу занять. Основним завданням тут, а отже об'єктивним змістом програми є створення умов актуалізації внутрішнього духовного потенціалу людини (Сутнісного Я) та активізації процесу розвитку духовності, представлені чотирма структурними компонентами – етичним (утвердження моральної позиції, базованої на засадах добра), естетичним (розвиток естетичних почуттів), інтелектуальним (уточнення, конкретизація, розширення системи знань про себе як особистість, про інших, про навколишній світ) і, головне, – екзистенційним (формування життєвої перспективи і трансцендентної спрямованості).

Способом психотерапевтичної дії виступає діалогічна бесіда. Розглядаючи діалогічну бесіду як метод психотерапевтичної реанімації духовності осіб, ми трактуємо її як суб'єкт-суб'єктну форму спілкування людей, під час якої відбувається аутентичне представлення "Я" людини в аутентичній множинності "Я" або в "іншому Я". В такому розумінні функціональний зміст психотерапевтичних заходів утворюють внутрішньоособистісний та міжособистісний діалоги. Вважаємо за потрібне першочергово здійснити методологічне обґрунтування змісту останніх як природовідповідних методів.

Процедура реалізації міжособистісного діалогу, спрямованого на реанімацію духовності особистості, включає три етапи взаємодії діагностико-корекційно-розвивального змісту.

На першому етапі діалогічної взаємодії міжособистісний діалог, набуваючи вираженої асиметричності (психотерапевт → пацієнт), носить пізнавально-інформативний характер. Перед його учасниками чітко формулюється проблема, так звана тема психотерапевтичного заняття, та подається інформація щодо проблеми, яка виноситься на обговорення. До прикладу, поняття ворожості та ненависті як симптомів духовної недуги людини, шкідливість стану гніву та ненависті для людського організму в цілому (як приклад, наводяться статистичні дані щодо кореляції між ворожістю та розвитком таких захворювань, як астма, онкологічні захворювання, психосоматичні розлади, алкогольна залежність), проблема деформацій особистісного простору самореалізації внаслідок переживань гніву та ненависті, специфіка духовної боротьби з ворожістю та ненавистю як духовними недугами та ін.

**Програма духовної терапії
учасників бойових дій з посттравматичними стресовими
розладами
"Зцілення Любов'ю"**

№ Занят- тя	Мета заняття	Зміст заняття
1.	Ознайомлення зі специфікою роботи в психотерапевтичній групі та завданнями духовної терапії.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Інформаційний вступ. 2. Реалізація методики "Свідок любові" – медитативна техніка молитвотворення "Віра". 3. Діалогічна бесіда на тему "Мій внутрішній цілитель". 4. Ознайомлення зі змістом та методикою реалізації аутотренінгу "Внутрішня гармонія". 5. Самозвіт. 6. Домашнє завдання: <ol style="list-style-type: none"> а) практикування аутотренінгу "Внутрішня гармонія"; б) самостійне опрацювання тексту з Біблії (Мт.5 29-30; Мр. 8:34-38; Йо.12: 25-28).
2.	Створення умов переосмислення свого стану та ліквідації почуттів образи і провини на трьох рівнях життєздійснення.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Реалізація методики "Свідок любові" – медитативна техніка молитвотворення "Віра". 2. Діалогічна бесіда на тему: "Прощення як дар до нового життя". 3. Самозвіт. 4. Домашнє завдання: <ol style="list-style-type: none"> а) практикування аутотренінгу "Внутрішня гармонія"; б) самостійне опрацювання тексту Біблії (Єр. 31:20; 1 Кр.15:19; Лк.1:50).

Продовження таблиці 2

<p>3.</p>	<p>Створення умов усвідомлення власної повноцінності з позиції духовної вартості особистості.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Реалізація методики "Свідок любові" – медитативна техніка молитвотворення "Надія". 2. Обговорення домашнього завдання. 3. Діалогічна бесіда на тему: "Тіло – храм Духа Святого". 4. Самозвіт. 5. Домашнє завдання: <ol style="list-style-type: none"> а) практикування аутотренінгу "Внутрішня гармонія"; б) самостійне опрацювання тексту Біблії (Мт.9:18-26, 12:9-15; Мк.10:46-52 Лк.5:12-16).
<p>4.</p>	<p>Створення умов актуалізації онтологічної віри та формування духовної довіри до Творця, спроможного зцілити.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Реалізація методики "Свідок любові" – медитативна техніка молитвотворення "Любов". 2. Обговорення домашнього завдання. 3. Бесіда на тему: "Христос – істинний Лікар душі і тіла". 4. Самозвіт. 5. Домашнє завдання: <ol style="list-style-type: none"> а) практикування аутотренінгу "Внутрішня гармонія"; б) самостійне опрацювання тексту Біблії (Мт.10:28, 16:24; Мр.8:34; Лк.14:27).

Продовження таблиці 2

<p>5.</p>	<p>Актуалізація суб'єктної здатності самотворення "споглядаю" з орієнтацією на задоволення трансцендентних потреб особистості.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Реалізація методики "Свідок любові" – медитативна техніка молитвотворення "Любов". 2. Обговорення домашнього завдання. 3. Діалогічна бесіда на тему: "Благоговіння перед життям, натхненне любов'ю". 4. Самозвіт. 5. Домашнє завдання: <ol style="list-style-type: none"> а) практикування аутотренінгу "Внутрішня гармонія"; б) самостійне опрацювання тексту Біблії (Ів.12:26, 14:3, 17:24).
<p>6.</p>	<p>Створення умов формування якісно нової життєвої позиції, в якій стверджуються основні християнські чесноти – віра, надія, любов.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Реалізація методики "Свідок любові" – медитативна техніка молитвотворення "Любов". 2. Обговорення домашнього завдання. 3. Бесіда на тему: "Візьми свій хрест і йди за Мною". 4. Підсумки терапевтичної роботи. 5. Домашнє завдання: <ol style="list-style-type: none"> а) практикування аутотренінгу "Внутрішня гармонія".

На другому етапі учасникам діалогу пропонується низка проблемних ситуацій (зокрема етичні задачі), кожна з яких передбачає прояв власної активності та вираження особистісної позиції кожним учасником діалогу. Зміст проблемних ситуацій відповідає

тематичному змісту заняття. Саме на цьому етапі міжособистісний діалог набуває найвищого функціонального значення в реанімації духовності його учасників. Кожен учасник висловлює свої уявлення та позицію, після чого проходить обговорення спільних та відмінних аспектів особистісних переживань, визначення тих особливостей, що мають місце під час внутрішнього діалогу та викликають зацікавленість, потребу в інтерпретації та розумінні.

На третьому, заключному етапі, учасникам діалогу пропонується сформулювати спільне судження (з позиції "Ми") щодо поставленої на початку заняття проблеми, яке б носило характер установки щодо її вирішення. До прикладу, "Ми обираємо любов – любов до Бога, любов до себе, любов до ближніх", "Наше життя віднині це – безперервна робота над собою, щоб бути досконалими, як наш Отець досконалий", "Ми віримо, що покликані здати в цьому житті іспит на гідність нашої особи" і т. ін.

Підсумовуючи, конкретизуємо: духовна терапія, як засвідчує практика її застосування, є доволі ефективним засобом профілактики і подолання ворожості та агресії. Її результативність є безумовним свідченням того, що Бог конститутивно потрібний, якщо людина хоче функціонувати як людина, як особистість, бути гідним творцем власного життя. "Настав саме той час, щоб наукова педантичність, яка ґрунтується на гуманістичних науках, продемонструвала реальність Бога і Його божественної терапії. Нам потрібно знайти спосіб розпрощатися з ідеологіями, що поневолили західний науковий розум такою мірою, що боїмося наукових результатів, які свідчили б про діяльність Бога у звільненні людини й народів" [65, с. 148].

РОЗДІЛ 3

ІНВЕКТИВНІ СТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ ЯК ДЕВІАЦІЇ СУЧАСНИХ ДИСКУРСИВНИХ ПРАКТИК

У розділі обґрунтовано дискурсивний вимір морально-етикетної компетентності особистості, аргументовано, що інвектива є виявом деритуалізації міжпоколінної взаємодії (С. Д. Литвин-Кіндратюк), наведено порівняльні результати пролонгованого семантико-статистичне дослідження особливостей використання деструктивних лексем користувачами веб-сайтів (В. М. Мицько).

3.1 ДИСКУРСИВНИЙ ВИМІР МОРАЛЬНО-ЕТИКЕТНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

В добу модерну утвердилося розуміння комунікації як цілераціональної дії, способу здійснення зв'язку та взаємодії в секуляризованому світі на засадах продуктивного діалогу та консенсусу його учасників. Натомість постмодерн ознаменувався зростанням інтересу до повсякденних комунікативних практик, в межах яких артикулюється нова комунікативна раціональність, яка, з погляду філософії та соціології, поєднує два вектори – модерної та неотрадиційної раціональності, цілераціональної та традиційної дії. Наразі в межах повсякденності конструюється ціле віяло видів спілкування, які, з одного боку, у форматі праці, побуту, дозвілля забезпечують організацію життєзабезпечення особистості як члена спільноти чи її самоорганізацію, з іншого боку, передбачають адекватність реалізації особистості в межах цих типів соціальної взаємодії, тобто її компетентність. Така постановка питання засвідчує ресурсність ідей соціального екзистенціалізму та соціального конструктивізму у плані вивчення соціально-психологічних механізмів соціальних комунікативних практик у межах історичних типів повсякденності – традиційної, модерної чи постмодерної. Ці типи повсякденності у певній конфігурації представлені у життєвому світі особистості з огляду на вікові та гендерні особливості його конструювання, а також соціокультурні маркери хронотопу.

Важливою характеристикою, яка свідчить про реалізованість особистості в умовах певного типу повсякденності, є її соціокультурна компетентність, що має складну структуру і включає цілу низку і навіть ієрархію субкомпетентностей (етнокультурна, міжкультурна, комунікативна, лінгвістична тощо) (Флієр) [66]. Однією з найменш

досліджених, проте, на нашу думку, стрижневих її складових є морально-етикетна компетентність, яка у свою чергу є структурованим процесуальним явищем, в якому реалізуються етикетні компетенції (обізнаність щодо пристойної поведінки, навички ввічливості та гречності, гарні манери), які у відповідності з етикетною компетентністю особистості є більш або менш обсяговими ресурсами цього плану.

Мета нашої розвідки полягає в теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні структури морально-етикетної компетентності особистості підлітка та юнака у комунікативному вимірі. З огляду на це були поставлені такі завдання:

1. Визначити поняття "морально-етикетна компетентність" та "морально-етикетна компетенція" та окреслити структуру першої.
2. Здійснити емпіричне дослідження особливостей морально-етикетної компетентності підлітків та юнаків в контексті регулярних етикетних практик повсякденного, педагогічного та субкультурного дискурсу.

Проблеми етикету та етикетної, пристойної поведінки особистості, її добрих манер зазвичай вважається предметом дослідження науки етики, в межах якої, як свідчать вітчизняні фахівці у цій галузі (Проценко) [67], вона є чомусь завше периферійною. Виняток становлять новітні праці на цьому терені, які виконані у річищі постструктуралізму та соціального конструкціонізму. Саме їм ми завдячуємо пильному аналізу таких новітніх ракурсів етикетної поведінки, як її риторичність, цифровий етикет тощо. Водночас у розлогому монографічному дослідженні за редакцією Воловікової з питань моральної та етичної психології детально аналізуються предмет та завдання цих галузей, з'ясовуються релігійні витоки психології моральності росіян [68], проте практична етична психологія як регулярна практика етикету та гарних манер випадає з поля зору дослідників.

Натомість психолінгвістичні та соціолінгвістичні студії вже з кінця ХХ століття часто-густо присвячені вивченню мовленнєвого етикету та становленню мовленнєвої компетентності особистості у віковому та професійному вимірах, тим самим розвиваючи новітні міждисциплінарні напрями, приміром такий, як комунікативна етностилістика тощо. Вони засвідчують необхідність системного дослідження національних стилів комунікації та поведінки, зокрема з урахуванням їх використання у конструюванні медіатекстів та дискурсів. Вчені вказують на стрімкі трансформації мовленнєвого

етикету в добу постмодерну, зокрема засилля сленгів, аргю, а також поширення в усному мовленні та мережевому спілкуванні інвективного грубого слова разом з повсюдним зростанням толерантності до нього (приміром у творах красного письменства).

В ході соціально-психологічного аналізу морально-етикетної поведінки особистості важливо, на нашу думку, наголосити на його дискурсивному характері. Тоді її слід розглядати як певну регулярну соціальну практику, яка реалізується в дискурсі і в ньому конструюється. В умовах модерної урбанізації на протигагу традиційному укладу життя морально-етикетна компетентність особистості конструюється як в усному, так і в письмовому дискурсі, проте пріоритет зберігається все ж за першим його модусом. Так, найбільш розлого ці процеси представлені, по-перше, у повсякденному спілкуванні, по-друге, у професійному та освітньому дискурсі, що передбачає усталені та повторювані стратегії та прийоми спілкування (звертання, висловлення, прощання, подяки тощо). Таким чином, розгляд морально-етикетної компетентності особистості у вимірах практичної етичної психології дозволить проаналізувати її конструювання як регулярну соціальну практику.

Спершу уточнимо зміст понять "морально-етикетна компетенція" та "морально-етикетної компетентність" особистості, оскільки ці поняття в соціально-психологічній та психолого-педагогічній літературі часом ототожнюються або ж розрізняються. В останньому випадку підкреслюється їхня взаємопов'язаність, де компетенція є виразом змісту тієї чи іншої діяльності, яким передбачається оволодіти, тоді як компетентність стосується сукупності якостей особистості, що необхідні для реалізації цього змісту. Загалом у психологічних розвідках поняття "компетентність" зазвичай пов'язують з "високим рівнем розвитку якоїсь навички в індивіда, способу розв'язання задачі або здійснення діяльності, що знаходить своє вираження в ефективності, швидкості, точності їх виконання, а сама компетентність може бути оцінена як за результативними, так і за процесуальними показниками" [69, с. 44] та поділена на такі види – професійна, соціальна, культурна, індивідуальна, особистісна.

У нашій розвідці ми зосереджуємося на аналізі процесуальних характеристик морально-етикетної компетентності особистості, яка є складовою соціокультурної компетентності особистості. В цьому аспекті вона є породженням регулярних практик, зокрема освітніх й має стосунок до професійного (дорослі – вчителі, вихователі) та

повсякденного (дорослі – батьки та діти – учні) дискурсу. Водночас вважаємо, що у дискурсі, приміром педагогічному, має місце також закріплення уявлень про належну морально-етикетну поведінку у змісті соціальних уявлень особистості, їх "анкеровка", за С. Московічі [70], відповідно до мікро- та макрорівнів соціальної взаємодії. Останнє дозволяє розглядати процес конструювання морально-етикетної поведінки як на мікрорівні ("обличчя-до-обличчя"), так і на груповому мезорівні у віковому аспекті.

Вважаємо, що морально-етикетна компетенція становить ресурс досвіду особистості в морально-етикетних ситуаціях, а морально-етикетна компетентність особистості є виявом адекватності його реалізації в умовах того чи іншого виду повсякденності, зокрема праці, навчання, побуту, дозвілля (традиційного, модерного, постмодерного). При цьому побут трактується, по-перше, як спосіб організації життєзабезпечення особистості як члена спільноти, по-друге, в якості контексту самозабезпечення особистістю життєздатності в аспекті її благополуччя, адекватності соціальним умовам тощо. Домінування в умовах модерної повсякденності родини як основного осередку організації життєзабезпечення та прогресуюча диференціація праці, виникнення нових професій та видів зайнятості призводить до у XIX столітті до повсюдного запровадження загальної початкової освіти для хлопців та дівчат, згодом до утвердження в XX столітті необхідності неповної середньої та середньої освіти. Тісний зв'язок педагогічного та повсякденного сімейного дискурсу засвідчується численними психолого-педагогічними та соціально-педагогічними дослідженнями в галузі сімейного виховання (В. Костів) [71], конкретним досвідом співпраці педагогів та батьків, батьківських комітетів, практикою сімейного консультування в умовах загальноосвітньої школи.

На нашу думку, врахування теоретико-методологічних напрацювань соціально-конструкціоністських та соціально-педагогічних студій дозволяє розглядати структуру морально-етикетної компетентності особистості як таку, що відображає гендерні та вікові аспекти конструювання життєвого світу особистості у сфері моралі, тобто на субкультурному рівні вікових когорт. Йдеться про підлітково-молодіжну субкультуру в широкому розумінні, як таку, що конструюється в межах певного покоління однолітків, які володіють спільним досвідом соціокультурних та повсякденних подій, а не у вузькому її трактуванні як субкультуру окремих молодіжних спільнот (реперів, панків, готів тощо). Молодіжна субкультура вирізняється

своїми нормами, традиціями, ритуалізаціями, дискурсивними практиками, зокрема сленгом тощо.

Наведені теоретичні положення отримали емпіричну перевірку в процесі дослідження, метою якого було виявлення конфігурацій морально-етичної компетентності учнів в традиційному та сучасному дискурсі. Дослідження проводилося в 2012 році на базі однієї з міських загальноосвітніх шкіл Івано-Франківської області (II-III ступенів). На першому етапі в ньому взяли участь 120 респондентів (загальна вибірка), з них 30 дорослих (вчителі та батьки) та 90 підлітків та юнаків (учні 6-11 класів; 40 хлопців та 50 дівчат). До другого етапу були залучені лише старшокласники – 40 учнів десятого та одинадцятого класу (19 юнок та 21 юнаків). Для з'ясування уявлень респондентів про етику педагогічного та повсякденного спілкування та окреслення особливостей їх етикетної поведінки учасникам дослідження були запропоновані дві авторські анкети – "Моє уявлення про етику спілкування" (для всіх учасників) та "Морально-етична компетентність особистості" (для старшокласників). Остання мала на меті з'ясувати особливості етикетних практик учнів у взаємодії з дорослими, батьками та однолітками в повсякденних ситуаціях традиційного та сучасного типу. Окрім того, в процесі опитування юнаків було використано методику семантичного диференціалу та шкалу психологічного благополуччя К. Ріфф [72].

Отримані дані дозволили найперше виявити особливості уявлень учасників дослідження про етику спілкування та належну етикетну поведінку, а також врахувати деякі особливості їх мовлення як учасників повсякденного та педагогічного дискурсів. Проаналізуємо дані, які висвітлюють зміст соціальних уявлень про ввічливість як рису особистості. Так, на запитання "Що означає для Вас бути культурною та ввічливою людиною у спілкуванні?" учні-підлітки відповіли, що для цього необхідно дотримуватися встановлених норм поведінки, бути ввічливим, щирим, поважати думку інших, зокрема старших. Юнаки відзначали, що ввічлива людина – це та, котра толерантно ставиться до співрозмовника, добра, з повагою ставиться до старших, а також демонструє високі моральні якості. Тим самим відповіді підлітків (особливо 6-7 класів) та юнаків засвідчили ускладнення їхніх морально-етичних уявлень конвенційного плану (за Л. Колбергом) до уявлень постконвенційного рівня. Якщо підлітки більше центруються на етикетній практиці, відтак наголошують у своїх відповідях вміння дотримуватися норм поведінки у спілкуванні, то юнаки поцінують самостійність у виборі

стратегії поведінки особистості, якій притаманні "гарні манери". Дорослі у своїх відповідях підкреслили, що ввічливу людину характеризує єдність знань про етику спілкування, норми етикету та вміння втілити ці знання в гарних манерах поведінки.

В оцінці своєї обізнаності з приписами сучасного етикету (спілкування з дорослими, поведінка за столом, у громадських місцях, транспорті тощо) респонденти розділилися – третина відповіла, що вони досить добре володіють правилами етикету, в основному це дорослі. Лише троє учнів одинадцятого класу приєдналися до них, засвідчивши свою високу обізнаність у цій справі. Проте більшість школярів говорила про свою загалом добру обізнаність з правилами етикету – 33, 3 %, а тих, що посередньо знають ці правила, виявилось 24,1%, решта – "дещо знають" або "мало орієнтуються" у правилах етикету (відповідно по 5,8%). Більшість опитаних (70 %) зазначила, що культура етикетної поведінки має виявлятися у всіх життєвих ситуаціях, інші 30 % стверджували, що насамперед у стосунках з дорослими (15,8%), або лише з батьками (9,1 %), тим самим спілкування з однолітками, зокрема за гендерною ознакою, не завжди оцінювалося як етикетна практика.

Свій повсякденний дискурс дорослі та учні охарактеризували як доволі різноманітний стосовно стилістики й етикету висловлювань. Більшість із них мають звичку звертатися до співрозмовника по імені (62,5%); намагаються висловлюватися українською літературною мовою (32,5%); використовують в розмові анекдоти (20,8%), приказки, народні жарти (15,8%), прислів'я (11, 6%). Водночас, аналіз відповідей учнів показує, що їм менше властива стратегія висловлюватися літературною мовою (17,8%), натомість підлітки та юнаки схильні вживають слова-паразити, приміром "тіпа", "кароче" тощо (37,8 %), також вони звертаються один до одного на прізвиська та клички (24,4 %), молодіжний сленг та лайливі слова побутують у мовленні (18,9 %) цієї групи мовців.

Суперечність спектру регулярних етикетних практик підсилювалася групою висловлювань, які не враховують намірів співрозмовника, мають антиетикетний, директивний характер. Йдеться про інвективу та її присутність у молодіжному дискурсі. Так, вживання нецензурної лексики у розмові засвідчили більше половини респондентів (55, 9%). Інші ж 44 % опитаних її не вживають взагалі. Останнє стосується відповідей насамперед дорослих, також частини відповідей учнів (20 %). Окремий аналіз учнівської вибірки показав зростання питомої ваги інвективної лексики та висловлювань. Про

свою схильність вживати інвективу в розмові засвідчила 72 % учнів різних класів, більшість робить це іноді, хоча й орієнтується в інвективній лексиці (51 %). Водночас 21 % учнів (9-11 класів) визнали, що інвектива стала їх регулярною практикою спілкування, надаючи своєрідного агресивного профілю їхньому мовленню.

Стосовно етикетних практик старшокласників (N=40) в контексті епізодів традиційної та сучасної повсякденності, які розглядалися крізь призму їхнього досвіду та поведінки в ситуаціях взаємодії з дорослими, батьками та однолітками (Анкета № 2), то їх було поділено на три групи. Перша група етикетних практик (27,5%) вказувала на високий рівень етикетно-моральної компетентності та гармонійну конфігурацію її складових, де уявлення про традиційну та сучасну ввічливу поведінку узгоджувалися із заявленою респондентами поведінкою в цих умовах. Для другої групи етикетних практик (27%) властивий середній рівень етикетно-моральної компетентності їх носіїв, що виявлялося у незначних розходженнях між уявленнями учнів про традиційну та сучасну ввічливу поведінку та її реалізацією у практиці спілкування. Нарешті третю, суперечливу групу етикетних практик склали такі, які конструювалися швидше як соціальні уявлення, а саме: у душі традиції чи сучасності. Натомість у конкретному дискурсі його учасник міг легко змінити правила гри – застосовувати регулярні практики, які суперечать вимогам сучасного етикету. У цій ситуації дискурсивні прийоми не відповідають максимумам ввічливості й не враховують намірів співрозмовника, тобто мають перформативний характер, зокрема у формі інвективи. Оскільки респондентів, відповіді яких вказували на опанування ними такого типу етикетних практик, виявилось майже половина – 45 %, то можна припустити, що у спілкуванні старшокласників вони є маркерами молодіжного дискурсу як складової молодіжної субкультури. На нашу думку, відверто антиетикетні включення не лише конструюють "профіль агресивного мовця" у владно-підвладному дискурсі цієї субкультури, але й виступають в якості своєрідних ерзаців міфо-ритуального процесу.

Цікаво, що дані опитування старшокласників щодо профілю психологічного благополуччя за шкалою К. Ріф (автономність, компетентність, особистісний ріст, позитивне ставлення, життєві цілі, самоприйняття) стосуються примату саме цілераціональної індивідуалізованої дії і тому ніяк не корелюють з конвенційними, традиційними чи сучасними, аспектами етикетно-моральної компетентності, надто міфо-ритуальними. Так, профіль

психологічного благополуччя старшокласників засвідчив нерізкий спад профілю соціального благополуччя у бік усвідомлення недостатньої життєвої компетентності та особистісного зростання на тлі загалом позитивного самосприйняття та наявних життєвих цілей.

Таким чином, важливою характеристикою повсякденного дискурсу є його зануреність як у світ етнокультури, так і життєві світи поколінних субкультур, що призводить до своєрідних конфігурацій етикетних практик в ситуативній комунікативній дії та рис морально-етикетної компетентності. Етичні маніфести традиційної та субкультурної поведінки втілюються у різноманітних, децю відмінних стратегіях, зокрема мовленнєвого етикету, що передбачає відмінні уявлення про психологічне благополуччя та комфорт у цьому вимірі. Загалом, досвід морально-етикетної компетентності підлітків та юнаків охоплює знання про народний та сучасний етикет та позитивне ставлення до його змістів та цінностей. Він послідовно та регулярно реалізується у різних варіантах усного дискурсу, саме: з дорослими (педагогічному – з вчителями, повсякденному – з батьками) та однолітками (в межах молодіжно-підліткової субкультури). Наведені результати емпіричного дослідження показують домінування у структурі уявлень юнаків та підлітків про гідну поведінку етикетної складової, яка апелює як до етикетних правил цілераціональної дії та до приписів традиційного етикету, так і до досвіду індивідуалізованої взаємодії в аутопоколінному діалозі, який потребує подальшого дослідження.

3.2 ІНВЕКТИВА ЯК ВИЯВ ДЕРИТУАЛІЗАЦІЇ МІЖПОКОЛІННОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Розвиток сучасного суспільства в умовах демографічної кризи та прискорення соціальних процесів, використання новітніх наукових технологій призводить до продукування низки ризиків (екологічних, соціальних, технологічних), аналіз яких спонукає дослідників слідом за У. Беком визначати його як суспільство ризику. Вчений доводить, що "ми є свідками – суб'єктами та об'єктами – розлому всередині модерну, який відділяється від контурів класичного індустріального суспільства й набуває нових обрисів – обрисів "суспільства ризику" [73, с. 10]. Це спричиняє пріоритетність проблем інформаційно-психологічної безпеки особистості, запобігання психологічного та інших видів насильства, зокрема маніпулятивних впливів [74] засобами інвективних стратегій у спілкуванні.

Метою нашого дослідження є психолого-історичний аналіз причин поширення інвектив та інвективних стратегій у повсякденних практиках спілкування в добу високого модерну. З огляду на це були поставлені такі завдання:

1. Аналіз сучасних підходів, які розглядають інвективу як девіацію в галузі мовленнєвих практик.
2. Визначення позиції інвективи як табуйованого чи детабуйованого висловлювання мовця в ситуаціях повсякденного та не повсякденного життя.
3. Знаходження зв'язку між змінами характеру покоління в взаємодії в умовах високого модерну та утвердженням нових функцій інвективних стратегій в умовах повсякденності.

На думку знаного соціолога Е. Гідденса, ризику є атрибутивною ознакою "високої сучасності", невід'ємною складовою соціального простору, що плекає як імпульсивних, схильних до ризикової поведінки особистостей, так і готових до неї в ситуаціях невизначеності, зокрема у форматі інноваційних, нестандартних стратегій [75]. Такі ситуації продукують, на думку М. Магомед-Амінова, повсякденну екстремальність, що постає в якості двох феноменів: по-перше, неповсякденної, катастрофічної, межової екстремальності, по-друге – екстатичної, некатастрофічної екстремальності [76, с. 130]. Визначаючи екстремальність не стосовно переживання людиною страждань, а у вимірах її існування загалом, вчений згадує також евідемонічну екстремальність, що стосується, на його думку, сакрального досвіду та пікових переживань [там само, с. 131].

У цьому зв'язку варто виокремити ту вікову когорту, що найперше зорієнтована на життєві зміни і виявляє схильність до ризикової поведінки. Нею слід вважати молодь, оскільки екстремальність постає її сутнісною характеристикою і вказує на "різні форми вияву максималізму в свідомості та крайнощів у поведінці на груповому та індивідуально-особистісному рівнях" [77, с. 39]. До найбільш поширених форм екстремальності соціологи відносять індивідуальні та групові настрої. Тож на полюсах екстремальних настроїв крайніми станами є фанатизм, що представляє радикальну спрямованість свідомості, та нігілізм. Останній відображає переважно депресивний його стан [там само]. Зазначені особливості підсилюються мозаїчністю комунікації, що має надто широкий репертуар змісту й прийомів і якій властиве безкінечне кружляння в мережі культурних наративів. Знаний німецький соціолог

Н. Луман вбачає причини примноження девіацій в умовах суспільства високого модерну в наростанні й урізноманітненні потоків комунікацій, оскільки згідно з його теорією саме семантична гіпертрофія породжує низку девіацій, що виступають головною загрозою впорядкування системи суспільного розвитку [78].

Ускладнення й урізноманітнення видів та стратегій девіантної поведінки розглядається сучасною девіантологією найперше в аспекті соціології та психології девіантної поведінки. Проте вивчення варіативності видів девіантної поведінки призвело до її медикалізації, зокрема виокремлення такої потужної ділянки як адиктологія [79]. Водночас на часі аналіз причин й наслідків поширення девіацій у різних, часом несподіваних ракурсах життєдіяльності сучасної людини (повсякденного життя, професійної діяльності тощо), а також стрімке урізноманітнення їх видів. Нині відбувається накопичення емпіричних даних щодо проявів негативної девіантності: злочинності, наркотизації, алкоголізації населення, корупції, торгівлі людьми. Проте достатньо поширені й повсякчасні, хоча порівняно з вищезгаданими епізодичні й "малоформатні", девіації комунікативних та мовленнєвих практик, які зазвичай залишаються поза увагою вчених-психологів та соціологів. Тим більше, що у девіантологічних розвідках дедалі частіше йдеться не про засудження форм поведінки, що відхиляється, а про "визнання ставлення до різних видів девіантності як до соціальних конструктів... вивчення суб'єктів, мотивів, механізмів, наслідків конструювання" [80, с. 72] стосовно соціального контролю.

Сучасна філософія культури, лінгвістика засвідчують значні перспективи пошуку на теренах інвектології. Вже два десятиліття поспіль увагу вчених привертають такі девіації мовленнєвих практик, як інвективні словосполучення, тексти, дискурси, а також інвективні стратегії спілкування як системи висловлювань. Ці явища в поняттях вітчизняної та зарубіжної лінгвістики визначаються як "мовна (мовленнєва, вербальна, словесна) агресія" (*verbal aggression*), "мовне насильство" ("*verbal abuse*"). І хоча у цій царині заявили себе різні напрями досліджень: семантичний, лінгвокультурологічний, психолінгвістичний, у багатьох розвідках вказується на недостатню з'ясованість механізмів виникнення мовленнєвої агресії, тиску, загрози та наслідків комунікативного впливу цього типу [81]. Найбільш плідним з-поміж них є, на нашу думку, еколінгвістичний підхід, з позицій якого випливає, що мовленнєва агресія є надто близькою до мовних маніпуляцій. Водночас у працях етнолінгвістів та

психолінгвістів наголошується на складності й закономірності процесів зміни та деформацій сучасних повсякденних комунікативних практик [82–85].

Недостатня з'ясованість причин та механізмів поширення насильства засобами мови в сучасному спілкуванні спонукає нас звернутися до психолого-історичного аналізу цих явищ. Припускаємо, що нинішнє поширення та своєрідна "дозволеність" деформацій та девіацій мовленнєвої поведінки може свідчити про певний дрейф змісту самої комунікативної компетентності особистості. Йдеться не лише про збагачення спектру ідіолектів чи удосконалення-знецінення значення мовленнєвої культури, але й про готовність до мовного експериментування в режимі використання навіть ненормативних мовленнєвих стратегій. Це стосується вживання інвективних словосполучень (жаргон, сленг, окремі види лайки). Останні дедалі частіше з табуйованих мовленнєвих жанрів перетворюються на детабуйовані. До того ж ці словосполучення можуть вживатися мовцями при різних нагодах. Мовленнєва воля учасників спілкування вбудовує їх в інші мовленнєві жанри, переакцентує типові форми висловлювань (за М. Бахтіним) [86, с. 271]. Зрештою зазначені висловлювання можна почути як на вулицях велелюдних міст, так і зустріти на сторінках творів красного письменства вітчизняних та зарубіжних авторів.

У контексті структурно-семантичних, комунікативних, психолінгвістичних, лінгвокультурологічних та інших студій пропонуються різні, часом діаметрально протилежні трактування сутності інвективи та її видів. Так, М. Можейко розглядає інвективи як культурний феномен, який полягає у соціальній дискредитації суб'єкта засобами адресованого йому тексту, а також як стійкі мовні звороти, які сприймаються в тій чи іншій культурній традиції в якості образливих для слухача [87]. Своєю чергою знаний дослідник у галузі інвектології В. Желвіс зазначає, що "інвектива – це вид мовної агресії, емоційно-експресивна одиниця з біполярними властивостями, що деавтоматизує сприймання у свідомості носіїв мови" [88, с. 13]. При цьому слід враховувати етнопсихологічні та етнолінгвістичні прикмети у використанні інвективних стратегій в повсякденному житті, що були описані в численних дослідженнях на матеріалі низки мов (англійської, російської, української, французької, японської та ін.). Вони засвідчують відмінності в уявленнях про зміст мовних табу різних народів й розмаїття аспектів соціального контролю поведінки, які вони табують.

Зазначимо, що нині інвектива вивчається переважно у контексті парадигми, що зорієнтована на індивіда-мовця та індивідуальні процеси. Останнє, на думку С. Пінкер, дозволяє простежити зв'язок вживання лексики з особливостями емоційності особистості чи основними способами вживання цієї лексики тощо [89]. В контексті дискурсивної психології акцент переноситься на проблеми вербальної комунікації, враховуються ситуаційні, когнітивні, прагматичні, соціокультурні фактори формування дискурсу. Загалом більшість учених сходиться на тому, що інвектива є бінарною мовною системою, тобто вона має подвійну природу, що представлено полюсами негативного та конструктивного значення, переважання одного з яких визначає переважання деструктивного чи конструктивного характеру лихослів'я. Якщо в філософії культури склалася стійка традиція дослідження інвективи в комунікативних та загальнокультурних процесах, то у психології культурно-психологічні та психолого-історичні дослідження інвективи та інвективних стратегій ще чекають на своїх дослідників.

Відомо, що інвектива тісно пов'язана з системою соціальних норм та приписів в певному суспільстві. Ця думка була обґрунтована вже у праці З. Фрейда "Тотем і табу" [90]. Очевидно, що у різних культурах конструюються різноманітні за своїм змістом та аксіологічною наповненістю приписи й заборони. В загальнокультурному аспекті, на думку М. Можейка, важливо аналізувати приписи й заборони з урахуванням певних критеріїв:

Приміром, архаїчним культурам властивий акцент на рольовій зреалізованості та трудових навичках, що диктує моделювання інвектив про низький адаптаційний потенціал особистості (інвективи зі значенням "невмілий" в ескімосів чи "безрукий" на Таїті тощо). Тоді як для культур, в яких зауважуються харчові заборони й приписи, типовими є інвективи, що пов'язані з ситуаціями поїдання табуйованої їжі чи непридатних для цього речей ("ти їси зелених китайських черепах" кажуть з такої нагоди на Таїті) тощо [91]. В багатьох культурах поширеними є інвективи, в яких відображаються сексуальні заборони й табу.

У своїх працях М. Бахтін розглядає амбівалентність й поліфункціональність інвектив у зв'язку з народною карнавальною, сміховою культурою. Аналізуючи феномен непотребних "базарних слів" в романі Ф. Рабле, він пише: "Кожна епоха має свої норми мовленнєвої офіційності, пристойності, коректності. І в будь-яку епоху існують свої слова і вирази, вживання яких сприймається як

певний сигнал говорити "привільно", називати речі своїми іменами... Вживання таких слів та виразів створювало атмосферу надлишкової відвертості площі, налаштовувало і на відповідну тематику, і на неофіційність самого погляду на світ. Звичайно, карнавальні можливості таких мовних елементів розкриваються повністю власне на святковій площі в умовах відміни всіх ієрархічних бар'єрів між людьми і реального фамільярного контакту між ними. Тут вони стають осмисленими частинками єдиного сміхового аспекту світу" [92, с. 207]. Таким чином, вчений акцентує значення ритуальної й ритуалізованої поведінки мешканця європейського середньовічного міста в умовах його повсякденного та неповсякденного життя.

Чітке структурування повсякденності, її святково-карнавальних та рутинних форм у свідомості учасників і генерувало, на нашу думку, висловлювання грубого, вульгарного мовленнєвого жанру, надаючи їм на тлі карнавалу, сміхової культури не анонімного, а знаного міського натовпу, доречності й ефективності впливу на її учасника. У цій ситуації натовп виступав в якості своєрідного "активованого" колективного суб'єкта певної територіальної урбаністичної спільноти. Таке мовлення (з одного боку, похвала, з іншого боку – прокляття, лайки, клятви) мало виразно рекреаційну функцію. Воно створювало, на думку М. Бахтіна, "особливий колектив – колектив посвячених у фамільярне спілкування, колектив відвертих і вільних у мовленнєвому відношенні. Таким колективом і був власне натовп на площі, особливо святковий, ярмарковий, карнавальний" [93, с. 206].

Отже, в умовах ритуалізованої карнавальної поведінки, такого собі світу "навиворіт", інвективи, приміром, лайливі слова, детабуювалися і набували якості одного із засобів конструювання ігрового простору, активізації колективної сміхової реакції стосовно реального чи уявного конфлікту. Це ж стосується й етнокультурних прийомів запобігання конфліктів у родині, які широко побутували в повсякденному житті українців і мали переважно сміховий характер. Про використання з цього приводу цілого спектру примовок і приказок йдеться у статті С. Тагліна. Вони стосувалися ситуацій доречного й недоречного мовленнєвого слововживання, приміром, у ситуаціях конфлікту в системах "діти-діти", "батьки-діти", "чоловік-дружина" тощо [94, с. 126-127].

На жаль, в добу зростаючої урбанізації втрачається й недостатньо спеціально конструюється сама можливість екзистенції мешканців міста в якості єдиного колективного суб'єкта, а відтак

звужується сфера функціонування сміхової карнавальної культури, яка й забезпечувала "профілактичність", конструктивність впливу інвективи як мовленнєвого жанру на учасників спілкування. Відомо, що частина містян будь-якого з сучасних міст є настільки залучені до нинішніх глобалізаційних процесів і постійно мігрують, що схильні швидше переживати "культурний шок" в умовах нових для них екзотичних культур, ніж включатися до повсякденної структурованості життя власного міста, брати участь в його ритуалізованих діях, святах, розвагах.

Скидається на те, що на тлі постмодерну й глобалізації інвективні стратегії, інвективні словосполучення набувають нової функції, оскільки слугують найперше не колективному, а індивідуальному мовцю-суб'єкту. Відтак сама амбівалентна сутність інвективи відіграє такий собі "злий жарт" з її носієм – виконувати переважно не конструктивну, а деструктивну функцію, не рекреаційну, а маніпулятивно-конфліктну, характеризувати так званий портрет агресивного мовця. Тож у ситуаціях індивідуалізованого спілкування, повсякденних практиках взаємодії до мовного явища інвективи відносять негативну емоційно-оцінну лексичну одиницю, що здатна виступати в мовленні в якості інвективного висловлювання (функція образи, приниження тощо) [95]. Сукупність інвективних висловлювань становить інвективний дискурс, оскільки він засобами негативної емоційної оцінки адресата (інвектума) з боку мовця здійснює негативний вплив на його емоційний стан, цінності й поведінку загалом.

Таким чином, інвектива дедалі частіше утверджується насамперед у своїй деструктивній іпостасі, в якості мовленнєвої агресії, хоча їй приписують також своєрідну словосполучну функцію, коли лайливі слова очевидно заповнюють паузи між словами, а в лексиконі мовця просто бракує слів. За об'єктом спрямованості виокремлюють (інвектумом) агресивну та експлетивну інвективи. Якщо агресивна інвектива передбачає безпосередню реалізацію мовної агресії стосовно учасників комунікації та їх образи, то експлетивна інвектива полягає у використанні табуйованої лексики задля виразу власного ставлення до ситуації. Сюди належить загальна лайка, яка може викликати почуття непрямой образи у учасників спілкування; релігійна експлетива (богохульства й профанізми), яка може образити почуття вірян; словосполучна інвектива (не має прямого інвектума) як вияв досади й образи мовця у зв'язку з

неможливістю змінити ситуацію або слововживання в якості слова-паразита [96, с. 45].

Важливим чинником дисбалансу функцій інвективних висловлювань у бік переважання її деструктивної складової вбачаємо деритуалізацію повсякденного життя в умовах міста та села. Відомо, що комплекс традиційно-ритуальної поведінки значною мірою спирається на етику міжпоколінних стосунків та віковий символізм. Нині простежується десинхронізація взаємодії між старшим й молодшим поколіннями [97, с. 163] внаслідок мінімізації повсякденних практик безпосереднього спілкування дорослих і дітей, зокрема взаємодії в умовах святкових та ритуалізованих форм активності. Водночас у Західній Європі, насамперед у Бельгії та Франції, нині простежується своєрідний Ренесанс вуличного й циркового мистецтва, карнавальних традицій загалом. Так, у різних містах Фландрії та Валлонії щорічно проводиться більш ніж 30 карнавалів, більшість із яких відома ще з часів Середньовіччя й має визнану історичну цінність, оскільки є складовою культурно-історичної ідентичності регіону [98, с. 124] та зміцнює міжпоколінні зв'язки родин-учасниць фестивалю.

Результати сучасних етнологічних студій свідчать, що у традиційному суспільстві, зокрема в яскраво сформованій молодіжній культурі доіндустріального українського села, віковий символізм був тісно пов'язаний з організацією повсякденного побуту та народної обрядовості. Тому він реалізувався розмаїто й достатньо повною мірою на тлі безпосередньої взаємодії між поколіннями. При цьому міжпоколінне протиставлення, розузгодженість, яка лише у найбільш загостреній формі виступає як конфлікт, розглядаємо як вид міжгрупового та міжособистісного конфлікту представників різних вікових когорт, який може мати як конструктивний характер, оскільки дозволяє новому поколінню самоствердитися, так і деструктивний – призводить до надлишкової міжпоколінної дистанції, послаблення міжпоколінного ланцюга. Це запобігало появі "похибок" у їх стосунках, утримувало баланс єдності й протиставлення батьків і дітей, формувало такий різновид комунікативної компетентності, як етикетно-ритуальну компетентність, тобто досвід конструювання та уникання доречних, недоречних і табуйованих висловлювань в ситуаціях повсякденності й неповсякденності. Так, в українській мові слова "лайка", "сварка", "проклин", "прокляття", "матюк" виступають як синоніми [99, с. 743], тоді як слово "лаяти" розглядається у двох основних варіантах: 1) різкими словами висловлювати осуд й докір

(сварити, картати, ганити); 2) обзивати кого-небудь образливими словами (клясти, батькувати, матюкати, паплюжити, лихословити (пер. соромітними словами) [там само, с. 749-751]. Тобто, в останньому випадку йдеться про дві різні стратегії агресивного мовця.

Зрештою відомий дослідник психології стресу Л. Китаєв-Смик зазначає, що інвектива – це мовлення особистості, яка переживає екстремальність свого існування, оскільки зазначені мовленнєві практики відображають суперечливість способу життя в умовах суспільства ризику й глобалізації. Останнє призводить, на думку вченого, до "епохально-цивілізаційного пробудження інвективи" [100, с. 899] Таким чином, окреслення зв'язку зміни характеру поколінної взаємодії в умовах високого модерну та утвердження нових функцій інвективних стратегій як переважно деструктивних форм мовленнєвої активності здійснюються в умовах деритуалізації міжпоколінної взаємодії, індивідуалізації й аномії способу життя нашого сучасника, що зумовлює суперечливий характер її функціонування та впливу на учасників спілкування. Інвективні стратегії стають чинником утвердження й поширення профілю агресивного деструктивного мовця, який шукає у своєму мовленні не красу слова й гармонію стосунків з іншими в хвилини довіри, спільного переживання радості чи колективного сміху, а радше відстоює своє право на артикуляцію власних суперечливих переживань та внутрішніх конфліктів. Інвектива стає для такої особистості своєрідним засобом самовираження не в форматі естетичної краси слова, а у вимірах естетики потворності слова, яка дозволяє інвектору спрагло відчувти виразно-емоційну напругу цих слів, хоча й негативну, але все ж живу, не змертвіло-застиглу, небайдужу.

3.3 СЕМАНТИКО-СТАТИСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВИКОРИСТАННЯ ДЕСТРУКТИВНИХ ЛЕКСЕМ КОРИСТУВАЧАМИ ВЕБ-САЙТІВ

Існування сучасної людини важко уявити без вільного доступу до віртуальних засобів масової комунікації. Віртуальний комунікативний простір (Інтернет) розкриває необмежені можливості у сфері прояву власної індивідуальності, розширює межі соціальної компетентності і соціальної значущості кожної людини, надає засоби для самореалізації, самоздійснення особистості.

Ми живемо в епоху глобальної комунікації, в якій напрямок розвитку продиктований злиттям кордонів між віртуальністю і реальністю людського існування. Для більшості сучасних людей соціокультурний простір неодмінно складається з віртуального комунікативного середовища як складової особистісного самопредставлення і самотворення. Нова соціальна віртуальна реальність як ніколи точно відображає реальний соціум і визначає шляхи його перетворення. Відповідно магістральні суспільні тенденції, настрої, переживання можна вивчати через соціальні мережі, приватні сайти, сферу діяльності блогерів, Інтернет-ЗМІ, різноманітні види чатів та форумів з обговорення певних проблем.

Віртуальний комунікативний простір як нова форма соціальної реальності, звісно, не позбавлений усіх негативних явищ реального соціального світу. Для більшості активних користувачів Інтернету факти деструктивних явищ у мережі, таких як зростання озлобленості, ворожості, агресії, насилля не потребують спеціальної емпіричної верифікації. Запитання виникають при спробах виявити й описати психологічні та психосоціальні чинники, процеси і механізми, основні тенденції та ймовірні наслідки девіантної поведінки людини чи групи людей у віртуальному просторі. Інтернет-середовище чинить різноспрямований вплив на психічну активність, емоційну та поведінкову сфери особистості. У зв'язку з цим вивчення його впливу, модальності має важливе прикладне значення.

Представлені у даному підрозділі результати дослідження є частиною більшої за змістом емпіричної розвідки, що реалізується на україномовній та російськомовній вибірці користувачів веб-сайтів. Дослідження здійснювалося в межах грантової наукової теми – "Психологічна профілактика насилля і ворожості в приватному та суспільному житті".

Проблематикою та дослідженнями у галузі психології агресії, ворожості, гніву та насилля у різний час займалися такі відомі вчені, як З. Фройд [101], К. Лоренц [102], Е. Фромм [103], А. Бандура [104; 105], Л. Берковіч [106], А. Басс [107], К. Ізард [108] та багато інших.

За останні роки у світі з'явилася серія публікацій аналітичного та емпіричного змісту, проблематика яких пов'язана з проблемами агресії, ворожості, насилля в Інтернет-середовищі С. А. Anderson, К. Е. Dill [109], М. L. Ybarra [110], J. Finn [111], Е. М. Alexy у співавт. [112], J. W. Patchin, S. Hinduja [113], С. MacDonald, В. Roberts-Pittman [114], N. Turan у співавт. [115], J. Wang у співавт. [116], D. Goebert у співавт. [117].

Аналізуючи прояви агресії і ворожості в глобальній системі Інтернет, Е. М. Alexu у співавт. [118], М. L. Ybarra [119], J. Finn [120] майже одноставні у висновку, що агресія є наслідком двох видів слабкостей – індивідуальної (страх, сором, психологічні комплекси) або соціального безсилля (безправ'я, соціальна несправедливість, правове свавілля).

Констатований дослідниками деструктивний вплив Інтернет-ресурсів на емоційні реакції користувачів водночас не розкриває всього спектру змістових аспектів цього впливу. Саме тому ми провели вивчення частоти використання слів-маркерів, що описують деструктивні тенденції (ворожість, агресію, насилля) у віртуальному комунікативному просторі за допомогою контент-аналізу.

Опис методики дослідження. В соціологічних і психологічних науках прийнято розрізняти основні види аналізу документів: якісний або традиційний і кількісний, який згідно з міжнародною класифікацією називають контент-аналізом [121]. Контент-аналіз являє собою переведення у кількісні показники масиву текстової інформації. Даний вид аналізу якнайзручніше підійшов для нашого дослідження, оскільки давав можливість охопити значну кількість різнопланової інформації, об'єднану заданими категоріями.

Контент-аналіз усього масиву інформації щодо розповсюдження агресії, ворожості і насилля в Інтернет-середовищі був здійснений за частотою згадування певних категорій. Одиницями контент-аналізу стали поняття: "насилля", "ворожість", "агресія" і супутні слова-маркери – "агресивність", "злість", "самогубство", "вбивство", "знущання", "жорстокість", "побиття", "погрози". Ці категорії були "закладені" в пошуковій системі почергово українською і російською мовами, а результати збережені для подальшого аналізу.

Об'єктом вивчення стали текстові повідомлення, відеозвернення, статті, обговорення, коментарі, розміщені на Інтернет-ресурсах. Дослідження носило характер емпіричної розвідки і не мало на меті підтвердження чи спростування провідної гіпотези.

Основним завданнями дослідження були: 1) виявлення характеру розповсюдження і використання означених семантичних категорій за типами Інтернет-ресурсів і 2) відстеження основних тенденцій використання досліджуваних категорій в Інтернеті через порівняння отримуваних щорічних даних.

Емпіричні дані щодо частоти та характеру згадування про агресію, ворожість і насилля у віртуальному комунікативному середовищі були отримані в ході трьох етапів дослідження,

здійснених у період з 04.03.2013 по 24.03.2013 року, з 05.03.2014 по 25.03.2014 року та з 02.03.2015 по 22.03.2015 року.

Базовими пошуковими системами були обрані Google, Yahoo та Яндекс. При обробці даних частково був використаний комп'ютерний контент-аналіз (програма ContentAnalyzer v0.52).

Кожну із виявлених кількісних одиниць параметрів було співвіднесено з кількістю *потенційних віртуальних учасників* обговорення зазначеної проблематики. Отже, підраховувалася як кількість згадувань досліджуваних категорій, так і кількість осіб, ангажованих цією проблемою.

Потенційний віртуальний учасник обговорення визначався за кількістю відвідувачів певного віртуального Інтернет-ресурсу (переважно інформацію можна отримати внизу чи вгорі Інтернет-сторінки (вона використовується модераторами, адміністраторами для констатації популярності сайту, блогу, форуму тощо) або ж шляхом підрахунків коментарів, залишених відвідувачами).

Аналіз результатів дослідження. Згідно зі статистичними даними, отриманими з універсальної Інтернет-енциклопедії "Вікіпедія", сайтів та інформаційних ресурсів Liveinternet, lenta.ru, NewsRu.com, Фокус.ua, unian.ua, ua-web.com.ua тощо, станом на березень 2013 року загальна кількість користувачів Інтернету в країнах СНД становила 92 млн. 825 тис. 904 особи (34,4% від загальної кількості у світі), приблизна кількість створених і реально діючих сайтів у межах 15 млн.; щорічно діють близько 8 тис. веб-форумів і 2,5 тис. чатів. Приблизна кількість зареєстрованих блогів – 134 тис. у межах країн співдружності. Водночас за даними "Вікіпедії" тільки в межах східноєвропейського контенту місячна аудиторія Інтернет-ЗМІ становить близько 85 млн. осіб, при цьому кількість діючих медіа-сайтів дорівнює 15.844 і збільшується на 15 – 20% щорічно. За даними сайту smsmagazine.ru щомісячна аудиторія п'яти найбільш популярних на пострадянському просторі соціальних мереж (Вконтакте, Однокласники, МойМир, Facebook, Twitter) на час проведення дослідження становила близько 78 млн. користувачів.

За результатами проведеного емпіричного дослідження методом контент-аналізу у 2013 році нами було виявлено 1.301.195 одиниць (випадків згадування чи обговорення) досліджуваних категорій, що становлять 3,47% від загальної кількості "тем", "проблем", якими переймалися користувачі Інтернету минулого року (див. табл. 1 і 2) [122; 123].

Повторне дослідження у 2014 році дало змогу виявити значне збільшення кількості випадків згадування чи обговорення досліджуваних нами одиниць (ворожості, агресії, насилля), що загалом склало 11.555.341 і становило 30,3% від загальної кількості "тем" і "проблем", які були актуальними для віртуального комунікативного співтовариства у березні цього року (див. табл. 3 і 4) [124; 125].

Продовження дослідження у 2015 році дало змогу виявити незначне зменшення кількості використання досліджуваних семантичних категорій загалом відносно усього досліджуваного соціокультурного простору інтернет-середовища. Було налічено 8.408.874 одиниці згадування чи обговорення тем насильницького характеру, що становило приблизно 21,33% від загальної кількості згадуваних проблем (див. табл. 5 і 6) [126; 127].

Результати першого етапу емпіричного дослідження (2013 рік). Контент-аналіз за усіма досліджуваними категоріями та типами Інтернет-ресурсів виявив значне переважання слова-маркера "агресія" (2,14%) над іншими категоріями, що досліджувалися (див. табл. 1 і 2). Важливим є те, що обговорення в Інтернеті тем і проблем, пов'язаних з агресією, займають більше 2 % загального контенту. Категорія "насилля" за всіма відстежуваними нами типами Інтернет-ресурсів становила майже 1 % від загальної кількості запитів та обговорюваних проблем в Інтернеті; значно менший відсоток відзначаємо за категорією "ворожість" (0,36%) [128;129].

Аналіз отриманих результатів за категоріями відносно типів Інтернет-ресурсів дозволив виявити часте використання учасниками веб-форумів слова-маркера "агресія" (0,63%), на другому місці за частотою використання категорії "агресія" – блогосфера (0,46%), третьому – Інтернет-ЗМІ (0,4%). Серед аналізованих Інтернет-ресурсів найнижчі показники використання маркера "агресія" виявлено серед модераторів та відвідувачів приватних сайтів (0,26%), он-лайнних соціальних мереж (0,2%) та чатів (0,19%).

Використання категорії "насилля" найчастіше зустрічається серед блогерів (0,27%), а також авторів і дописувачів Інтернет-ЗМІ (0,27%). Значний відсоток згадувань про насилля і серед учасників веб-форумів (0,2%). Доволі часто ця категорія використовується на приватних сайтах (0,13%), особливо зі "спеціалізованою" політичною чи кримінальною тематикою. Найменший відсоток згадувань про насилля серед учасників он-лайнних соціальних мереж (0,05%), проте і він є доволі значним.

Кількісні показники частоти згадувань семантичних категорій за типами Інтернет-ресурсів у 2013 році

Семантичні категорії	Типи Інтернет-ресурсів						Всього
	Приватні сайти (n=32 млн. осіб)	Веб-форуми (n=6 млн. осіб)	Чати (n=2,2 млн. осіб)	Блоги (n=27 млн. осіб)	Інтернет-ЗМІ (n=85 млн. осіб)	Соціальні мережі (n=78 млн. осіб)	
Насилля	41.801	12.040	1.083	72.216	229.674	36.848	393.662
Агресія	84.030	37.975	4.086	123.811	335.782	158.320	744.004
Ворожість	2.248	8.163	324	6.983	94.745	51.066	163.529
Всього	128.079	58.178	5.493	203.010	660.201	246.234	1.301.195

Високий кількісний показник використання слова-маркера "ворожість" було виявлено серед дописувачів веб-форумів (0,14%), а також у віртуальній медіа-сфері – Інтернет-ЗМІ (0,11%). У блогосфері його використання є менш частим – всього 0,026%; серед коментарів, залишених відвідувачами чатів, показник згадувань становив 0,014%. Найменше використовують це слово автори та відвідувачі приватних сайтів (0,007%). Попри незначну популярність слова-маркера "ворожість" серед усіх користувачів Інтернету вважаємо, що було б некоректно стверджувати про відсутність ворожого ставлення в Інтернет-середовищі. Радше такі результати можна пояснити використанням синонімів слова "ворожість".

Провівши аналіз заявлених категорій серед окремих типів Інтернет-ресурсів, було виявлено, що на приватних сайтах домінує слово "агресія". Слід зазначити, що приватні сайти бувають різного змісту, спрямованості і переважно виконують різні завдання – від реклами і продажу конкретних товарів та послуг до презентації приватних думок, ідей, висунення пропозицій і навіть претензій.

Аналіз отриманих результатів на веб-форумах також вказує на переважання категорії "агресія" над іншими словами-маркерами (0,63%); статистично значущим є і показник використання слова "насилля" (0,2%).

**Відсоткові показники частоти згадувань семантичних категорій
за типами Інтернет-ресурсів у 2013 році**

Семантичні категорії	Типи Інтернет-ресурсів						Всього (%)
	Приватні сайти (n=32 млн. осіб)	Веб-форуми (n=6 млн. осіб)	Чати (n=2,2 млн. осіб)	Блоги (n=27 млн. осіб)	Інтернет-ЗМІ (n=85 млн. осіб)	Соціальні мережі (n=78 млн. осіб)	
Насилля	0,13	0,2	0,05	0,27	0,27	0,05	0,97
Агресія	0,26	0,63	0,19	0,46	0,4	0,2	2,14
Ворожість	0,007	0,14	0,014	0,026	0,11	0,065	0,36
Всього (%)	0,4	0,97	0,25	0,75	0,78	0,32	3,47

Сумарний показник по веб-форумах за усіма досліджуваними категоріями становить 0,97%, що є найвищим показником серед представлених Інтернет-ресурсів. Відповідно, використання досліджуваних семантичних категорій є найчастішим саме серед учасників різноманітних веб-форумів. Слід враховувати, що на веб-форумах, так само як і в режимі чату, більшість коментарів, вражень, думок виникають і подаються спонтанно, іноді як певний вид реакції, не завжди обдуманий, іноді тенденційний, провокативний чи спровокований; водночас доволі щирий, відвертий і такий, що адекватно відображає думки та настрої суспільства.

Протилежні результати було виявлено при дослідженні частоти використання означених категорій відвідувачами чатів. Тут відсоток вживання слів "насилля", "ворожість" і "агресія" найменший (0,25%) порівняно з іншими Інтернет-ресурсами. Найчастіше учасники чатових обговорень використовують слово "агресія" і похідні від нього слова (0,19%). Інші досліджувані нами категорії використовуються не так часто: "насилля" – 0,05%, "ворожість" – 0,014%. Було помічено, що учасники спілкування у чатах використовують видозмінені слова, слова-замінники, завуальовані погрози і натяки, часто сленг. Тому більшість слів, що містили прямі агресивні репліки, погрози, вороже ставлення, неможливо було

представити як категорії контент-аналізу. Крім цього, вік учасників спілкування у чаті є переважно молодшим за вік відвідувачів інших Інтернет-ресурсів.

Результати контент-аналізу категорій "насилля", "агресія", "ворожість" серед авторів та учасників блогів засвідчили високу частоту застосування досліджуваних слів-маркерів (0,75% до загальної кількості використання слів та термінів у блогах). Відзначимо також, що теми статей і рубрик, присвячених агресії та насиллю, у блогосфері займають більше ніж піввідсотка. Це доволі високий показник, враховуючи велику кількість відвідувачів і дописувачів цих сайтів (112 млн. осіб).

Водночас відзначаємо низький відсоток (0,026%) використання у блогах категорії "ворожість", що, ймовірно, спричинено давньою особливістю блогерів використовувати крайні оцінки, так звана "журналістика на межі", гонитва за "гарячими фактами", суб'єктивність та емоційність у текстових повідомленнях, для яких ворожість, на відміну від агресії чи насилля, не є достатньо топовим повідомленням.

Показовими також є результати контент-аналізу досліджуваних категорій в Інтернет-ЗМІ. Так, загальна частота застосування зазначених вище слів-маркерів становила 0,78% від загальної кількості використання слів та термінів у віртуальному медіапросторі. Це доволі високий показник, оскільки, враховуючи велику кількість відвідувачів і дописувачів цих сайтів (85 млн. осіб), майже відсоток становлять теми і проблеми, які стосуються агресії, ворожості чи насилля. Виокремлюється показник агресії, яка становить 0,4%. Очевидно, що рівень агресивності в соціокультурному просторі колишнього Радянського Союзу надзвичайно високий і навіть "вибухонебезпечний". Важко стверджувати, чи готові люди, які так часто говорять про насилля, здійснювати його, однак загальне лояльне ставлення до нього і сприйняття насилля як способу розв'язання суспільних проблем для багатьох є нормою. Власне, показник у 0,27% використання цієї категорії може слугувати частковим підтвердженням цього припущення.

Частота застосування серед журналістів та відвідувачів Інтернет-ЗМІ категорії "ворожість" становить 0,11%, що теж є наслідком озлобленості (буденне – "люди стали злими..."), ворожості, вкоріненій в пострадянських суспільствах. Тут варто було б наголосити і на тенденційності самої віртуальної медіасфери, яка

схильна нагнітати і перебільшувати "гостроту" соціальних та політичних подій, а висвітлення деяких кримінальних злочинів подавати як топ-новину.

Он-лайнкові соціальні мережі, за якими здійснювався контент-аналіз обраних нами категорій, є, мабуть, одними з найбільш контрольованих (власними адміністраторами) типів Інтернет-ресурсів. Саме тому більшість некоректних, образливих, агресивних коментарів чи заяв зареєстрованих власників сторінок у соціальних мережах блокуються або видаляються адміністраторами. Вважаємо, що саме ця обставина є причиною таких низьких сумарних показників за досліджуваними категоріями (0,32%). Як видно з таблиці 2, слово-маркер "агресія" (0,2%) домінує серед обраних для аналізу категорій, за ним у порядку спадання частоти використання розміщуються слова "ворожість" (0,065%) та "насилля" (0,05%). Зауважимо, що он-лайнкові соціальні мережі зазвичай використовуються для спілкування з тими людьми, з якими абоненти мають чи мали стосунки в реальному житті; це здебільшого кола близьких людей та знайомих. Звісно, за таких умов вияв ворожості й агресивності, думки про застосування насилля контролюються самими учасниками соціальних мереж.

Результати другого етапу емпіричного дослідження (2014 рік). Контент-аналіз за усіма досліджуваними категоріями та типами Інтернет-ресурсів підтвердив тенденцію попереднього року дослідження і виявив значне переважання слова-маркеру "агресія" (16%) у порівнянні з іншими категоріями, що досліджувалися (див. табл. 3 і 4). Відносно даних минулого року обговорення в Інтернеті тем і проблем, пов'язаних з категорією "агресія", збільшилося у 7,5 разів із 2,14% до 16% загального контенту [130; 131].

Дослідження частоти використання Інтернет-користувачами семантичної категорії "насилля" у березні 2014 року виявило, що 10,64 % від загальної кількості запитів, коментарів та обговорюваних проблем в Інтернеті були пов'язані саме з цим словом-маркером. Вражаючими є порівняння з результатами дослідження минулого року, де відсоткова частка використання даної категорії не перевищує 1%; таким чином, протягом року використання даного слова на просторах Інтернету збільшилося у 10,5 разів. Загальний показник комп'ютерного контент-аналізу категорії "ворожість" за всіма типами Інтернет-ресурсів, як і минулого року, був значно нижчим порівняно з категоріями "агресія" і "насилля" (3,66%), проте, якщо порівнювати даний показник із минулорічним, то він зріс у 10 разів і випередив за тенденцією зростання категорію "агресія".

Кількісні показники частоти згадувань семантичних категорій за типами Інтернет-ресурсів у 2014 році

Семантичні категорії	Типи Інтернет-ресурсів						Всього
	Приватні сайти (n=32 млн. осіб)	Веб-форуми (n=6 млн. осіб)	Чати (n=2,2 млн. осіб)	Блоги (n=27 млн. осіб)	Інтернет-ЗМІ (n=85 млн. осіб)	Соціальні мережі (n=78 млн. осіб)	
Насилля	73.749	88.551	71.098	733.016	943.713	1.467.065	3.377.192
Агресія	161.322	241.896	44.129	679.003	3.912.666	1.834.980	6.873.996
Ворожість	39.260	52.165	13.850	231.535	548.185	419.158	1.304.153
Всього	274.331	382.612	129.077	1.643.554	5.404.564	3.721.203	11.555.341

Аналіз отриманих результатів окремо за означеними категоріями дав змогу відстежити розподіл їхнього використання користувачами Інтернету і за типами Інтернет-ресурсів. Так, категорія "агресія" у березні 2014 року найчастіше зустрічалася серед публікацій Інтернет-ЗМІ (4,6%), не менш часто вона використовувалася учасниками веб-форумів (4,03%). У порівнянні з 2013-м роком, коли веб-форуми були на першому місці (0,63%), блоги на другому (0,46%), а Інтернет-ЗМІ на третьому (0,4%), спостерігається, по-перше, значне збільшення кількості випадків використання даної категорії, по-друге, використання даного слова-маркера серед публікацій Інтернет-ЗМІ збільшилося в 11,5 разів.

Результати контент-аналізу категорії "насилля" в Інтернет-середовищі, отримані у 2014 році, виявили, що найбільш активно обговорювалися теми і проблеми, пов'язані з даною категорією, на чатах (3,23%). Порівняно з минулорічними даними, коли теми і проблеми насилля були не настільки актуальними для учасників чатів (0,05%), міра зацікавленості цією проблематикою зросла у 64,5 рази. Якщо врахувати, що чати є найбільш рефлексивною формою Інтернет-комунікації, то можна вважати такі результати об'єктивним відображенням зміни суспільних настроїв.

**Відсоткові показники частоти згадувань семантичних категорій
за типами Інтернет-ресурсів у 2014 році**

Семантичні категорії	Типи Інтернет-ресурсів						Всього (%)
	Приватні сайти (n=32 млн. осіб)	Веб-форуми (n=6 млн. осіб)	Чати (n=2,2 млн. осіб)	Блоги (n=27 млн. осіб)	Інтернет-ЗМІ (n=85 млн. осіб)	Соціальні мережі (n=78 млн. осіб)	
Насилля	0,23	1,48	3,23	2,71	1,11	1,88	10,64
Агресія	0,5	4,03	2,01	2,51	4,6	2,35	16
Ворожість	0,12	0,87	0,63	0,86	0,64	0,54	3,66
Всього (%)	0,85	6,38	5,87	6,08	6,35	4,77	30,3

Згідно з отриманими результатами у 2014 році насилля було актуальною темою для професійних (ЗМІ) та напівпрофесійних (блогери) журналістів, цього ж року насилля стало темою переважної більшості активних верств населення, якими є учасники форумів (1,48%) та ті ж таки блогери (2,71%), при цьому рівень зацікавленості як в одних, так і в інших зріс у 7,5 і 10 разів відповідно.

Учасники он-лайнних соціальних мереж також продемонстрували значну динаміку використання слова-маркера "насилля" у бік збільшення. Так, у 2013 році відсоток використання даного терміну не перевищував 0,05% від загальної кількості обговорюваних тем і проблем в соціальних мережах і був одним з найнижчих серед Інтернет-сервісів. Проте вже у 2014 році спостерігаємо значне його зростання до 1,88%, що у 37,5 разів більше за попереднє значення.

Результати застосування контент-аналізу відносно міри поширеності і використання слова-маркера "ворожість" за окремими Інтернет-ресурсами у березні 2014 року засвідчують позитивну динаміку використання даної лексеми у сфері діяльності блогерів. Тут порівняно з минулим роком спостерігалось збільшення частоти її вживання з 0,026% від загальної кількості обговорюваних тем і проблем до 0,86%, що становило 33-кратне зростання. Минулорічні

"лідери" за інтенсивністю використання даного терміну – веб-форуми та Інтернет-ЗМІ – також продемонстрували динаміку зростання у даній сфері дослідження приблизно у 6 разів.

Варто відзначити показники використання слова-маркера "ворожість" учасниками різноманітних чатів, тут на відміну від результатів 2013 року (0,014%) спостерігається стрімке зростання у 45 раз – до 0,63%. Власне, і блогосфера, і обговорення проблем на чатах є одними з найбільш реактивних рефлексивних форм присутності людей в Інтернеті, тому дані результати цілком можна пояснити трагічними подіями, наслідками Революції Гідності, початком неоголошеної війни Росії проти незалежної політики нашої держави.

Таблиця 5

Кількісні показники частоти згадувань семантичних категорій за типами Інтернет-ресурсів у 2015 році

Семантичні категорії	Типи Інтернет-ресурсів						Всього
	Приватні сайти (n=32 млн. осіб)	Веб-форуми (n=6 млн. осіб)	Чати (n=2,2 млн. осіб)	Блоги (n=27 млн. осіб)	Інтернет-ЗМІ (n=85 млн. осіб)	Соціальні мережі (n=78 млн. осіб)	
Насилля	55.332	71.014	39.693	585.508	912.836	827.611	2.491.994
Агресія	111.481	176.972	29.385	563.007	2.716.382	1.493.499	5.090.726
Ворожість	8.717	27.883	6.304	105.054	409.074	269.122	826.154
Всього	175.530	275.869	75.382	1.253.569	4.038.292	2.590.232	8.408.874

Результати третього етапу емпіричного дослідження (2015 рік). Згідно з результатами третього етапу семантико-статистичного дослідження вживання "деструктивних" лексем користувачами вітчизняних веб-сайтів, проведеного в березні 2015 року, кількість виявлених одиниць використання означених категорій та супутніх слів-маркерів становила 8.408.874, що у відсотковому обчисленні склало 21,33% від суми залишених повідомлень, коментарів, дописів у комунікативному Інтернет-середовищі [132; 133]. Таким чином, кількість обговорюваних тем і проблем, пов'язаних з агресією, ворожістю і насиллям, у порівнянні з 2014 роком зменшилася майже

на 28%; відносно 2013 року статистичні показники обговорення і згадування про досліджувані деструктивні категорії все ж залишаються високими і переважають останні у 6,5 разів (див. табл. 5 і 6).

В зазначеному році теми, пов'язані з насиллям, переважали у повідомленнях та коментарях блогерів (2,17%), а також учасників чатів (1,8%), що вказує на соціальний запит відносно тем подібного характеру. Звертає увагу й те, що відсоткове зменшення кількості згадувань про насилля продемонстрували найбільш реакційні за своєю спрямованістю форми Інтернет-присутності – веб-форуми і чати – -44% і -20% відповідно. Таке ж зменшення спостерігаємо і в активності учасників соціальних мереж – -43%. Вважаємо, що таким чином суспільство демонструє певну "втому" від деструктивних процесів у країні, війни, переймаючись іншими, можливо, не менш важливими проблемами. На жаль, обмеженість нашого дослідження означеними критеріями не дозволяє виявити характер зміни соціальних пріоритетів.

Таким чином, згідно з отриманими результатами 2015 року, спостерігається значне зменшення кількості згадувань та обговорень тематики насилля за всіма типами Інтернет-ресурсів, окрім інформаційних (блоги, Інтернет-ЗМІ), де виявлено зменшення на 19% і 3,6% відповідно. Вважаємо, що інформаційні ресурси до певної міри "штучно" підтримують зацікавленість тематикою насильницького характеру і не завжди відповідають актуальним запитам суспільства.

Результати контент-аналізу за категорією "агресія" у 2015 році, підтверджують загальну тенденцію зменшення використання деструктивних категорій користувачами Інтернету. Так, у порівнянні із 2014 роком, показник вживання семантичної категорії "агресія" в Інтернет-середовищі зменшився на 26%; проте порівняно з результатами, отриманими у 2013 році, використання семантичної категорії "агресія" 2015 року є вищим у 6,8 разів.

Аналіз результатів дослідження семантичної категорії "агресія" у площині визначених Інтернет-ресурсів виявив, що у 2015 році найчастіше дана категорія використовувалася відвідувачами веб-форумів (2,95%) та Інтернет-ЗМІ (3,2%). Зауважимо, що у 2014 році ці ж типи Інтернет-ресурсів були відзначені як такі, де найчастіше вживалося слово-маркер "агресія".

**Відсоткові показники частоти згадувань семантичних категорій
за типами Інтернет-ресурсів у 2015 році**

Семантичні категорії	Типи Інтернет-ресурсів						Всього (%)
	Приватні сайти (n=32 млн. осіб)	Веб-форуми (n=6 млн. осіб)	Чати (n=2,2 млн. осіб)	Блоги (n=27 млн. осіб)	Інтернет-ЗМІ (n=85 млн. осіб)	Соціальні мережі (n=78 млн. осіб)	
Насилля	0,17	1,18	1,8	2,17	1,07	1,06	7,45
Агресія	0,35	2,95	1,36	2,1	3,2	1,9	11,86
Ворожість	0,03	0,46	0,3	0,4	0,48	0,35	2,02
Всього (%)	0,55	4,59	3,46	4,67	4,75	3,31	21,33

Отримані результати контент-аналізу семантичної категорії "ворожість" у 2015 році серед користувачів Інтернету виявили зменшення кількості використання даної категорії на 37% у порівнянні з 2014 роком; відносно 2013-го року використання семантичної категорії "ворожість" є більшим на 20%. Таким чином, рівень ворожих настроїв у суспільстві порівняно з "довоєнним періодом" залишається високим.

Показники використання семантичної категорії "ворожість", отримані за окремими типами Інтернет-ресурсів у 2015 році, свідчать, що найчастіше дана категорія зустрічається у повідомленнях Інтернет-ЗМІ (0,48%) та серед дописів учасників веб-форумів (0,46%). Така тенденція спостерігалася і в 2014 році, проте зі значно вищою частотою.

За результатами проведеного дослідження можна сформулювати такі висновки:

1. Застосування комп'ютерного контент-аналізу з метою дослідження поширеності та варіативності використання користувачами Інтернету деструктивних категорій – агресії, ворожості, насилля підтвердило його ефективність з огляду на отриманий змістовний емпіричний матеріал.

2. Контент-аналіз зазначених семантичних категорій у віртуальному комунікативному просторі виявив, що значна кількість обговорюваних тем, проблем, проявів емоційних реакцій відвідувачів Інтернету стосується агресії, ворожості і насилля. Спостерігається зацікавленість користувачів Інтернету, особливо учасників веб-форумів, блогосфери, Інтернет-ЗМІ темами насильницького, ворожого й агресивного характеру.

3. Серед досліджуваних категорій в Інтернеті найчастіше використовується слово "агресія" та похідні від даного слова; другим за популярністю є слово-маркер "насилля", третім – "ворожість". Дані висновки підтверджуються результатами контент-аналізу за трьома (2013, 2014, 2015) роками дослідження.

4. Найбільш активно досліджувані деструктивні категорії використовуються учасниками веб-форумів, журналістами і відвідувачами блогів, Інтернет-ЗМІ. Найменше – авторами, адміністраторами та відвідувачами приватних сайтів, соціальних мереж і чатів. Дані тенденції були ідентичними протягом трьох років дослідження.

5. Спілкування в режимах чатів та веб-форумів характеризується переважанням упереджених, тенденційних реакцій, що позначається на частоті використання учасниками цих Інтернет-ресурсів деструктивних категорій, зокрема тих, що вивчалися. Протягом трьох досліджуваних періодів відзначаємо найбільшу варіативність стосовно кількості використання деструктивних категорій за чатами та веб-форумами.

6. За результатами порівняння двох (2013 і 2014 рр.) діагностичних зрізів дослідження частоти використання користувачами Інтернету зазначених семантичних категорій можна констатувати: за даний період в мережі різко збільшилася кількість обговорюваних тем і проблем, пов'язаних з деструктивними соціальними явищами – відносно "агресії" у 7,5 разів, "насилля" – у 10,5 разів, "ворожості" – у 10 разів; протягом року теми, пов'язані з агресією, стали домінантними у медіасфері (Інтернет-ЗМІ, блоги), збільшивши власний контент у 11,5 разів; одна з найбільш реактивних рефлексивних форм Інтернет-присутності – чат – продемонструвала збільшення кількості обговорюваних тем щодо насилля у 64,5, у той час як теми, пов'язані з ворожістю, продемонстрували 33-кратне зростання.

7. Порівняльний аналіз етапів дослідження, проведених у 2014 та 2015 роках, виявив зменшення частоти використання

досліджуваних деструктивних семантичних категорій користувачами веб-сайтів за останній рік майже на 28%; водночас, показник 2015 року залишається на 64% вищим за аналогічний показник 2013 року. Статистичні дані свідчать, що найбільш активно у 2015 році означені слова-маркери використовувалися користувачами, авторами Інтернет-ЗМІ (4,75%), блогерами (4,67%), учасниками веб-форумів (4,59%). У більш індивідуалізованих формах Інтернет-присутності, таких як соціальні мережі, чати, приватні сайти, навпаки, спостерігалось стрімке зменшення використання деструктивних семантичних категорій.

Отриманий багатий емпіричний матеріал, звісно, потребує подальшого аналізу й уточнення. *Перспективним напрямком* роботи є розширення базових категорій контент-аналізу та проведення статистико-математичного аналізу отриманих результатів.

Обмеження дослідження: 1) дослідження, побудоване на основі комп'ютерного контент-аналізу декількох деструктивних семантичних категорій, не дозволяє повною мірою робити висновки про характер деструктивних процесів усього суспільства, 2) попри достатній обсяг вибірки та тривалість відбору емпіричних даних результати дослідження не можуть вважатися абсолютними для усього вітчизняного соціокультурного простору у зв'язку з певними обмеженнями та недосконалістю сучасних Інтернет-технологій, 3) у дослідженні не бралися до уваги інші види Інтернет-ресурсів та певна співмірність між зазначеними, що могло також вплинути на підсумкові результати.

РОЗДІЛ 4 ПСИХОПРОФІЛАКТИКА СІМЕЙНОГО НАСИЛЛЯ

У розділі розкрито різноманітний спектр психологічних чинників і форм насилля щодо дітей у сім'ї (Л. С. Тимків), а також з'ясовано, як чоловіча гендерна роль конструює феномен сімейного насилля (В. І. Сметаняк).

4.1 ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ І ФОРМИ НАСИЛЛЯ ЩОДО ДІТЕЙ В СІМ'Ї

Тема насилля щодо дітей в сім'ї бере свій початок у ХІХ ст., коли в процесі індустріалізації родина втратила функцію захисту дитини і сама стала експлуатувати її, відправляючи на роботу, позбавляючи освіти, нормальних умов розвитку і перспектив на майбутнє. У той же час діти більш старшого віку (у кращому випадку) були просто приречені на здобування засобів існування для батьків і молодших братів і сестер. У відповідь на ці негативні процеси представники прогресивної частини суспільства почали створювати різноманітні спілки й товариства: у 1871 р. в Нью-Йорку – "Товариство попередження жорстокого поводження з дітьми"; в 1898 р. в Німеччині – "Спілка захисту дітей від експлуатації і жорстокого поводження", яка згодом була реорганізована в "Німецьку спілку захисту дітей"; в 1899 р. у Британії під патронатом королеви Вікторії – "Національне товариство попередження жорстокого поводження з дітьми". На початку ХХ століття це товариство оприлюднило жахливі дані: виявлено 428 тис. дітей, щодо яких здійснювалося насилля. Серед цих дітей були: 61 тис. – з ранами, кровотечами й опіками, отриманими від лопат, батогів, шкіряних пасків, окропу, 11 тис. – згвалтованих дітей, 18 тис. – дітей, що померли від жорстокого поводження. Ці перші статистичні дані стали своєрідним орієнтиром в дослідженні психолого-педагогічних та соціологічних проблем насилля щодо дітей в сім'ї: вбивства, згвалтування, побиття і нанесення іншої фізичної шкоди.

Починаючи з другої половини ХХ ст. з'являються нові підходи до вивчення даного суспільного явища. Так, у 1961 р. Х. Кемпе запропонував свою концепцію "синдрому битих дітей", де описав педіатричні, психіатричні та правові аспекти насилля щодо дітей. Подальшого розвитку ця концепція зазнала в працях Ж. Гарверіно і дослідженнях Елізабет Трубе-Бекер. Саме в цих дослідженнях

розглядається проблема психологічного насилля щодо дітей в сім'ї і його наслідки для подальшого розвитку особистості дитини.

Серед сучасних психологічних досліджень можна виокремити праці К. Брона, Дж. Кобрини, Д. Левінсона, Р. Ленга, Е. Міллера, Д. Фінкелхора. Питання емоційної депривації як особливої форми психотравмуючих факторів розглядалися в працях З. Фройда, В. Ковальова, А. Маслоу, З. Матейчик. Формуванню гуманістичних основ і методів взаємодії в суспільстві, між поколіннями; вивченню способів попередження і подолання найгострішої форми соціального насилля – насилля над дітьми в сім'ї, присвячені роботи І. Дементьєвої, В. Кудрявцевої, І. Кона. Питання психологічних наслідків і реабілітації дітей – жертв насилля, розглянуто в працях О. Буланової, О. Здравомислової, Т. Сафонової, Є. Цимбала, І. Трубавіної.

На сьогодні проблема насилля не втратила своєї актуальності. Це зумовлено поширеністю різних форм вимушеної взаємодії, яка проявляється у війнах, терористичних актах, криміналізації суспільства. В сучасному світі розширилися межі об'єкта насилля, який охоплює найрізноманітніші групи населення, у тому числі сім'ї з дітьми, що знаходить підтвердження в засобах масової інформації про жорстоке ставлення до дітей в сім'ї, фактах порушення судових справ проти батьків.

Насилля в сім'ї впливає на всі сфери життя людини, змінюючи систему цінностей, порушуючи комунікації людини, дезорганізовує соціальне життя людини, змінює мотиви її поведінки тощо.

Варто наголосити, що жертвами насилля в сучасній сім'ї є насамперед діти та особи жіночої статі. Згідно зі Звітом ЮНІСЕФ "Становище дітей у світі 2013" 70% українських дітей у віці до 14 років стають жертвами фізичного або психологічного покарання. Висока терпимість до проявів насильства щодо дітей у нашому суспільстві пояснюють традиціями, низькою культурою і недостатньою інформованістю про права дитини.

Тому на сьогоднішній день актуальним і важливим є посилення державної політики у напрямку забезпечення гендерної рівності, протидії торгівлі людьми, попередження насильства в сім'ї та розвитку сімейної політики, особливо нині, коли Україна перебуває у стані фактичного військового конфлікту.

Існування в суспільстві проблеми насилля має досить важкі наслідки. Сім'ї, в яких стосунки будуються на насиллі, входять у групу ризику, оскільки діти, які виростили у такій атмосфері, в

майбутньому можуть також чинити насильство над своїми близькими. Розглядаючи сім'ю як одне із джерел збереження культурних і духовних цінностей, необхідно усвідомити, що традиції насилля можуть передаватися наступним поколінням як частина негативного життєвого досвіду. Ріст насильства в суспільстві, його криміналізація безпосередньо пов'язані зі взаєминами, які переважають у сім'ї.

Діти – найбільш уразлива категорія жертв насилля в сім'ї внаслідок психологічної, соціальної, особистісної незрілості та залежності від батьків та опікунів, несформованості стратегій подолання стресових ситуацій, недостатнього життєвого досвіду, низької правової освіченості та багатьох інших причин.

Розквіт усіх форм насилля в нашому суспільстві свідчить про відсутність системи захисту прав дитини, недостатню розробленість ефективних методів виявлення і констатації фактів насилля, відсутності механізмів профілактики насилля щодо дитини.

Серед заходів захисту дітей на державному рівні особливе значення мало прийняття 15 листопада 2001 року Закону України "Про попередження насильства в сім'ї" – першого в країнах СНД та Східної Європи комплексного нормативного акту, спрямованого на запобігання цього соціально негативного явища. У цьому документі подано визначення всіх видів насильства в сім'ї – фізичного, сексуального, психологічного та економічного. Відповідно до цього документу І. Зверева подає таке трактування насильства щодо дітей – це дії однієї чи декількох осіб стосовно дитини, які порушують її громадянські права та свободи або які призводять до фізичного, психічного чи морального страждання. Учена виділяє такі види насильства стосовно дітей в сім'ї: фізичне, сексуальне насильство або розбещення, психологічне, зневага до інтересів і потреб дитини.

Зневага – відсутність таких необхідних компонентів для нормального розвитку дитини, як догляд, утримання (харчування, забезпечення одягом тощо), турбота про здоров'я, захист, опіка, контроль і вимогливість батьків або опікунів. Дефініція "здоров'я дитини" слід розглядати в даному контексті дуже широко: це і фізичний розвиток у відповідності до віку, і духовне здоров'я, і соціальна зрілість. Що ж стосується вимогливості і контролю зі сторони батьків – то їх відсутність слід розцінювати як зневагу і жорстоке поводження з дітьми. Адже в процесі соціалізації і виховного впливу батьків дитина засвоює ті норми і моральні принципи, які склалися у соціумі. Лише у цьому випадку дитина має змогу інтегруватися в соціальний простір і зайняти певну соціальну

позицію. В іншому випадку дитині доводиться пройти шлях формування девіантної поведінки, яка виходить з несприятливих умов сім'ї й може розвиватися за трьома схемами: 1) невдачі в школі – знайомство зі злочинною субкультурою – правопорушення – колонія/в'язниця – поглиблена професіоналізація в злочинному світі; 2) невдачі в школі – знайомство з делінквентною субкультурою – девіантна поведінка – смерть або самогубство; 3) поєднання першого виду з другим.

Психологічно або емоційно жорстоке поводження: поведінка, що викликає у дітей страх; занижені або завишені вимоги, що свідчать про невизнання дитини батьками і перешкоджають формуванню уявлень дитини про власну цінність. Сюди ж відносимо і духовну жорстокість, психологічний тиск в принизливих формах (приниження, зневага), а також заборона чого-небудь, які пояснюються любов'ю до дитини; гіперопіка і надмірна турбота, що можуть викликати почуття безпорадності й абсолютної залежності дитини від батьків.

Примус "з любові" й неухважність до дитячих потреб також відносимо до насильницьких дій. Цей вид насилля важко розпізнати й сприйняти. Проте воно формує в дитини невпевненість у собі, спонукає триматися осторонь, викликає депресію й смуток або ж навпаки, робить їх агресивними і здатними до насильницьких дій (якщо не в даний час, то, можливо, через декілька років). Залишаючись наодинці, дитина, яка довгий час не відчуває уваги і ніжності стосовно себе, не відчуває емоційної захищеності, а це і є насильство над душею дитини. Ознаками такого насильства є: боязнь, покірність, апатія, депресія, пасивність, затримка процесу дорослішання, тривожність, некоммунікабельність.

До найбільш поширених різновидів психологічного насильства над дітьми належать:

- поводження з дітьми як із підлеглими, рабами чи слугами;
- покарання;
- відмова повідомляти про рішення, що стосуються відвідин та опікунства;
- навіювання страху за допомогою розповідей, дій, поглядів;
- використання своїх переваг – росту, розмірів та сили;
- крики;
- погрози покинути дитину;
- погрози розлюбити дитину;
- загроза суворого покарання Богом, судом, міліцією, школою, спецшколою, притулком, родичами та психіатричною лікарнею;

- приниження;
- використання скарг для тиску на дитину, присоромлення дитини;
- постійне підкреслювання недоліків;
- контролювання, обмеження у спілкуванні, стеження;
- використання дітей у конфліктах між батьками;
- заборона лягати спати або насильне пробудження;
- звинувачення дитини у всіх проблемах;
- "торговельна" поведінка одного з батьків щодо любові до дитини;
- ігнорування;
- критика думок, почуттів, дій;
- відсутність у сім'ї доброзичливої атмосфери (психологічна ізоляція);
- недостатнє забезпечення дитини доглядом та опікою;
- недостатнє задоволення потреб дитини в їжі, одязі, освіті, медичних послугах.

На сьогоднішній день не створено універсальної теорії, яка б дала пояснення причин насилля над дітьми. Проте існує велика кількість теорій, у яких насилля розглядається в рамках різних наук (психології, соціології, медицини, соціальної педагогіки тощо). Всі ці теорії виходять з того, що насилля стосовно дитини є виключно "людською" проблемою, яка зумовлюється комплексом соціальних і психологічних факторів, які характеризують індивідуальні особливості людини і міру розвитку суспільства.

Було визначено, що висока ймовірність жорстокого поводження з дитиною зумовлюється сукупністю факторів і не може бути пояснена лише якоюсь однією причиною. До числа цих факторів відносяться: жорстоке поводження, пережите батьками в дитинстві; поведінкові розлади в батьків, включаючи й схильність до кримінального насилля; наявність факторів ризику в дітей, наприклад, розумова відсталість чи рухова гіперактивність; складна життєва ситуація сім'ї; періоди бурхливих соціально-економічних перетворень у країні [134, с. 121]. У зв'язку з проведенням антитерористичної операції в східних областях України та в умовах соціально-політичної нестабільності з кожним днем збільшується кількість дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах. Фахівці виокремлюють три категорії сімей, де насилля стало головною проблемою. Це переселенці з окупованих територій і ті, хто залишився жити в так званих республіках, сім'ї, в яких чоловік повернувся із зони АТО. Остання категорія найчисленніша. Повернувшись додому, учасники бойових дій переживають посттравматичний стресовий розлад. Серед стресових реакцій І. Соловйов виділив такий вид, як "немотивована

агресія колишнього військовослужбовця по відношенню до випадкових людей дуже часто – рідних і близьких...» [135, с. 40]. Найпоширенішими проблемами колишніх учасників бойових дій є страх (57 %), демонстративність поведінки (50 %), агресивність (58,5 %) і підозріливість (75,5 %). До їх поведінкових особливостей відносяться конфліктність у сім'ї, з родичами, колегами, спалахи гніву, зловживання алкоголем і наркотиками [136], досить часто доходить і до насилля.

Причини виникнення насилля щодо дитини необхідно вивчати в їх сукупності і розглядати в чотирьох контекстах.

Розгляд причин жорстокого поводження з дітьми в загальному соціокультурному контексті передбачає вивчення специфічних для кожного суспільства соціально-культурних налаштувань, стосунків між поколіннями і статями, ролями батьків і дітей. Адже в культурі простежується зв'язок між насильницькими формами поведінки і уявленнями про мужність, які формують у хлопчика, юнака і чоловіки установку на панівне ставлення щодо дівчаток, дівчат та жінок. Іншою причиною є розповсюджені в культурі погляди на методи виховання. І сьогодні вважається, що фізичне покарання є дієвим засобом педагогічного впливу на неслухняну дитину.

Аналіз проблеми в соціальному сімейному контексті включає специфічну структуру стосунків в родині та їх негативну динаміку (велику кількість конфліктів між поколіннями, конфлікти і колізії між подружжям, рольові зміни в стосунках між батьками і дітьми), а також беземоційність в родинних стосунках.

Насилля щодо дітей в сім'ї в цьому контексті детермінується роздратованістю і невротичністю батьків. В такій родинній ситуації дитина переймає негативну модель вирішення проблем і засвоює негативні взірці поведінки, що згодом призводить до зростання рівня непослуху дитини й застосування до неї більш жорстоких форм покарання.

Вивчення проблеми сімейного насилля слід розглядати також і в індивідуально-психологічному контексті особистості батьків: їх ставлення до власного досвіду дитинства, їх рівень самооцінки і самоконтроль, їх уявлення про виховання і виховні методи, про стиль життя, міра пристосування до фрустрацій і здатність до подолання стресових ситуацій і т. д.

Четвертий змістовий контекст – кризовий, психосоціальний, який проявляється в дефіциті засобів і можливостей для встановлення і підтримки безконфліктної ситуації в сім'ї; у навантаженнях,

викликаних соціальними змінами, в достатньо низькій адаптації батьків до кризової ситуації; в некомпетентності дорослих вирішувати конфлікти і змінювати свої погляди стосовно дітей у процесі їх дорослішання і т. д.

Вищезазначені несприятливі фактори викликають у батьків підвищену тривожність, порушують формування прихильності до дитини, що в кінцевому підсумку приводить до жорстокого ставлення. Власне, теорія прихильності, запропонована Дж. Боулбі, мала велике значення для розуміння причин і наслідків насилля щодо дітей. Зокрема, він зазначав, що характер зв'язку дитини і матері (та інших членів родини) перетворюється у стійкі внутрішні уявлення і очікування стосовно близьких відносин, від яких безпосередньо залежить здатність людини до побудови тісних стосунків і адекватної реакції на неминучі розходження в очікуваннях і конфлікти [137, с. 188].

Аналіз фахової літератури свідчить про різноманітність поглядів на причини вчинення насилля над дитиною у родині, але умовно можна виокремити три блоки: прагнення змінити поведінку дитини, психологічне розвантаження за допомогою агресії щодо слабших членів родини, жорстокість як самоціль. Незалежно від того, з яких причин і в якій формі було здійснене насилля над дитиною в сім'ї, воно накладає свій відбиток у вигляді безпосередніх або віддалених наслідків.

Серед наслідків насилля щодо дітей можна виокремити такі:

Перша група: емоційно-вольові, поведінкові, психосоматичні, здатні призводити до глибокої дезадаптації. Російські вчені А. Ташьова і С. Гриднєва зазначають, що досвід жорстокого поводження формує у потерпілих дітей позитивний образ насильника, а також уявлення про насилля як один із дієвих і законних способів виправлення неправильної поведінки дитини [138, с. 34]. Серед віддалених наслідків жорстокого поводження з дітьми важливими є уразливість до несприятливих впливів соціального середовища, схильність до особистісних, афективних розладів й узалежнень.

Другу групу наслідків становлять порушення психологічного розвитку, до **третьої групи** можна віднести вікові симптоми, які відображають реакцію на небезпечне діяння, характерну для певного періоду становлення психіки.

Насилля в родині руйнує саму сім'ю, а також завдає шкоди і суспільству. Водночас саме проблема насильства в сім'ї тісно пов'язана із такими явищами, як бездоглядність та безпритульність

дітей; зростання кількості розлучень; формування насильницького менталітету нації; жебракування; втрати загальнолюдських цінностей, любові та взаєморозуміння; а також виступає однією з передумов протиправної поведінки.

На жаль, не існує єдиного, універсального опису дитини – жертви насильства, а отже, немає і готового рецепту для надання цим дітям психологічної допомоги. Водночас можна говорити про основні принципи роботи з дітьми, що пережили насильство. Дж. Пірс узагальнив ці принципи таким чином :

1. *Втручання повинно бути всебічним*: психолог має бути здатним працювати з широким спектром проблемної поведінки. Більше того, при роботі з дітьми, котрі пережили насильство, психолог може бути вимушений втручатися в умови середовища й оточення, щоб надати дитині різнобічну допомогу. Дитину не можна розглядати в ізоляції від сім'ї. Не можна не брати до уваги соціальну ситуацію, в якій у даний момент перебуває дитина.

2. *Втручання повинно бути орієнтоване на розвиток дитини*.

3. *Втручання повинно бути спрямоване на наслідки, що простежуються в розвитку*. Оскільки жорстоке ставлення може порушити здатність дитини справлятися з етапними задачами розвитку та ускладнювати досягнення і освоєння подальших етапів, психолог повинен уміти оцінювати рівень розвитку дитини.

4. *Втручання повинно відповідати етапу розвитку*. Як було наголошено вище, залежно від етапу розвитку, на якому мало місце жорстоке ставлення, його психологічні наслідки можуть носити різний характер. По-друге, відомі випадки, коли дитина, що пережила насильство і отримала допомогу психолога, відчувала потребу у відновленні психотерапії в більш пізньому віці.

5. *Втручання повинно враховувати рівень розвитку*: стратегія кризового втручання повинна відповідати стадії розвитку дитини. Наприклад, використання виключно мовленнєвого підходу може бути украй фруструючим для дитини молодшого віку або дитини, яка страждає затримкою розвитку. У такому разі ігрова терапія може слугувати добрим прикладом підходу з урахуванням розвитку дитини. Використання того ж методу в роботі з підлітком може виявитися далеко не таким ефективним [139, с.194]:

Для виявлення прихованих травмуючих ситуацій в житті дитини, розуміння страхів, комплексів, переживань, які ними викликані, необхідно використовувати діагностичні заходи. Діагностика може бути спрямована на:

а) виявлення ознак (фактів) зловживання або зневаги дітей;

б) діагностику наслідків насильства для розвитку дитини – діагностику пізнавальної сфери особистості, діагностику емоційно-особистісних відносин, діагностику акцентуації характеру і психічних відхилень.

З метою виявлення фактів зловживання або зневаги дітей психолог повинен, спостерігаючи за поведінкою дітей, пам'ятати, що предметом його спостереження мають бути різноманітні прояви – як позитивні, так і негативні. А отже те, що дитина із благополучної сім'ї, не повинно виключати з поля уваги фахівця сигналів про допомогу, які вона подає. Маленькі жертви можуть відтворювати сексуальні чи агресивні дії в іграх з однолітками. Це також є сигналом небезпеки, який повинен привернути увагу батьків і фахівців. Старші діти, намагаючись викрити насильство, роблять натяки про те, що відбувається, близьким друзям, соціальним працівникам, вчителям, сусідам. Підлітки можуть йти з дому без видимої на те причини, можливо, сподіваючись, що хто-небудь запитає про важкі переживання, які примусили їх піти на цей крок. Всі ці прояви стресу можуть бути свідченням того, що дитина піддалася різного роду насильству.

Діагностику наслідків насильства для розвитку дитини рекомендується починати з інтерв'ю – обговорення нейтральних тем, не пов'язаних із травмуючою ситуацією. Це може бути школа, відносини з друзями, захоплення і т. д. Потім можна поговорити про почуття: "Що тебе робить щасливим? Що відбувається, коли тобі сумно?" І лише після того, як сформована атмосфера довіри і безпеки, можна переходити до питань, пов'язаних із можливим (перенесеним) насильством: "Що-небудь погане з тобою відбувалося? А чи було так, що з тобою робили щось, що тобі не подобалося?". Тут може допомогти "Анкета на виявлення випадків жорстокого ставлення до дітей", доцільно також провести методику "Незакінчені речення" та модифіковану методику Рене Жіля. Крім того, дітям пропонується малювати на теми: "У дитячому саду", "На вулиці, у дворі", "Сім'я", "Що мені снилося страшно або чого я боюся вдень", "Що було зі мною найгірше або найкраще", "Ким я хочу стати".

Результатом первинного обстеження є оцінка домінуючих проблем дитини і встановлення з нею і членами її сім'ї довірливих стосунків.

Діагностика пізнавальної сфери дитини проводиться з використанням тестів: на пам'ять – "Запам'ятовування 5-10 слів",

пам'ять на числа (зорова); на увагу – вибірковість уваги, модифіковані цифрові таблиці Шульте, запам'ятовування предметів на столі, проба Когана на розподіл ознак; на інтелект – "Класифікація предметів", "Знайти спільне та відмінне", "Четвертий зайвий", "Піктограма", матриці Равена, значення прислів'їв і метафор, "Прості аналогії".

Особливості емоційно-особистісних відносин дитини з'ясовуються в бесіді з батьками з використанням різних ігрових методів і за допомогою низки тестів: "Методика діагностики самооцінки" Ч. Д. Спілберга та Ю. Л. Ханіна, тест Люшера, "Колірний тест відносин", "Неіснуюча тварина", "Методика багатofакторного дослідження особистості" Кеттелла, "Будинок – дерево – людина", "Малюнок сім'ї".

Проводячи психокорекційну чи психотерапевтичну роботу, можна використовувати цілу низку методів роботи з дітьми – жертвами сімейного насильства: лялькотерапію, казкотерапію, піскову терапію, рольові ігри тощо.

Одним із шляхів попередження наслідків насилля щодо дітей є соціальна профілактика. Тому, на нашу думку, в дослідженні даної проблеми необхідно змістити акцент на методи соціальної профілактики насилля. Соціальна профілактика, за Законом України "Про соціальну роботу з дітьми та молоддю", є одним із видів роботи, спрямованим на попередження аморальної, противоправної, іншої асоціальної поведінки дітей, виявлення будь-якого негативного впливу на життя і здоров'я дітей та запобігання такому впливу. Соціальна профілактика насильства в сім'ї в Україні, зважаючи на мету та принципи її здійснення, буде ефективною, якщо буде ґрунтуватися на концепції "допомоги для самопомоги". Ця концепція інтегрує багато сучасних наукових теорій і концепцій. Вона розглядає людину як суб'єкт, а не об'єкт соціально-педагогічної роботи, що означає формування в неї відповідальності за своє життя, свій вибір, уміння свідомо користуватися своїми правами на основі знання про них. Саме вміння реалізовувати, захищати й утілювати свої людські права та права членів родини можна визначити як життєво необхідні вміння та навички.

Визначимо основні напрями первинної профілактики:

- терапія дитячо-батьківських стосунків в рамках системного, поведінкового підходів і гештальт-традиції (Т. Сафонова, Є. Цимбал);

- підвищення інформованості батьків щодо вікових закономірностей розвитку дітей, методах виховання і навчання (І. Алексеева, Дж. Райкус);
- формування у батьків навичок конструктивного подолання труднощів у спілкуванні з дітьми (Т. Сафонова, Є. Цимбал);
- інформування членів родин учасників АТО про особливості перебігу посттравматичного стресового розладу; ознайомлення з правилами, які повинні пам'ятати сім'ї учасників бойових дій, складеними фахівцями Науково-дослідного центру гуманітарних проблем ЗС України – психологами Анною Баца і Ольгою Шверт [140].

Адресатом вторинної профілактики можуть бути сім'ї, в яких присутні окремі прояви жорстокого поводження, проте ознак нанесення шкоди немає, і дитина продовжує виховуватися вдома. Це може бути стиль виховання, за якого нехтуються потреби дитини в емоційному контакті. Для здійснення ефективної вторинної профілактики необхідно запобігти ескалації жорстокої поведінки і виникнення вторинних психологічних проблем у дитини, а також формування у дорослих мотивації до зміни своєї поведінки.

Третинна профілактика проводиться в найбільш критичних ситуаціях, коли постає питання неможливості подальшого перебування дитини в родині.

Вторинний і третинний рівні превентивної роботи передбачають не тільки припинення негативного впливу, але й реабілітацію дитини, а також профілактику клінічно значущих наслідків пережитого насилля.

На особливу увагу заслуговують питання профілактики насильства щодо дітей в сім'ях учасників АТО, а також в родинах переселенців. За інформацією регіонального штабу з питань соціального забезпечення громадян України, які переміщуються з районів проведення АТО, сьогодні на теренах Івано-Франківської області перебуває 2061 офіційно зареєстрована особа (з них – 750 дітей). В області проживають 803 родини переселенців. За даними Управління освіти і науки станом на 01.12.2014 р. в загальноосвітніх навчальних закладах Івано-Франківська навчається 174 дитини, батьки яких беруть участь в антитерористичній операції (у т. ч. 5 дітей, батьки яких загинули під час виконання бойових дій), 58 дітей даної категорії відвідують дошкільні навчальні заклади.

Для допомоги потерпілим від домашнього насилля діють спеціальні кризові центри, а також центри медико-соціальної реабілітації. Основне завдання — оцінка безпеки дитини, надання їй

фізичної та психологічної безпеки в тій мірі, яка необхідна; нормалізація психологічного стану; у разі необхідності – надання медичної та правоохоронної допомоги.

Екстрена допомога здійснюється у формі "гарячої лінії" – телефонів довіри та надання притулку. З початку лютого 2013 року в Україні відкрито нову Національну "гарячу лінію" із запобігання насилля та захисту прав дітей.

Деякі інші погляди на соціальну профілактику дотримується Ірина Трубавіна. Вона також виділяє три рівні профілактики. Первинна соціальна профілактика насилля у сім'ї – найбільш масова і неспецифічна. Її метою є формування активного, адаптивного, високо функціонального життєвого стилю, що забезпечить реалізацію прав, задоволення потреб та інтересів. Адресатами первинної профілактики є вся "нормальна" молодь і члени їх сімей. Методами – інформування, приклад, переконання, навіювання, робота в громаді, мікросередовищі, сім'ї. Вторинна соціальна профілактика є в основному груповою. Її метою є зміна малоадаптивної, дисфункціональної, ризикованої поведінки на адаптивну. Третинна соціальна профілактика спрямована на інтеграцію в суспільство осіб, які потерпіли від насилля, для того, щоб надалі такого з ними не трапилося [141, с. 89-90].

Проблема насильства над дітьми та його наслідків займає важливе місце серед інших актуальних проблем психологічної науки. Безперечно, вона далека від вирішення і вимагає нових дослідницьких програм, оригінальних методологічних підходів і особливої уваги до специфіки соціальної профілактики насилля в родині.

Також не вивченими детермінантами жорстокого поводження з дітьми в сім'ї на даний час є:

- поширеність серед батьків переконання в необхідності застосування у процесі виховання фізичних і психологічних форм покарання;
- зв'язок практики застосування насильницьких дій в процесі виховання з власним досвідом дитинства;
- готовність до зміни підходів у практиці педагогічного впливу;
- рівень поінформованості батьків про наслідки насилля щодо дитини і ненасильницькі методи вирішення конфліктних ситуацій;
- здатність змінити переконання батьків стосовно власних дітей з метою визнання їх самоцінності й відносної автономності.

4.2 ЧОЛОВІЧА ГЕНДЕРНА РОЛЬ ЯК ФАКТОР СІМЕЙНОГО НАСИЛЛЯ

Проблема сімейного насилля, на жаль, набуває все більшої актуальності в нашому суспільстві, та й не лише в нашому. Але якщо зарубіжні вчені вивчають це явище вже 50 років, то для вітчизняної психології насильство в сім'ї є порівняно новим об'єктом досліджень [142].

Одним із напрямків вивчення сімейного насилля є аналіз причин його виникнення та особливостей перебігу. Безперечно, що причини цього явища потрібно шукати насамперед в соціальній сфері. Під час соціалізації індивід активно засвоює елементи соціокультурного досвіду свого народу, в тому числі соціальні ролі, норми, правила, стереотипи поведінки. Отже, соціальні норми — це основні правила, які визначають поведінку людини в суспільстві. Особистість, яка засвоїла ці вимоги, дотримується відповідних норм та правил, очевидно, може розраховувати на визнання суспільства, а також на власне психологічне благополуччя. Проте, як з'ясовується, і суворе дотримання, і недотримання соціальних норм може бути джерелом деструктивної поведінки, в тому числі агресії чи насилля.

Соціалізація чоловіків та жінок має значні відмінності, які ще називають гендерними. Терміном «диференціальна соціалізація» позначають процес, в ході якого суспільство вчить чоловіків і жінок, що є речі, які властиві одній і невластиві іншій статі [143].

На думку більшості психологів, пояснення багатьох гендерних відмінностей слід шукати не в гормонах і генах, а в соціальних нормах, що приписують людям різні типи поведінки та інтереси відповідно до біологічної статі. Набори норм, що містять узагальнену інформацію про якості, властиві кожній зі статей, називаються статевими або гендерними ролями. Частина цих соціальних норм закладається у свідомість через телебачення і популярну літературу, інші ми отримуємо безпосередньо, наприклад, отримуючи несхвалення з боку суспільства, коли відхиляємося від очікуваної гендерно-рольової поведінки [144]. Покарання за відмову виконувати гендерні ролі може бути жорстоким.

З точки зору соціальної психології, гендер перебуває під сильним впливом як культурних норм, які встановлюють, що повинні робити чоловіки, а що — жінки, так і соціальної інформації, що переконує, наскільки велика відмінність між чоловіками і жінками. Коли ми бачимо, що чоловіки і жінки роблять різні речі, і чуємо, як

оточуючі, засоби масової інформації підкреслюють, наскільки велика прірва між чоловіками і жінками, то приходимо до висновку, що так і є насправді, і відповідаємо цим очікуванням [145]. Думка про те, що гендери повинні мати і мають суттєві відмінності, настільки зміцнилася в нашій культурі, що недивно, якщо ми вважаємо її вірною.

Нормативний та інформаційний тиск змушує нас підкорятися гендерним нормам. Вплив нормативного тиску полягає в тому, що ми намагаємося відповідати гендерним ролям, щоб отримати соціальне схвалення й уникнути соціального несхвалення. Про інформаційний тиск можна говорити, коли ми починаємо вважати гендерні норми правильними, тому що перебуваємо під впливом соціальної інформації (традиції, суспільна думка, телебачення, преса тощо).

Підпорядкування гендерним нормам може спостерігатися в поведінці, але не в системі цінностей (поступливість), або і в поведінці, і в системі цінностей (схвалення, інтерналізація), або може визначатися бажанням бути схожим на однолітка чи рольову модель (ідентифікація). Люди різною мірою підкоряються традиційним гендерним ролям, причому деякі надзвичайно статево-типизовані і відповідні гендерним ролям. Найбільше шансів стати такими у тих, хто мав досвід критичного переживання гендерної соціалізації, коли будь-яке відхилення від статевої ролі неминуче вело за собою жорстокі соціальні наслідки.

В ході процесу, який називається диференційною соціалізацією, ми вчимося того, що людині, залежно від її гендера, будуть властиві різні інтереси, моделі поведінки і психологічні якості. Диференційна соціалізація використовує два основні механізми — диференційне підсилення і диференційне наслідування. Диференційне підсилення полягає в тому, що чоловіків і жінок заохочують або карають залежно від їх поведінки, інтересів, спрямування тощо. Про диференційне наслідування ми говоримо, коли дитина остаточно визначається відносно своєї статі і починає з особливою увагою спостерігати за поведінкою рольових моделей представників своєї статі і наслідувати їх.

У процесі диференційної соціалізації беруть участь не лише батьки. Інформація про правильну гендерно-рольову поведінку передається через дитячу літературу, телебачення і повсякденне спілкування. Певну роль в розвитку статево-типових навичок і якостей мають дитячі іграшки, а також ігри. Так, назагал ігровий стиль хлопчиків є більш "хуліганським", з фізичними контактами; це

галасливі ігри на вулиці, з великою кількістю учасників, які супроводжуються гучним реготом і позитивними емоціями. Групи хлопчиків характеризуються чіткішою ієрархією домінування-підпорядкування. Хлопці більше конкурують один з одним, проте конкурентність по відношенню до чужої групи поєднується з кооперативністю до своєї — хлопчики більше, ніж дівчатка, вболівають за свою команду [146].

Хлопчиків приваблюють ролі героїчного характеру: сучасних телегероїв, професійні (солдат, полісмен), історичних персонажів, тому вони люблять костюми й атрибути, що відповідають цим героям (наприклад, зброю). Часто вони розігрують ці ролі поза межами приміщення, із залученням інших хлопчиків. Хлопці, на відміну від дівчат, не люблять грати сімейні ролі: ні матері, ні батька.

Чимало дослідників вважають, що відмінності в поведінці чоловіків і жінок виділилися в ході природного відбору, оскільки сприяли виживанню. До середини 1960-х рр. в західній культурі переважала теорія природного взаємного доповнення статей Т. Парсонса і Р. Бейлза: чоловіча роль вважалася інструментальною (здобувач, голова сім'ї, відповідальний за дисциплінування дітей), а жіноча — експресивною (берегиня домівки, орієнтована на взаємовідносини в сім'ї, забезпечує теплий емоційний клімат). Проте, навіть якщо такі відмінності колись і сприяли виживанню виду, це ще не означає, що вони збереглися в генетичному коді, є актуальними у сучасному світі і що ми повинні дозволяти біологічним відмінностям нав'язувати нам моральні цінності.

Існуючі гендерні стереотипи чинять вплив на поведінку учасників конфлікту. Зазвичай чоловікам приписується велика агресивність, асертивність, конкурентність, домінантність, а жінкам — велика емоційність і менша агресія, кооперативна поведінка, підлеглість. Проте деякі дослідження показують, що більша агресивність чоловіків дуже неочевидна [147]. Чоловіки більше схильні до прямої, фізичної агресії, що може проявлятися і у вигляді сімейного насилля. Дійсно, фізично сильнішому чоловіку природніше проявити своє незадоволення, гнів, злість саме фізичним шляхом. Агресивність жінок пов'язана з їхньою фізичною слабкістю, а тому проявляється непрямими шляхами, у вербальній формі. Тому жінки більше схильні до психологічного насильства, яке є не менш негативним, ніж фізичне. Фізично сильні жінки, наприклад такі, які володіють прийомами єдиноборств, цілком можуть проявляти і фізичну агресію.

Таким чином, статево-рольова соціалізація чоловіка є необхідною і важливою складовою всього процесу соціалізації. Мета статево-рольової соціалізації – навчити дітей того, що є соціально прийнятним для їхньої статі, і підготувати їх до виконання дорослих ролей. Так суспільство доносить дітям, підліткам, юнакам, що для жінок і чоловіків існують різні норми, і щоб отримати схвалення суспільства, людині краще їх наслідувати.

В американській психології тривалий час (до 80-их рр. 20 ст.) домінувала теорія чоловічої статево-рольової ідентичності (MSRI), згідно з якою чоловіки повинні отримати правильну статево-рольову ідентичність, щоб бути і вважатися психологічно здоровими. Чоловіки, котрі не демонструють інтересів, поглядів, моделей поведінки, які властиві їхній статі, потребують психологічної чи навіть психіатричної допомоги. Тому увага психологів була зосереджена на "небезпеках", які підстерігають хлопців на шляху до досягнення чоловічої гендерної ідентичності (брак чоловічих моделей поведінки тощо). Проте Плек у своїх працях показав, що традиційна чоловіча роль суперечлива, а її засвоєння і неухильне виконання може також стати джерелом напруження, стресів, внутрішніх і зовнішніх конфліктів, в тому числі проявів сімейного чи іншого насилля [148].

Плек стверджував, що поведінка чоловіків базується на уявленнях про мужність, яке вони засвоїли з культури. Чоловіча гендерна роль – це соціальні норми, що містять настанови відносно дій і почуттів, якими чоловік повинен реагувати та ту чи іншу ситуацію, подію тощо. Структура цих рольових норм складається з трьох факторів. Перший пов'язаний з очікуваннями, що мужчина завоює статус і повагу оточуючих (норма статусу). Другий фактор, норма твердості, відображає очікування від мужчин розумової, емоційної та фізичної твердості. Третій фактор – очікування того, що чоловік повинен уникати "жіночих" видів діяльності і моделей поведінки (норма антижіночності). Дотримання всіх цих норм може бути запорукою не лише психологічного благополуччя, але й причиною гендерно-рольового конфлікту чи гендерно-рольового стресу. Гендерно-рольовий конфлікт – психологічний стан, який проявляється в ситуаціях, коли ригідні, сексистські чи обмежуючі гендерні ролі мають негативні наслідки або чинять негативний вплив на людину і на оточуючих. Наприклад, гендерно-рольовий конфлікт може виникати, коли чоловік обмежує свою поведінку рамками традиційних гендерних ролей, коли оточення тисне на чоловіка, який порушує неписані норми мужності тощо. Такий конфлікт може

виражатися як у внутрішніх так і в міжособистісних конфліктах. У чоловіків спостерігається тривожність, депресія, зниження самооцінки, стрес. В міжособистісній сфері страждає інтимність, з'являються конфлікти на роботі, в сім'ї, виникають епізоди психологічного, фізичного і сексуального насилля [149]. Проявом гендерно-рольового конфлікту є гендерно-рольовий стрес у чоловіків. Він виникає, коли чоловіки важко підтримувати стандарт традиційної чоловічої ролі або він змушений проявляти "жіночу поведінку".

Отже, розглянемо традиційні норми мужності та їх вплив на поведінку, міжособистісні і сімейні відносини.

1. Норма статусу. Соціальна цінність чоловіка визначається розміром його зарплати і успішністю кар'єри. Чоловік "при грошах" користується успіхом у жінок і часто стає об'єктом заздрощів інших, менш успішних колег. З цією нормою, як правило, погоджуються і чоловіки, і жінки. Проте норма статусу накладає чимало обмежень на чоловіків і у випадку її дотримання, і у випадку невідповідності їй. Переконавання, що основна функція чоловіка – приносити додому гроші часто є причиною вибору нецікавої, але престижної, прибуткової професії. Постійна зайнятість чоловіка на роботі і відповідно постійна відсутність вдома не дозволяє приділяти достатньо уваги сім'ї, дітям, близьким. Наприклад, в Японії, де поняття про мужність включає в себе повну відданість роботі, батьки проводять зі своїми дітьми в середньому 3 хвилини в будні дні і 19 хвилин по вихідних [150]. Не випадково найбільш універсальним архетипом, який пов'язаний з батьківством, є архетип батька, який відсутній (на війні, на роботі, на заробітках). Дитині важко зрозуміти, що батьківська любов проявляється у постійній відсутності батька, який заробляє гроші, робить кар'єру.

Інші неприємності чекають на чоловіка, якщо він не відповідає нормі статусу. Чоловік, який не забезпечує сім'ю, сприймається суспільством як неповноцінний, навіть коли він має багато інших позитивних якостей. Зрозуміло, що не всі чоловіки можуть бути однаково успішними і заможними. Усвідомлення невідповідності цьому ідеалу мужності гостро переживається багатьма чоловіками ("який же я чоловік, якщо не можу забезпечити власну сім'ю"). Скарги рідних на незадовільний матеріальний стан можуть понизити ще більше самооцінку чоловіка, спонукати до різних деструктивних реакцій (алкоголізм, апатія, розлучення тощо). Типовою деструктивною реакцією є так звана компульсивна (компенсаторна) мужність. Не маючи прийнятних способів досягнення ідеалів

мужності, чоловік намагається утвердити свою гендерну належність "мужністю", яка включає емоційну і фізичну жорстокість в сім'ї та за її межами [151]. Таким чином, невдачі в професійній, економічній сфері компенсуються агресивністю, насиллям, іншими проявами "твердості" характеру. Тому такі соціально-економічні явища, як безробіття, недоступність для широкого загалу якісної освіти і, як наслідок, престижних професій, впливають на благополуччя сім'ї не лише прямо (матеріальні проблеми), але й опосередковано, через гендерно-рольовий конфлікт (вербальне і насамперед фізичне насилля). Не маючи можливості керувати власною кар'єрою, досягати успіхів у "престижних" сферах життя, чоловік намагається хоча б контролювати власну дружину, дітей, родичів. Така "крутість" зміцнює в чоловіка усвідомлення власної мужності, дає відчуття гордості, сили і контролю.

2. Норма твердості: а) фізичної, б) розумової, в) емоційної.

Фізична твердість – стереотип, згідно з яким чоловік повинен володіти фізичною силою та енергією. Іноді норма фізичної твердості є причиною насилля, особливо тоді, коли соціальна ситуація передбачає, що не проявити агресію буде не по-чоловічому. Чоловіки, нездатні реалізуватися іншими способами, особливо схильні демонструвати мужність шляхом насильства [152; 153]. Інакше кажучи, насилля часто виникає саме через компенсаторну мужність. Насилля є для чоловіка-невдахи в інших областях єдиним способом відчувати себе мужнім, стверджувати: "Я – справжній чоловік, хоча й не успішний в економічному плані". За даними досліджень [154], чоловіки, яким недоступні загальноприйняті шляхи досягнення успіху, стверджують себе на терені насильства. Почуття власного безсилля також може спонукати чоловіка до згвалтування, для того, щоб надати собі впевненості у своїй силі, владі і перевазі. Дотримання цієї норми може також бути причиною ризикованої, саморуйнівної поведінки чоловіка.

Розумова твердість – стереотип, згідно з яким чоловік повинен бути компетентним та обізнаним. Чоловіку важко зізнатися, що він знає менше, ніж інші, що він чогось не розуміє чи не контролює ситуацію. Тому чоловікові важче звернутися за допомогою, наприклад, до психолога.

Емоційна твердість – стереотип мужності, згідно з яким чоловік повинен приховувати власні почуття і вирішувати свої емоційні проблеми без сторонньої допомоги. Традиційно чоловіки сприймаються стриманими, неемоційними, небалакучими, закритими,

на відміну від жінок. До речі, образ небагатослівного, стриманого, дещо холодного чоловіка активно культивується телебаченням як ідеал мужності. Проте дотримання цієї норми теж може створити чимало проблем самим чоловікам та їхнім близьким, оскільки чоловік – істота не менш емоційна, ніж жінка, але вимушений приховувати свої емоції та почуття, а часто просто не знає, як їх адекватно виразити. Цей стереотип заважає чоловікам розкриватися, змушує переживати навіть сильні емоції приховано, а також не дозволяє їм просити допомоги, підтримки. Допомагають чоловікам розкритися спорт (участь у командних видах спорту, вболівання за свою команду), а також алкоголь, який створює ілюзію довірливості, щирості, взаєморозуміння.

Чоловіки схильні ігнорувати власні психологічні проблеми, заливати їх алкоголем, не знають, як реагувати тоді, коли їм розкривається близька людина. Типовий випадок, який ставить чоловіків у важку ситуацію, – необхідність реагувати на жіночі сльози. Дійсно, важко зрозуміти почуття, переживання, проблеми іншого, якщо сам не вмієш проявляти емоції. Чи не єдиною соціально прийнятною емоцією чоловіка чомусь вважається злість, гнів. Тому маємо досить дивну картину того, що в масовій свідомості чоловік, який проявляє грубість, агресію, наприклад, у сім'ї, часом сприймається більш "мужнім", ніж той, який проявив ніжність, емоційне ставлення до близьких.

Логічно припускати, що через нестачу почуття близькості у чоловіків менше чинників, які б стримували нанесення оточуючим фізичної і психологічної шкоди. Жінкам властиво в процесі соціалізації вчитися враховувати почуття інших і самим почувати себе у взаємодії з оточенням. Соціалізація усуває чоловіків від емпатії, і згодом це дозволяє їм проявляти жорстокість до тих, хто стає у них на дорозі. Чоловіча установка на змагання спонукає чоловіків не брати до уваги інтереси, почуття оточуючих. Кілмартін вважає, що величезний внесок чоловіків у війни, насилля, завдання шкоди планеті, пригнічення соціальних меншин і психологічну жорстокість принаймні частково зумовлений впливом традиційної мужності [155].

3. Норма антижіночності передбачає уникнення чоловіком "жіночих" видів діяльності, моделей поведінки. Однією з найважчих образ для чоловіка є ототожнення його з жінкою ("ти не чоловік, а баба!"), тому природно для нього уникати тих видів діяльності, які традиційно вважаються жіночими (виховання дітей, прибирання, миття посуду тощо).

Психологи стверджують, що дуже важливий компонент функціонування людини в ролі батька – це ніжність, турбота, постійна емоційна підтримка, потреба часто обіймати дитину і говорити їй про свою любов. Багатьом чоловікам важко даються такі дії, оскільки вони пов'язують їх з жіночністю, а соціалізація вчила їх уникати будь-яких проявів жіночності. В результаті багато дітей підрастають, не знаючи напевне, чи люблять їх батьки по-справжньому.

Отже, ми з'ясували походження і природу чоловічої гендерної ролі. Виявляється, що психологічні відмінності між чоловіком і жінкою значною мірою зумовлені диференційною соціалізацією, в процесі якої прийнятна для конкретного суспільства гендерна поведінка заохочується, а неприйнятна гальмується, карається соціальним несхваленням. Хлопці отримують інформацію про соціально прийнятні гендерні моделі поведінки від батьків, оточуючих, засобів масової інформації, літератури тощо. Проте якщо чоловік відповідає встановленим у даному соціумі критеріям мужності, це ще не є запорукою психологічного благополуччя. З'ясовується, що існуючі гендерні норми накладають значні обмеження на емоційне життя, поведінку, взаємини з оточуючими чоловіка. Неухильне дотримання норм твердості, статусу, антижіночності, як бачимо, може бути причиною агресивних дій, сімейного насильства. Цими деструктивними проявами чоловіки часто компенсують свою невідповідність стереотипам мужності, які сформувалися в соціумі.

Як альтернатива традиційному розумінню гендерних ролей в психології, а також у масовій свідомості поступово утверджується поняття психологічної андрогінності – одночасної представленості в одній людині (не обов'язково рівномірно) компонентів маскуліності і фемінності [156]. В нашому суспільстві вже не викликають подиву чоловіки, які займаються вихованням своїх дітей нарівні з жінками, відкрито демонструють свої почуття та емоції, мають здатність до емпатії і довірливого спілкування. Очевидно, ці якості та прояви поведінки хоча і суперечать стереотипним нормам мужності, але роблять життя чоловіків та оточуючих їх людей багатшим, повноціннішим, знижують напругу, агресивність у відносинах. Разом з тим укорінені в суспільній свідомості стереотипи, гендерні ролі та норми продовжують чинити значний вплив на процес соціалізації чоловіків з відповідними позитивними та негативними наслідками. Важливо знайти оптимальний баланс між звичними гендерними нормами та новими, які засновані на андрогінності.

РОЗДІЛ 5

ПСИХОПРОФІЛАКТИКА ДЕСТРУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ШКІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

У розділі висвітлено теоретико-методологічні аспекти профілактичної роботи у школі (А. О. Макарова, Л. І. Макарова), описано систему роботи щодо запобігання шкільного насильства серед учнів початкових класів (О. М. Юрчик), розкрито особливості інклюзивної освіти дітей з розладами спектру аутизму як засобу профілактики їх соціальної дезадаптації (Н. М. Когутяк).

5.1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ У ШКОЛІ

Preventus – (від латин. "попереджувальний", "запобіжний") – основне поняття превентивної педагогіки та психології. В широкому розумінні соціально-психологічна профілактика є системою заходів, спрямованих на охорону психічного здоров'я, попередження неблагополуччя у розвитку людини, групи, суспільства; створення психологічних умов, сприятливих для цього розвитку [157]. Одним із пріоритетів державної політики України є здоров'я дітей та молоді. У Положенні про психологічну службу в системі освіти України наголошується, що профілактика і корекція відхилень в інтелектуальному і особистісному розвитку дитини є одним з її центральних завдань, поряд зі сприянням повноцінному особистісному інтелектуальному розвитку дітей на кожному віковому етапі, створенням умов для формування в них мотивації до самовиховання і саморозвитку; забезпеченням індивідуального підходу до кожної дитини на основі її психолого-педагогічного вивчення [158, с. 63].

"Профілактика – це своєчасне попередження відхилень у психофізичному розвитку та становленні особистості, міжособистісних стосунках, запобіганні конфліктним ситуаціям у навчально-виховному процесі, формування в учнів орієнтації на здоровий спосіб життя та захист психічного здоров'я" [159, с. 63]. Актуальність ідеї превентивного підходу як у галузі шкільної практичної психології, так і соціальної педагогіки потребує сьогодні дослідження різних його аспектів, як теоретико-методологічних, так і практично-прикладних.

Проблеми превенції мають комплексний, мультиаспектний характер. Кожний з аспектів – медико-біологічний, правового захисту, соціально-педагогічний, соціологічний, психологічний – знайшов відображення як у працях класичного, неklasичного, так і сучасного постнекласичного періодів. У контексті розвитку практичної психології освіти та її превентивного аспекту мають суттєве значення вітчизняні гуманістичні традиції виховання, що закладені ще за часів Київської Русі та продовжувались і розвивались у літературних творах, трактатах, суспільно-педагогічній діяльності, наукових дослідженнях Г. Сковороди, К. Ушинського, О. Духновича, П. Лесгафта, В. Кащенко, П. Блонського, В. Мясичева, А. Макаренка, С. Щацького, Д. Фельдштейна, Б. Ананьєва. За останні роки психологами і педагогами виконано низку досліджень з проблем діагностики, корекції та профілактики соціальної та педагогічної занедбаності. Цьому присвячені роботи І. Кона, С. Белічевої, Г. Абрамової, Є. Іванова, Г. Мінковського, І. Невського, В. Оржеховської [160] та О. Пилипенко [161]. Проте існуюча практика не повною мірою вирішує завдання профілактики відхилень у розвитку особистості школярів.

Теоретичні узагальнення, концептуальні положення щодо нормального розвитку особистості та принципів превентивної освіти знаходимо у працях І. Дубровіної [162], А. Шувалова [163; 164], В. Ананьєва [165], О. Васильєвої та Ф. Філатова, В. Слободчикова та Є. Ісаєва [166; 167; 168]. Особливого значення надаємо обґрунтуванню ними теорії психологічного здоров'я особистості, зокрема, психологічного здоров'я дітей [169].

Еволюцію підходів до профілактики, етапи її розвитку розкрив один із сучасних російських вчених В. Ананьєв: "Пафос першого етапу, – пише він, – зводився до залякування... тими або іншими недугами, що неминуче чатують на кожного, хто зловживає, наприклад алкоголем або курінням, або жирною їжею. Найбільш яскравою ілюстрацією вказаного напрямку є лозунг "Один грам нікотину вбиває коня". Ця група концепцій мала, як відомо, малу ефективність. Ба більше, такий підхід до пропаганди здоров'я сам формував феномен ятрогенії, навіюючи страх захворювання хронічною недугою... Жити під загрозою бути вбитим вірусом або отрутою, або чимось подібним – жахливий пресинг, що заважає отримувати задоволення від самого життя. У цьому негативна сторона подібного просвітництва, яке таким чином формує у людини уявлення, що життя – це тривалий процес самогубства" [170, с. 6].

Особливостями наступного, другого етапу було звернення до розуму людини, її свідомості. Населенню активно надавали об'єктивну статистику. Роз'яснювали механізми патогенного впливу, пропонували різні моделі здорового способу життя. Ця група концепцій орієнтувалась на особистість.

Сучасний, третій етап розвитку профілактичних концепцій націлений на усунення причин, а не на боротьбу з наслідками. Досвід і наукові дослідження, стверджує В. Ананьєв, показують, що першопричина, яка дає поштовх до розвитку різних захворювань і девіантних форм поведінки, криється найчастіше у психіці людини. Базовий прогностичний знак розвитку тієї або іншої нозології також лежить у сфері психології". І далі... "рання профілактика як первинна умова розв'язання проблем здоров'я – це сучасний інтегративний підхід, що об'єднує "достатнє і необхідне", напрацьоване на кожному етапі становлення превентології" (Белічева, 2003) [171, с. 7]. Отже, особливістю методичного підходу останнього періоду є акценти на формування мотивації бути здоровим, що передбачає опору на індивідуальні особливості особистості, позитивні якості характеру, ціннісно-сміслової сфери, джерела сили "Я" та психологічного здоров'я.

Розвиток превентології загалом і психолого-педагогічної профілактики зокрема іде останнім часом шляхом взаємодоповнення освіти та охорони здоров'я. "Проблема зміцнення здоров'я дітей та підлітків, забезпечення умов повноцінного розвитку і безпечної освіти, запобігання соціальної, особистісної та моральної деградації підростаючих поколінь починають розглядатися як спільні і пов'язані між собою" [172, с. 19]. А. В. Шувалов, посилаючись на результати емпіричних досліджень, констатує, що "проблемні стани сучасних дітей все складніше розуміти, виходячи з медико-психологічних, психотерапевтичних і психолого-педагогічних моделей, що склалися..." [173, с. 94]. Йдеться про перегляд деяких теоретичних положень, які не знайшли підтвердження у психологічній та педагогічній практиці. Постнекласичний етап розвитку психології, свідками якого ми є, ознаменувався "рішучим поворотом психологічної науки до сутнісних характеристик людини. Триває активний пошук засобів і умов становлення цілісної людини: людини як суб'єкта власного життя, як особистості у зустрічі з іншими, як індивідуальності перед лицем Абсолютного буття" [174, с. 11].

Загальна спрямованість профілактичної роботи у школі – формування (актуалізація) тих якостей, які сприяють психологічному

здоров'ю з акцентом на життєво важливі навички, оздоровчу активність та здоров'язберігаючу поведінку. Відповідно, важливого значення повинно надаватися світоглядному та ціннісному аспектам формування ідентичності здорової, психологічно стійкої людини. Основний розвивально-профілактичний потенціал психологічних тренінгів та інших сучасних форм профілактики – це нагромадження зразків інтелектуального осмислення та вольового подолання негативних явищ; засвоєння моделей прийняття рішень у ситуаціях невизначеності вибору; формування внутрішніх поведінкових регуляторів, якими є ціннісно-нормативні уявлення, що містять не тільки знання моральних, правових та інших соціальних норм і цінностей, але і певне ставлення до цих норм, а також здатність дотримуватися їх у реальній поведінці. На жаль, в організації профілактичної роботи у школі все ще спостерігаються дві протилежні тенденції: одна полягає у надто широкому розумінні змісту психопрофілактики, а інша – в обмеженні проблематики заходів (в основному це стереотипні теми на кшталт "Алкоголь і діти", "Шкідливі звички" тощо). Якщо перша тенденція веде до надмірного ускладнення завдання психологів, то друга веде до іншої методичної помилки – не виправданого спрощення завдань та методів роботи.

Аналіз публікацій у наукових виданнях, нормативних документів, що регламентують діяльність практичних психологів у сфері освіти, результати проведених нами емпіричних досліджень, спостережень дозволяють зробити наступні узагальнення:

– профілактична робота у школі починається тоді, коли ще немає особливих труднощів у поведінці дитини, житті людини чи групи. Отже, профілактична робота психолога в школі спрямована не стільки на розв'язання поточних, скільки перспективних завдань;

– за своїм змістом психопрофілактична робота повинна охоплювати велике коло проблем, серед яких шкільна дезадаптація, девіантна поведінка, дисгармонійний розвиток особистості, шкідливі і небезпечні залежності, шкільні неврози та інші форми психологічного нездоров'я;

– профілактична робота повинна спрямовуватися на запобігання алкоголізації, наркотизації та криміналізації особистості, залучення школярів у деструктивні секти, гральний бізнес, небезпечне соціальне середовище, екстремальні, небезпечні для себе та інших форми дозвілля;

– профілактична робота шкільного психолога, на відміну від психотерапевтичної, повинна мати відчутну виховну спрямованість.

Якщо в деяких напрямках психотерапії культивується безцінне ставлення до клієнта, то для шкільного психолога така позиція не може бути прийнятною;

– у профілактичній роботі в школі обов'язково повинні застосовуватись диференційований та індивідуальний підходи (врахування особливостей окремих груп дітей з різними видами обдарованостей, з акцентуаціями характеру або особистості, дітей групи ризику);

– психологічний стан дитини безпосередньо пов'язаний із впливом оточення і способом спільного життя. До числа основних ознак дисфункціональних станів дитячо-дорослої спільності належать: бідність або спотвореність базальних умов і духовно-моральних засад життя, недостатність або неадекватність соціокультурних умов розвитку, розмитість та приземленість світоглядних установок природного людського оточення;

– протягом дошкільного і шкільного дитинства простором виношування і актуалізації в дитини людських якостей і здібностей є "спів-буттєва спільність" (В. Слободчиков), механізмом розвитку – зовнішня рефлексія і співпереживання, умовами розвитку – діалогічне спілкування і співробітництво в діяльності, засобом морального виховання – особистий приклад і добра порада старших. Тому стосовно дітей критерії психологічного здоров'я коректніше співвідносити із системою зв'язків і відносин дитини з її природним людським оточенням, передусім зі значущими дорослими;

– психопрофілактична робота у школі повинна проводитися у взаємодії таких значущих фігур, як учитель, психолог, соціальний педагог, батьки, представники громадськості;

– реалізуючи свою профілактичну функцію, психологи повинні орієнтуватись на найновіші досягнення науки, нові концептуальні підходи до виховання і розвитку особистості, що відбивають нові культурно-історичні реалії та особливості нових поколінь.

5.2 СИСТЕМА РОБОТИ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ШКІЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА СЕРЕД УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

Упродовж останніх років у нашому суспільстві разом із кризовими явищами поширилися й прояви шкільного насильства, або булінгу, що набули широкого розголосу в засобах масової інформації завдяки зусиллям небайдужих батьків і журналістів. Нині важливо

підвищувати рівень обізнаності про цей феномен у працівників освіти, політиків і широкого загалу громадян. Одним із першочергових завдань психолого-педагогічної науки є пошук дієвих засобів і методів його профілактики і корекції з метою попередження й послаблення впливу на освітнє середовище.

Вперше шкільне насильство як самостійний об'єкт наукового дослідження з'явилося в працях скандинавських учених (Д. Ольвеус, К. Лагерспетц, А. Пікас, Е. Роланд, П. Хайнеманн та ін.). Головна увага приділялася вивченню психологічної природи цькування, опису видів, форм і циклу насильства, а також розробці комплексу заходів із запобігання й зниження його розповсюженості.

Аналіз вітчизняної літератури та результатів психологічної практики свідчить, що наші науковці не мають значних здобутків у вивченні булінгу, порівняно зі своїми західними колегами. Водночас на сучасному етапі розвитку психології можна спостерігати помітне зростання зацікавленості до цієї тематики в працях багатьох дослідників, які переконані, що фахова допомога учням із відхиленнями в поведінці – важлива ланка в системі корекції, реабілітації та профілактики поведінкових девіацій (М. Алексеєнко, О. Бовть, О. Дроздов, К. Дамбах, Д. Дікова-Фаворська, Е. Дубровська, В. Зимівець, Е. Кіричевська, Я. Колодзєйчик, К. Коруба, Ю. Малієнко, І. Мамайчук, В. Моргун, З. Карпенко, С. Максименко, Н. Максимова, О. Ожійова, М. Смірнова, О. Татенко, Т. Титаренко, Л. Широкоградюк, Л. Шинкарук-Корзун, Н. Чепелева, М. Ясеновська, Т. Яценко та ін).

На основі вивчення чинників шкільного насильства у середовищі учнів початкових класів було визначено завдання корекційно-профілактичної діяльності, спрямованої на актуалізацію особистісного потенціалу молодших школярів з метою зниження й запобігання проявів деструктивної (в т.ч. агресивно-насильницької) поведінки. До таких напрямків відносяться:

1. Усунення недоліків сімейного виховання (найважливіший чинник профілактики шкільного насильства). Прогнозований результат: 1) адекватне та позитивне світосприйняття; 2) механізми самоідентифікації та диференціації від оточення; 3) розвиток самосвідомості; 4) навички продуктивного діалогу та взаємодії у соціумі; 5) набуття прийомів продуктивної діяльності та отримання досвіду подолання перешкод і невдач під час її реалізації. Відомо, що саме сімейне виховання закладає основи взаємодії з

оточенням, визначає життєві установки, цінності, мотиви, цілі, якими людина керуватиметься впродовж життя.

2. Формування адекватної самооцінки. Будь-які відхилення в адекватності самооцінки є опосередкованим визнанням власної неповноцінності. У ситуаціях загроз самооцінці, позитивного ставлення до себе, елементам самоповаги учень чинитиме насильство щодо іншого, це діятиме як захисний механізм збереження власної значущості; іншою лінією розвитку може бути вправління у ролі жертви. Прогнозований результат: адекватне розуміння своїх можливостей (інтелектуальних, фізичних, творчих тощо) для досягнення успіху.

3. Корекція емоційно-вольової сфери. Наростання емоційної напруженості характеризується неконтрольованістю почуттів, емоцій, переживань дітей. За таких умов напруженість веде до втрати почуття реальності, зниження самоконтролю, нездатності правильно оцінювати свою поведінку. Прогнозований результат: сформованість навичок саморегуляції, співпраці, вміння здійснювати правильний вибір форм поведінки.

4. Усвідомлення мотивів поведінки. Учні молодшого шкільного віку часто не можуть критично оцінити поведінку інших, оскільки не мають достатнього досвіду і знань. Наприклад, якщо дитина виховується у сім'ї, де образи стосовно один одного є нормою поведінки, то вона сприйматиме це як норму і не відчуватиме себе жертвою чи ініціатором насильства. Прогнозований результат: сформованість гуманістичної основи спрямованості спонукальної сфери.

5. Корекція низького статусу в групі. Статус ізольованого учня ("не як усі") у класі призводить до тривалого психологічного дискомфорту, що створює сприятливі умови для перебування у ролях кривдника чи жертви шкільного насильства. Оптимальним шляхом розв'язання ситуації є когнітивна корекція психологічного дискомфорту і напруженості за умови достатнього розумового, мотиваційного, вольового потенціалу особистості. Прогнозований результат: корекція соціального статусу окремих учнів.

6. Розвиток комунікативних навичок. Мовленнєвий розвиток – процес, пов'язаний із психічним розвитком, розвитком практичної діяльності, соціальних форм поведінки. Прогнозований результат: навчання мистецтву спілкування між дітьми різної статі, умінь конструктивно виходити з суперечливої ситуації.

У зв'язку з цим, важливо наголосити на необхідності створення в молодших школярів конструктивних моделей поведінки та формувати прагнення дотримуватися цих моделей поведінки у повсякденному житті. Таким чином, ми отримуємо аргументовані підстави для розробки програми психологічної профілактики (первинної, вторинної, третинної) шкільного насильства для учнів початкової школи.

Зміст програми побудовано на основі концептуальних підходів до розуміння природи насильства мислителів Античності (Аристотеля, Квінтіліана, Платона, Цицерона), філософів Нового часу (Ф. Бекона, Г. Гегеля, Т. Гоббса, Р. Декарта, Ж. Ламетрі, Г. Лейбніца, Дж. Локка, М. Монтеня, Б. Спінози та інших), представників психологічної науки (А. Адлера, А. Бандури, Л. Бертковіца, Г. Олпорта, Б. Скіннера, Д. Уотсона, З. Фройда, Е. Фромма, К. Хорні, К. Юнга та інших).

Технологія конструювання змісту програми базувалася на принципах суб'єктного підходу до розуміння особистісного розвитку молодшого школяра. Принцип суб'єктності дозволяє розглядати людину не як сукупність окремих її психічних функцій і когнітивних параметрів, а як єдине ціле з усіма її індивідуальними особливостями і проявами. Цей підхід ми використовувалися при розробці моделі психопрофілактики насильницької поведінки в молодшому шкільному віці, а також при дослідженні соціально-психологічних чинників дитячої агресивності. Використаний матеріал є результатом теоретичних розвідок та емпіричного дослідження.

Пропонуємо схематичну розробку технологічної моделі психологічної профілактики шкільного насильства у середовищі учнів початкових класів (рис. 1).

Розглянемо цю систему детальніше.

1.Первинна психопрофілактика проводилася з молодшими школярами і включала проведення у школі інформаційної рекламної кампанії, створення інформаційного куточка "Дитинство без насильства" з методичною літературою, телефоном довіри, буклетами. Проблему насильства над дітьми та можливостей її розв'язання обговорили під час зустрічей з вчителями, батьками, розповсюдили плакати з метою підвищення рівня їх поінформованості. Спеціально організована робота з батьками та педагогами була орієнтована на створення умов для відпрацювання дорослими навичок ефективної взаємодії та спілкування з дітьми без насильства, агресії, конфлікту за

принципом "не карати, а домовлятися", що є запорукою виховання гармонійно розвиненої, зрілої й відповідальної особистості.

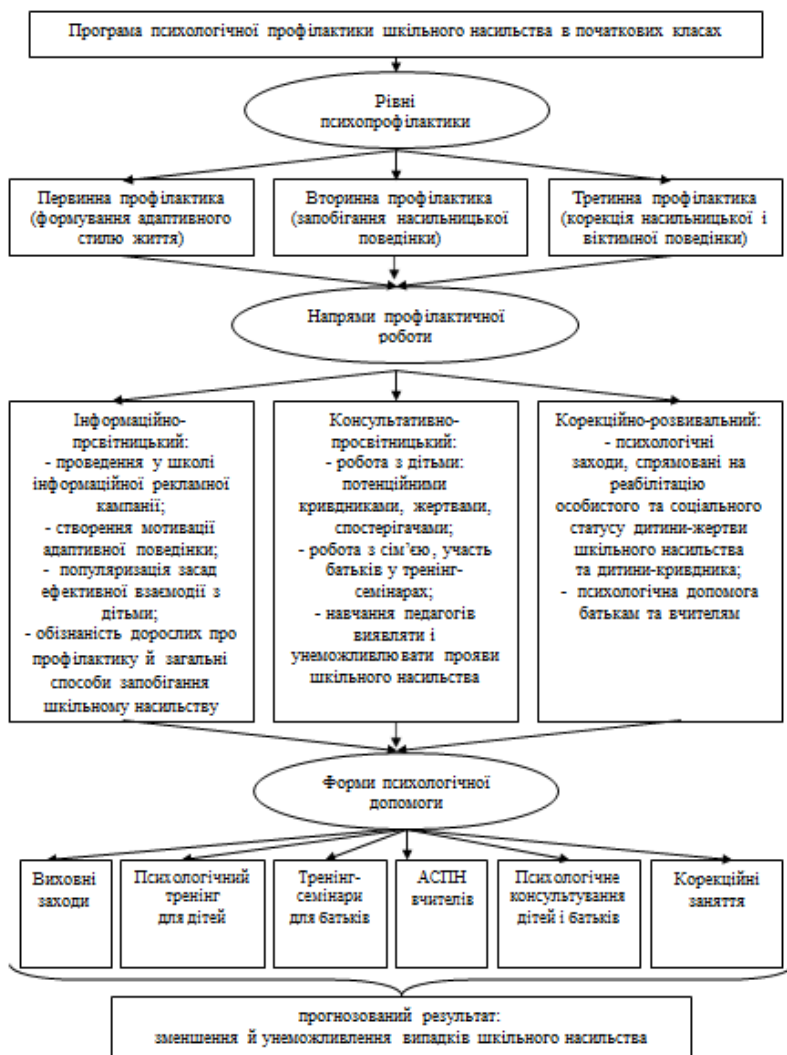

Рис. 1. Комплексна технологічна модель психологічної профілактики шкільного насильства в учнів початкових класів

2. Мета тренінгу вторинної психопрофілактики шкільного насильства серед учнів експериментальної групи – формування у

молодших школярів адекватної самооцінки, конструктивного міжособистісного спілкування, навичок саморегуляції, корекція соціального статусу, зменшення проявів агресії та тривожності у школярів, що в комплексі сприятиме профілактиці шкільного насильства. Програма включала тематичні блоки, що містять конкретні заняття. У структурі курсу виділено такі тематичні розділи: 1) "Я це Я!"; 2) "Мої відносини з іншими"; 3) "Основи співпраці"; 4) "Шляхи та камені". Цілеспрямована робота з батьками потенційних учасників булінгу проводилася у формі тренінг-семінарів, які відбувалися двічі на місяць (4 заняття по 2 години) і включали просвітницькі бесіди, тренінгові вправи та тематичне анкетування.

Мета вторинної психопрофілактичної роботи з батьками полягала у підвищенні психолого-педагогічної поінформованості, грамотності батьків у питаннях ненасильницького виховання дітей. АСПН для вчителів дозволило з'ясувати ставлення педагогів до проблеми шкільного насильства; допомогло їм усвідомити функції щодо унеможливлення виникнення насильства серед дітей та своє місце в загальній системі попередження цього явища; сформувати у педагогів уміння та навички ефективної взаємодії з дітьми.

Програма вторинної психопрофілактики булінгу в середовищі дітей початкових класів конструювалася на основі теоретичної моделі групової роботи з молодшими школярами. Її стратегічними завданнями є:

- оцінка ставлення до себе та визначення шляхів формування позитивного уявлення про себе;
- навчання молодших школярів соціально прийнятних способів вираження гніву та прояву реакцій на негативну ситуацію;
- навчання дітей навичок самоконтролю і управління власним гнівом (навичкам саморегуляції);
- формування в учнів конструктивних форм поведінки та основ комунікації у проблемній ситуації;
- усунення надмірного емоційного напруження й особистісної та шкільної тривожності;
- формування здатності усвідомлення власного емоційного світу та почуттів інших людей, розвиток ціннісно-сислової сфери;
- розуміння власного внутрішнього потенціалу, можливих шляхів індивідуального розвитку.

Наша програма складається з циклу взаємопов'язаних, логічно вибудованих 24 занять, що проводилися двічі на тиждень у формі тренінгу. З уроками їх зближує тривалість (до 45 хв.). Індивідуальна

робота кожного учня фіксувалась у зошиті й передбачала виконання домашніх завдань самостійно або з участю батьків. Заняття максимально наближені до умов шкільного навчання, що забезпечує швидку адаптацію дітей та значною мірою сприяє їх активному включенню в роботу. При цьому слід враховувати, що психологічний зміст занять, форми роботи, методичний інструментарій повинен викликати у молодших школярів інтерес і бажання їх відвідувати. Інформаційний та практичний матеріал має подаватися дозовано з поступовим ускладненням. Вправи, рекомендовані для занять, підбирають з урахуванням вікових і психологічних особливостей учасників тренінгу.

Кожне заняття підпорядковується чітко визначеній меті. Так, проведення ритуалу привітання та розминки на початку необхідні для мінімізації інертності фізичного та психічного самопочуття дітей, підняття м'язового тону, зняття емоційного напруження, налаштування на роботу.

Рефлексія попереднього досвіду і аналіз домашнього завдання необхідні для того, щоб молодші школярі пригадали матеріал попереднього заняття, а також спрямовані на розвиток у дітей здатності апелювати до власного життєвого досвіду, осмислювати зміни, які відбуваються у їх внутрішній реальності. Крім того, це сприяє закріпленню нових знань, дозволяє виявити рівень усвідомлення учнями значущості одержаної інформації для власного особистісного розвитку.

Основний зміст заняття передбачає ознайомлення з новим матеріалом, його засвоєння і первинне закріплення. Важливою умовою, що уможливорює інтеріоризацію (перенесення зовнішніх дій у внутрішній план образів, уявлень, понять), є формування позитивної мотивації школярів до процесів самопізнання і пізнання інших. Тому використовуємо такі методи роботи, які актуалізують позитивні емоційні установки, що склалися раніше, та створюють умови для появи нових мотивів, цілей.

Рефлексія поточного заняття спрямована на здійснення аналізу та узагальнення дитиною нового досвіду.

Наприкінці заняття молодші школярі отримують завдання додому. Воно необхідне для переосмислення нових знань, їх поглибленого усвідомлення і закріплення.

Така структура заняття сприяє оптимальній організації роботи дітей, підвищенню їх активності, готовності приймати і виконувати запропоновані завдання. Провідною формою реалізації виховних

впливів виступала групова робота з дітьми, проте це не заважає здійснювати індивідуальний підхід до учасників програми.

Під час групової та індивідуальної роботи застосовуються різноманітні прийоми і методи, запозичені у С. Коробко, Н. Пеньковської, К. Фопеля, О. Хухлаєвої та наші авторські. Більшість вправ є поліфункціональні за змістом, спрямовані на одночасне вирішення кількох завдань.

Розглянемо детальніше основні методи, які передбачені для використання у груповій роботі з дітьми.

Арт-терапія є одним із видів емоційно-символічних методів, які базуються на перетворенні символів та образів фантазії (за допомогою малювання, ліплення та інших видів творчості) в об'єктивовані факти. Орієнтуючись на досвід використання елементів арт-терапії в психокорекційних цілях, можемо стверджувати, що психомалюнок є одним з найбільш дієвих методів подолання агресивних проявів поведінки, посилення почуття ідентичності дитини, здатності самовиражатися за допомогою символічної експресії. У нашій роботі було важливо, щоб діти через малюнок виражали свої почуття, а процес малювання приносив їм задоволення та позитивні емоційні реакції. Для нас малюнок був способом контролю за груповим процесом та особистісними змінами учасників.

Мета використання казкотерапії – підвести дитину до усвідомлення своєї внутрішньої сутності, неповторності, до відчуття гармонії із собою та світом; спонукати її до самосприйняття; навчитися розуміти себе й інших людей, приймати людську індивідуальність. Процес казкотерапії дозволяє дитині актуалізувати й усвідомлювати труднощі, а також побачити різні шляхи їх вирішення. У своїй роботі ми використовували даний метод тому, що: по-перше, у молодшому шкільному віці сприйняття казки є специфічною діяльністю дитини, яка має привабливу силу, що дозволяє дитині вільно мріяти і фантазувати. При цьому для дитини казка – це ще й особлива реальність, яка дозволяє розширювати межі життя, стикатися зі складними явищами і в доступній для розуміння дитини казковій формі осягати дорослий світ почуттів і переживань; по-друге, у молодшого школяра добре розвинений механізм ідентифікації, тобто, процес емоційного уподібнення себе з іншою людиною, персонажем і присвоєння його норм, цінностей, зразків поведінки як своїх. Тому, сприймаючи казку, дитина з одного боку, порівнює себе з казковим героєм, і це дозволяє їй відчути і зрозуміти, що не тільки в неї є такі проблеми і переживання. З іншого боку, за допомогою

ненав'язливих казкових образів дитині пропонуються виходи з різних складних ситуацій, шляхи вирішення виниклих конфліктів, позитивна підтримка її можливостей і віри в себе. При цьому дитина ототожнює себе з позитивним героєм. Це дозволяє дитині засвоювати правильні моральні норми і цінності, розрізняти добре і погане.

Робота з казками відбувалася у два етапи: слухання твору й обговорення змісту прослуханого. Такий підхід дає змогу з'ясувати не лише те, наскільки діти зрозуміли зміст казки, а й те, як вони ставляться до подій та героїв, як оцінюють дії і вчинки останніх, що є предметом їхнього схвалення та осуду. Обов'язковим було обговорення почуттів дітей, їх емоційних реакцій та станів, що сприяє оволодінню ними вмінням аналізувати власну почуттєву сферу, а відтак поглибленню самопізнання. Під час бесіди за змістом прослуханого діти мають можливість ознайомитись з різними поглядами на одну і ту ж проблему, зрозуміти, що їхня точка зору не є єдино правильною. У такий спосіб створюються умови для розвитку у молодших школярів важливих особистісних якостей, які характеризують їх як суб'єктів спілкування і самосвідомості: здатності аналізувати та оцінювати дії та вчинки інших; вміння обґрунтовано викладати своє бачення і розуміння проблем, спроможність співвідносити казкові події з реальністю і на цій підставі робити для себе певні узагальнення і висновки.

Психогімнастика є одним із методів роботи в групі, під час якого учасники проявляють себе і спілкуються без слів; вона містить підготовчу, пантомімічну та підсумкову частини. У підготовчій частині використовуємо:

а) розважальні вправи, які застосовуються без попередньої розминки; вони не мають особливого смислового навантаження й використовуються для емоційної розрядки й зняття зайвого напруження;

б) вправи для розминки, які використовуються з метою створення ігрової атмосфери, налаштовують учасників на експериментування з власною поведінкою, знімають шаблони повсякденного спілкування і зміни рухово-просторових стереотипів;

в) вправи для розвитку невербального мовлення (тактильного, візуального, мімічного та пантомімічного), які сприяють розвитку культури спілкування і підсилюють комунікативну виразність учасників.

Пантомімічна частина вважається найважливішою, бо учасникам за допомогою рухової експресії потрібно розкрити

запропоновану тему, яка задається одній людині, парам, трійкам чи всій групі. Пропонуємо орієнтовну тематику для психогімнастики: щоденні шкільні ситуації, труднощі окремих членів групи, типові конфлікти в класі, стосунки в групі, ставлення до групи, до самого процесу навчання тощо.

Підсумкова частина сприяє виникненню почуття розслабленості й оптимізму, усвідомленню власних сил і близькості з рештою учасників групи.

Перевагою запропонованого методу з урахуванням його впливу на становлення особистості дитини є те, що ігровий зміст вправ сприяє оволодінню навичками контролю рухової та емоційної сфер. Застосування психогімнастичних вправ передбачає, що всі діти будуть успішними, бо правильність виконання завдань не оцінюється, натомість головне, щоб кожен зміг самовиразитися. При цьому у дітей виникають м'язові відчуття та емоції, кожна дитина може навчитися їх розпізнавати і доволно регулювати. Використання ігрових методів у груповій роботі з молодшими школярами надзвичайно продуктивне. На першому етапі роботи ігри використовуємо як спосіб подолання скутості і напруженості учасників, як умову безболісного зняття "психологічного захисту". Водночас гра стає інструментом діагностики, що дозволяє ненав'язливо, легко виявити наявність труднощів у спілкуванні. Завдяки грі інтенсифікується процес навчання, закріплюються нові поведінкові навички, набуваються здавалося б недоступні раніше способи оптимальної взаємодії з іншими людьми, тренуються і закріплюються вербальні та невербальні комунікативні вміння. Ігри-дискусії дозволяють виявити різні погляди на певну проблему. Крім того, групова дискусія є ефективним засобом розвитку таких важливих умінь, як здатність вислухати іншого, виробити власний погляд на проблему, аргументовано відстоювати свою точку зору, поважати думку інших. Враховуючи те, що учні початкових класів схильні проявляти залежність від думки авторитетного дорослого, ми використовуємо цей метод з метою розвитку у них вміння захищати свої інтереси і разом з тим брати до уваги іншого, що є важливим показником розвитку рефлексії особистості.

За допомогою рольових ігор можна навчити дітей поводитися згідно з раніше обговореними схемами взаємодії з однолітками. Для дітей гра – завжди задоволення, природний, сприятливий засіб формування патернів поведінки. У нашій програмі ми використовували рольові ситуації для того, щоб мати можливість

побачити дітей не лише у міжособистісних взаєминах, а й у процесі виконання певної соціальної ролі. У рольовій грі діти займають становище, релевантне їх діяльності, програють різні соціальні ролі (вчителя, директора, матері, батька та ін.), яких у них не було в реальному житті, та опиняються перед необхідністю змінити свої установки, стереотипні поведінкові реакції. Таким чином, у грі відбувається засвоєння молодшими школярами нових соціальних ролей в самореалізації, набуття нового досвіду взаємодії з оточуючими, формування і розвиток нових сторін образу "Я". Важливо звертати увагу на емоції дітей, залучати до обговорення підсумків гри, що сприятиме правильному оцінюванню власних вчинків і ровесників, формуванню толерантності. Під час проведення рольової гри пропонуємо застосувати прийом, що передбачає раптове призупинення й обговорення того, що відбувається в групі. Наприклад, у рольовій ситуації розігрування насильницьких дій запропонувати учасникам показати альтернативну модель поведінки (варіант вирішення проблеми) і попросити розіграти, застосувавши нову форму взаємодії. Цей ігровий прийом допоможе дітям вибрати найбільш ефективний спосіб вирішення проблемної ситуації.

Емоційно-символічні методи ґрунтуються на уявленні К. Юнга та його послідовників про те, що формування символів відображає прагнення до розвитку психіки, а перетворення символів або зразків фантазії у конкретні факти за допомогою малювання, написання оповідань і віршів, ліплення тощо сприяє особистісній інтеграції. Ми використовували дві основні модифікації емоційно-символічних методів, запропонованих Дж. Аланом: 1) групове обговорення різних почуттів: радості, образи, гніву, страху, печалі, інтересу. Як варіант, можна використовувати дитячі малюнки, виконані на теми почуттів. При цьому на стадії малювання можна обговорити почуття і думки, які не вдається розкрити пізніше у процесі розповіді; 2) тематичне малювання, тобто малювання на певні теми. Спрямоване малювання також може використовуватися на початковому етапі роботи перед серійним малюванням, оскільки полегшує процес саморозкриття дітей і процес прийняття рішень.

Ми використали вправи з когнітивної терапії, які допомагають звільнитися від ірраціональних переконань ("розумового сміття"), що призводить до емоційного дискомфорту. Учасники заняття навчаються розпізнавати негативні думки, тенденційні інтерпретації та логічні помилки, що відповідають звичному способу їх мислення і які створюють ситуацію тривоги та викликають негативні емоції. При

цьому важливо спонукати учасників занять ділитися дисфункційними думками і випробовувати нові інтерпретації, щоб потім використовувати у повсякденному житті.

Релаксаційні методи з поведінкової терапії. Релаксаційний стан – це антипод стресу з точки зору його прояву, особливостей формування та механізмів запуску. У нашій програмі використано вправи, засновані на методі активної нервово-м'язової релаксації Е. Джекобсона, дихальні та візуально-кінестетичні техніки з метою показати дітям способи оволодіння мистецтвом досягати внутрішньої гармонії та рівноваги, що сприятиме розвитку впевненості у собі, самоповаги, здорової самооцінки. Метод нервово-м'язової релаксації передбачає досягнення стану релаксації через чергування сильної напруги та швидкого розслаблення основних м'язових груп тіла.

Використання зображень (фотографій, малюнків чи ін.), на яких продемонстровані вчинки дітей, дозволяє виявляти індивідуальне ставлення дитини і викликати прояв емоцій до цих явищ і подій. Доцільність обговорення зображень зі шкільного життя, міжособистісних стосунків у класі, школі зумовлювалася тим, що молодші школярі мали можливість висловлювали своє враження, оцінювати вчинки дітей, міркувати, як можна по-іншому вирішити ситуацію. Треба зазначити, що під час обговорення діти не тільки висловлювали власну думку, а також вчилися прислуховуватися до думок інших учасників, не перебиваючи їх, намагалися діяти згідно з правилами, запропонованими на початку занять.

Реалізація програми вимагає систематичної роботи з учнями – потенційними учасниками шкільного насильства (до 10 дітей у групі), що дозволяє створити адекватне середовище, а не обмежуватися парціальними впливами на дітей. Учасниками програми можуть бути школярі віком 7-10 років.

Зведені структурні компоненти та програмний зміст тренінгу вторинної психопрофілактики шкільного насильства у середовищі дітей початкових класів описані нижче.

Таблиця 1

Програмна вторинної психопрофілактики шкільного насильства

	Тематика блоків та заняття	Основні завдання
Блок 1. "Я це Я!"		
	Вступне заняття "Будемо знайомі"	Познайомити учасників, створити позитивну мотивацію на роботу у тренінгу;

		налагодити довірливі стосунки між учасниками; ознайомити дітей з основними принципами та формами роботи у групі.
	"Що Я можу розповісти про себе?"	Закріпити активний стиль спілкування, розширити досвід відкритої взаємодії, сприяти створенню атмосфери психологічної безпеки та комфорту; сприяти самопізнанню учасників, дослідження власного Я.
	"Який (яка) "Я" насправді?"	Уточнити уявлення дітей про те, для чого потрібен самоаналіз та чому самооцінка має бути адекватною; спонукати учнів до самоаналізу та адекватної самооцінки.
	"Такий лише Я один"	Формувати у дітей усвідомлення власної унікальності та значущості; створити ситуацію, в якій учні переконуються, що кожна людина – унікальна; допомогти відчувати кожній дитині, що інші – не сторонні їй люди.
	"Мій світ емоцій і почуттів"	Навчати дітей розпізнавати і описувати почуття та емоції свої, інших; розвивати емпатію, здатність відчувати емоційний настрій у себе і оточуючих.
	"Мій настрій"	Навчати дітей продуктивних способів вивільнення негативних емоцій, які є наслідком гніву та агресії; вправлятися в умінні шукати вихід із ситуацій, що засмучують, але змінити які дитина не може.
Блок 2. "Мої відносини з іншими"		
	"Моя сім'я – моя родина!"	Допомогти дітям усвідомити вимоги дорослих членів сім'ї, спів ставляти їх зі своїми можливостями; навчати дітей способам вирішення конфліктних ситуацій з батьками та іншими членами сім'ї; викликати почуття гордості за свою сім'ю, підвищувати самоповагу.
	"Школа у якій я навчаюсь"	Допомогти дітям усвідомити позицію учня; розширити уявлення дітей про роль школи

		у їх особистісному становленні.
"Я і мій учитель"		Надати дітям можливість відреагувати свої почуття щодо вчителя; допомогти дітям прийняти вчителя таким, як він є; виховувати шанобливе, доброзичливе ставлення до вчителів.
"Дружба. Кого я називаю другом?"		Інформувати учнів про особливості міжособистісної взаємодії; розвивати почуття взаємодопомоги, поваги, довіри, доброзичливості і симпатії, вчити їх емоційному вираженню.
"Навички конструктивного спілкування та взаємодії"		Сформувати уявлення про спілкування як процес обміну інформацією і налагодження взаємодії між дітьми; розвивати навички конструктивного спілкування і взаємодії.
"Мотиви наших вчинків"		Допомога в усвідомленні своїх вчинків, усвідомленні власного впливу на інших людей; усунення емоційних бар'єрів між членами групи.
Блок 3. "Основи співпраці"		
"Посварились – помирились"		Розкрити риси, важливі для ефективного міжособистісного спілкування; коригування негативних рис характеру та поведінкових реакцій.
"Проблеми слід вирішувати"		Ознайомити дітей з різними позиціями партнерів у спілкуванні; вдосконалювати навички конструктивного спілкування і взаємодії; розвивати емпатію, здатність розуміти і брати до уваги інших.
"Довіра – основа взаєморозуміння"		Допомогти дітям усвідомити значення почуття довіри у практиці соціальних стосунків; розвивати у дітей здатність довіряти собі та іншим.
"Я бачу і розумію тебе"		Фіксувати увагу дітей на емоціях інших людей; вчити наслідувати позитивні риси інших; вчити аналізувати стан іншої людини; розвивати чуйність до інших.
"Як себе контролювати?"		Навчати дітей контролювати свою поведінку і впливати на неї.

Блок 4. "Шляхи та камені"	
"Образа і образливість"	Формувати вміння розпізнавати, коли образа справжня, а коли не варто ображатися; вчити прийомів примирення.
"Прості секрети безконфліктності"	Уточнити уявлення дітей про конфліктну ситуацію; сформулювати правила поведінки конфліктній ситуації; вчити дітей вирішувати конфлікти.
"Як захистити себе?"	Підтримуючи позитивне світовідчуття дітей, вказати їм на реальність небезпечних ситуацій, що можуть виникати у школі; вчити прийомів захисту; сформувати разом з учнями правила поведінки в небезпечній ситуації.
"Життєві труднощі і ставлення до них"	Формувати у дітей установку стосовно життєвих труднощів – установку подолання; вчити знаходити і опиратися на власні внутрішні резерви для вирішення життєвих колізій; розвивати самоконтроль і саморегуляцію.
"Золоті правила мого життя"	Моделювання ситуацій, що викликають відчуття самоцінності та причетності до колективу.
Заключне заняття "Як Я змінився?"	Підвести підсумки роботи, узагальнити систему знань дітей з вивчення матеріалу.

Третинна психопрофілактика. Теоретико-експериментальними дослідженнями Дж. Паттерсона, Дж. Рейда та іншими працівниками Центру соціального навчання при Орегонському дослідному інституті доведено, що у багатьох випадках самі ж батьки внаслідок неправильних методів виховання сприяють формуванню у дітей схильності до агресії. Дж. Паттерсон і його колеги намагалися навчити батьків правильно встановлювати стосунки з дітьми, хоча вони не заперечували важливості факторів батьківської любові та підтримки, але тим не менш підкреслювали, що однієї любові недостатньо, іноді дітей варто карати і коригувати їх поведінку [175].

Згадана вище концепція за своєю спрямованістю, науковою логікою, обґрунтуванням розглядається нами як відправна, базова для вироблення власного підходу до психологічної практики запобігання

проявів насильства серед учнів початкових класів. На третьому рівні психопрофілактики шкільного насильства ми використовували методи когнітивно-поведінкової терапії для роботи з дітьми, які мають яскраво виражені емоційно-поведінкові проблеми, та їх батьками. Основне завдання – корекція або подолання серйозних психологічних труднощів і порушень в емоційній і поведінковій сферах. Цей рівень вимагав великих людських зусиль і тривалого часу, оскільки доводилося працювати індивідуально з учнями (кривдниками та жертвами), батьками чи особами, що їх замінюють.

На підтвердження сказаного наведемо приклад консультативної роботи з досліджуваною О. Дівчинці 8 років, виховується у повній сім'ї, мама – у декретній відпустці по догляду за другою дитиною, тато багато працює, майже ніколи не буває вдома. Вихованням дитини займається бабуся, яка непослідовна у спробах дисциплінувати поведінку онучки – занадто прискіплива, рідко заохочує за хороші вчинки, використовує без пояснень дитині неадекватні покарання (ляпаси по обличчю, ставить у куток і т. д.). У дівчинки порушені контакти з ровесниками, у неї немає друзів, на перервах уникає ігор з іншими дітьми. Якщо її залучити до гри, то може лихословити, ображати, штовхати, щипати чи наносити удари учням, які не слухаються її. Дорослі не можуть впоратися з такою поведінкою школярки. Аналіз даних психодіагностики, результати спостереження за поведінкою дівчинки, опитування вчителів, батьків і шкільного психолога свідчать про те, що вона схильна до агресії, імпульсивна, може сердитися й гніватися, часто має пригнічений стан, не дотримується норм і правил, не здатна ставити себе на місце інших осіб, у неї несформовані навички самоконтролю поведінки.

Для сім'ї, в якій виховується дитина, розроблено індивідуальну програму, яка містила психолого-педагогічні рекомендації для дорослих, а також психокорекційні вправи та завдання. Батькам та бабусі потрібно було вести щоденник моніторингу поведінки, у якому фіксувалися будь-які агресивні дії дитини, а також записувалися їх реакції на ту чи іншу витівку дівчинки. З батьками школярки обговорювали можливі способи винагороди за бажану поведінку і покарання в разі проявів неслухняності. Паралельно працювали з дівчинкою, її навчали дотримуватися норм поведінки, розрізняти ворожість і толерантність, бачити відмінності між прийнятною й соціально неприпустимою формами взаємодії, розуміти наслідки своїх вчинків тощо. Між дорослими та дитиною була укладена так звана угода, у якій батьки

формулювали конкретні дії, які вони очікували від неї. Це були нескладні завдання (застелити ліжко, поскладати свої іграшки в кімнаті, прочитати казку сестрі і т. д.), за виконання яких О. могла отримати різні винагороди. У випадку відмови робити те, чого від неї вимагали дорослі, заборонялося грати комп'ютерні ігри, дивитися телевізор, їсти солодощі тощо. Батьки повинні були виконати вправу, що передбачає перебування дівчинки в іншій кімнаті, щоб на самоті вона могла поміркувати про свою поведінку. Дорослим рекомендовано приділяти більше часу доньці, ходити разом на прогулянки, в театр, дивитися мультфільми, вчити уроки. Договір на перші два тижні був не повністю виконаний, недопрацювання з обох боків були нами враховані під час складання наступного договору, в якому добавлялися обов'язки дитини і впроваджувалася гра із нарахування балів. Під час впровадження цієї програми ми здійснювали психологічний супровід – зустрічалися з батьками, консультували їх, заохочували до застосування адекватного стилю взаємодії з дитиною (хвалили, акцентували увагу на позитивні досягнення, уникали порад і неконструктивної критики тощо), показували свою підтримку за допомогою невербальної комунікації (посмішкою, поплескуваннями по плечу, відсутністю критичних зауважень тощо).

У контексті досліджуваної проблеми пропонуємо ще один опис консультативної роботи з учнем А. Хлопчику 8 років, виховується у неблагополучній сім'ї зі стійкими конфліктами у взаєминах між батьками. Піклуванням про онука займається щоденно бабуся. Кілька разів під час уроків у А. траплялися мимовільні виділення незначної кількості калу (енкопрез) за відсутності позиву до дефекації. У процесі боротьби дитини за здобуття контролю над випорожненнями труднощі поширилися і на інші сфери його життя. Як з'ясувалося, бабуся перегодовує внука, тому в нього є надмірна вага. З цієї причини школяр став замкнутим, похмурым, успішність у школі знизилася, ігнорує виконання домашніх завдань. Через регулярні дражніння на свою адресу і образи у нього – поганий настрій, проявляється дратівливість, плаксивість.

Для бабусі та хлопчика була створена індивідуальна програма, що передбачала психолого-педагогічні рекомендації та психокорекційні завдання. На жаль, роботи з батьками школяра не велось, бо вони відмовилися від співпраці. Бабусі запропонували розпочати лікування дитини; вести щоденник моніторингу поведінки, у якому фіксувати будь-які свої дії та дитини; не конфліктувати,

перестати тривожитися й відкрито проявляти занепокоєння через такий стан хлопчика, бо це зумовлює в нього симптоми хвороби; не звинувачувати дитину і не змушувати її переживати почуття провини. Бабусі ми пояснили, що треба винагороджувати дитину за бажані дії і не можна карати в разі проявів енкопрезу. Для дитини заздалегідь розробили схему отримання винагород за дотримання бажаної поведінки (зірочку за кожен день, протягом якого їй вдалося контролювати тримання стільця та іграшку щотижня). За нашими спостереженнями, застосування цих заохочень можна застосовувати з дітьми молодшого шкільного віку, які хочуть позбутися проблем за допомогою дорослих у разі дотримання останніми психологічних рекомендацій.

Під час індивідуальної роботи з хлопчиком ми використали вправу "А вони дразняться", запропоновану Н. Коваленко. Учневі потрібно пригадати, як його дразнять у школі та спробувати розшифровувати "дражнилки", застосовуючи абрєвіатуру. Наприклад, гальмо – геніальний Андрійко легко може обчислювати. До інших "дражнилоч" підбираємо слова за таким же принципом. Варіантів може бути безліч. Ми помітили, що процес виявився для хлопчика важким, але водночас веселим і цікавим; при цьому найважливішим досягненням школяра було те, що він отримав новий досвід (розшифрування дражнилоч), який у майбутньому допоможе йому перестати ображатися на однокласників.

Психологічний коментар. Перевага цієї вправи над іншими полягає в тому, що дитина може посміятися над "дражнилочками", які травмують її психіку, і в такий спосіб знецінити їх принизливе значення. У хлопчика було помічено адекватне розуміння й емоційне сприйняття цих слів, що допомогло йому перестати ображатися й не реагувати так болісно на них.

Відтак, розроблена та впроваджена у практику програма психологічної профілактики шкільного насильства на трьох рівнях (первинна психопрофілактика, вторинна психопрофілактика, третинна психопрофілактика), була спрямована на запобігання, корекцію й унеможливлення агресивних проявів в учнівському середовищі. Комплексний підхід до організації процесу передбачав три взаємопов'язаних і взаємозумовлюючих компоненти: методологічний (висуваються ідеї, формулюються цілі, задачі, вихідні теоретичні положення); змістовий (містить етапи роботи, завдання кожного етапу); технологічний (підбираються методи, форми і засоби впливу) [176; 177].

Запропонована модель не вичерпує всіх аспектів вивчення психологічних особливостей подолання шкільного насильства. Перспективами майбутніх наукових пошуків є подальше поглиблення теоретико-методологічних і методичних засад для психопрофілактики шкільного насильства.

5.3 ІНКЛЮЗИВНА ОСВІТА ДІТЕЙ З РОЗЛАДАМИ СПЕКТРУ АУТИЗМУ ЯК ЗАСІБ ПРОФІЛАКТИКИ ЇХ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ

Одним з найактуальніших завдань сьогоденної системи освіти є інтеграція дітей з обмеженими функціональними можливостями та особливими потребами у загальноосвітньому просторі. Така інтеграція – це не тільки додаткові шанси для особливих дітей почуватися частиною соціуму, це також і тенденція до гуманізації суспільства та, як наслідок, до профілактики різних форм дискримінації. Для дітей, які мають особливі освітні потреби у зв'язку із нейробіологічними відхиленнями розвитку, не тільки той чи інший розлад створює обмеження діяльності, а й умови життя, що їх може запропонувати суспільство. На законодавчому рівні є всі підстави для запобігання такої дискримінації.

Сучасною світовою тенденцією є прагнення до деінституалізації та соціальної адаптації осіб з порушеннями психофізичного розвитку. Продовжує формуватися і впроваджуватися нова культурна й освітня норма – створення умов для активної участі у житті суспільства для усіх громадян, включаючи людей фізично й інтелектуально неповносправних, що й фіксує міжнародне законодавство на рівні ООН. Так, першочергово варто згадати Конвенцію ООН про права дитини, – документ міжнародного рівня, що висуває вимоги до кожної держави щодо розробки та вдосконалення законодавчої бази для виконання важливого принципу усіх демократичних суспільств: кожна дитина, незалежно від стану її здоров'я, наявності інтелектуального або розумового порушення має право на одержання якісної освіти. Проте, у практиці щоденного життя закономірною є інша ситуація: батьки, педагоги та психологи змушені докладати титанічних зусиль, щоб застосувати принцип індивідуалізації інертних стандартних освітніх програм до навчальних потреб дитини.

Однією з форм навчання дітей з особливими освітніми потребами є інклюзія, визнана в багатьох країнах світу як одна з

найбільш ефективних для соціальної адаптації. Інклюзивна форма навчання дітей з особливими освітніми потребами вже існує понад 30–40 років і стала світовою тенденцією. До країн із найбільш досконалим розвинутим законодавством у галузі інклюзивної освіти належать Канада, Данія, Іспанія, Бельгія, Швеція, Великобританія, США та ін. Наприклад, в Італії законодавство підтримує інклюзивну освіту з 1971 року і акцентує увагу саме на соціалізації особливих дітей, в результаті якої вони стають повноправними членами суспільства.

Актуальність проблеми інклюзивної освіти пов'язана насамперед з тим, що число дітей, котрі потребують корекційного навчання, неухильно росте. І сьогодні таких дітей в Україні вже налічується понад 1 млн., що становить 12% від загальної кількості дітей у країні. Поступово зростає і кількість інклюзивних класів у ЗОШ [178]. Так, у 2008/2009 навчальному році функціонувало 385 спеціальних навчальних закладів з контингентом 48,5 тис. осіб, у яких здобувало освіту, проживаючи в сім'ї, 4,8 тис. осіб з особливими освітніми потребами. Щороку в Україні зменшується на 1,5-2 тис. вихованців інтернатних закладів для молоді з особливими освітніми потребами, що пов'язано з їх інтеграцією у загальноосвітні навчальні заклади [179].

Поняття "інклюзія" (inclusion) приходить на зміну поняттю "інтеграція". Механічне поєднання (інтеграція) в одному класі дітей з особливими потребами і звичайним розвитком не відповідає цілям гуманізації освіти, оскільки не означає повноцінної участі перших в житті класу [180, с. 43]. Інклюзивна освіта – це система освітніх послуг, що базується на принципі забезпечення основного права дитини на освіту та права навчатися за місцем проживання в умовах загальноосвітнього закладу. Саме навчаючись серед ровесників загальноосвітньої школи, діти з особливими потребами здобувають необхідні для адаптації та самореалізації знання та навички.

Усі інші форми навчання (за індивідуальною програмою, у спеціалізованих навчальних закладах та ін.) дітей з особливими потребами не виконують своєї основної функції повною мірою – не дають повноцінних шансів на адаптацію до широкого соціального простору. Діти, таким чином, виявляються не готовими до життя у незахищеному середовищі, яке не пристосоване до їх особливих потреб, мають низький рівень соціалізації та соціальної адаптації, не вміють спілкуватися з незнайомими людьми.

Натомість базовими принципами гуманного ставлення до розвитку дитини, які декларує інклюзивна освіта, є наступні:

- кожна людина має право на спілкування і на те, щоби бути почутою;
- істинна освіта може здійснюватися лише в контексті реальних взаємин;
- всі люди потребують підтримки і дружби ровесників;
- різноманітність посилює всі сторони життя людини та ін. [181, с. 44].

Таким чином, інклюзія базується на концепції "нормалізації", в основі якої – ідея, що життя і побут людей з обмеженими можливостями мають бути якомога більше наближені до умов і стилю життя всієї громади.

Філософія освіти передбачає, що навчання в інклюзивних класах корисне для всіх дітей. Так, діти з особливими освітніми потребами можуть отримувати такий соціальний досвід, як і їхні здорові однолітки. У таких умовах типові діти уже з раннього віку починають розуміти, з якими труднощами зіштовхуються люди з обмеженими функціональними можливостями, стають чутливими до потреб інших, милосерднішими, толерантніше сприймають людські відмінності, набувають впевненості, що кожен може подолати перешкоди і досягти успіху. Наявність у звичайному класі учня з особливими потребами стає однією з умов сприяння особистісному розвитку однолітків та фасилітує успішну соціалізацію дитини з обмеженими функціональними можливостями. Отримані у загальноосвітніх класах знання і вміння дають більше шансів для дітей з особливими освітніми потребами адаптуватися в суспільстві, підготуватися до подолання неминучих життєвих труднощів, а, отже, повною мірою реалізуватися як рівноправні і повноцінні члени суспільства.

Навчання в інклюзивних класах (групах) допомагає дітям з особливими потребами адаптуватися до типових життєвих ситуацій, позбутися почуття ізольованості, відчуження, сприяє зникненню соціальних бар'єрів та інтеграції в соціум, вчить учнівський колектив спілкуватися та працювати разом, формує в них почуття відповідальності за товаришів, які потребують не лише допомоги, а насамперед – прийняття та визнання. Навчаючись у ЗОШ, діти з особливими потребами мають змогу брати за модель для наслідування своїх нормально розвинених однокласників, оволодівати новими функціональними вміннями та навичками.

Таке навчання корисне не лише для дітей з особливими потребами, а й для їхніх однолітків та батьків. Інклюзивне навчання сприяє розвитку емпатії, толерантності, об'єктивній оцінці власних можливостей, формуванню реалістичного світогляду. Такі колективи забезпечать можливості для здорових людей бережливо ставитися до потенціалу, дарованого їм природою, запобігати здійсненню деструктивних кроків; розкривати нетрадиційні шляхи особистісних досягнень в опануванні знань, умінь і навичок. Повсякденні контакти з особою з особливостями в розвитку сприяють розширенню соціального досвіду.

Водночас досвід експериментального впровадження та опитування думки соціуму в цьому питанні не є таким однозначним. Існує низка труднощів, які вимагають детального й уважного їх опрацювання. Так, інклюзивна освіта в Україні потребує свого вирішення на основі виваженого підходу як з боку державних органів влади, так і громадськості, оскільки інклюзивні процеси у навчанні дітей з порушеннями психофізичного розвитку в країнах пострадянського простору мають свою специфіку, розвиваються в умовах особливого соціокультурного статусу.

Перш за все впровадження інклюзії в нашій державі вимагає різнопланових змін і переформатування освіти, а у зв'язку з цим часто виникають проблеми. Це і недостатня готовність навчальних закладів до повноцінного забезпечення інклюзивної освіти; і неготовність педагогічних працівників до викладання низки дисциплін для дітей, які мають обмеження; і соціально-психологічні проблеми, пов'язані з дискримінацією дітей з особливими потребами, зі стигматизацією ставлення до них [182]. Очевидно, що для того, щоб інклюзивні ідеї могли стати цілковитою реальністю, недостатньо лише нормативних чи законодавчих реформ, потрібне правильне розуміння з боку суспільства та педагогів. Врахування цих труднощів є предметом дослідження науковців з метою розширення можливостей загальноосвітніх закладів як інститутів успішної соціалізації осіб з особливими потребами.

Попри значні переваги інклюзивної освіти дослідники застерігають, що шаблонне відтворення закордонних моделей на українських теренах освіти може мати істотні зауваження. Ґрунтовне вивчення громадської думки, погляду професійної спільноти та досвіду впровадження в інших країнах допоможе у комплексі уникнути фатальних помилок. Так, останні соціологічні дослідження показали, що хоча населення України мало знає про зміни, які

відбуваються в освітній системі, ставлення до ідеї інклюзивної освіти загалом позитивне: 70% опитаних заявили про це; 13% ставляться до цього нейтрально. Імовірно припустити, що і якась частка з тих, хто налаштований позитивно, скоріше декларує таку позицію, ніж означає своє реальне ставлення (в таких випадках іноді спрацьовує звичайна конформістська тенденція підтримувати загально бажану, соціально позитивну позицію більшості) [183].

Оцінюючи позитивні сторони спільного навчання в ЗОШ, населення найчастіше наголошує на соціалізації дітей-інвалідів, яка є основою для їхньої подальшої успішної адаптації в суспільстві. Серед мінусів інклюзії найчастіше озвучувалась проблема жорстокості сучасних дітей. Проте 76% впевнені, що впровадження інклюзивної освіти допоможе формуванню толерантності в суспільстві. Слід зазначити, що інклюзивна освіта на дошкільному рівні видається ще більш важливою та перспективною, оскільки в дошкільному віці можна менш травматично, ніж у шкільному, ввести дитину з особливими потребами до кола інших дітей. Діти дошкільного віку демонструють нижчий рівень агресивності та більш високий рівень позитивного сприйняття дітей з особливими потребами, ще не мають схильності до викреслювання дітей з особливими потребами з кола спілкування.

Серед опитаних 45% (переважно молодь і люди середнього віку) вважають, що Україна має йти європейським шляхом і впроваджувати інклюзивну освіту, 36% налаштовані менш оптимістично і думають, що українська школа ні конструктивно, ні матеріально не готова до інклюзії. Водночас 50% опитаних вважають, що інклюзивна освіта – це крок до змін, які необхідні не тільки в освіті, а й загалом в суспільстві [183]. Таким чином, результати опитування населення спростовують уявлення про те, що інклюзивна освіта не відповідає українському менталітету, а населення не готове до неї і сприйме ідею та практику вороже.

Цікавим на наш погляд є дослідження Х. І. Турецької, яка вивчала психологічні фактори готовності львівських педагогів різних закладів (як загальноосвітніх шкіл, так і реабілітаційних закладів для дітей з особливими потребами) до впровадження інклюзивного навчання. Актуальність даного дослідження обумовлювалась тим фактом, що успішність усього навчального процесу значною мірою буде залежати від здатності педагога адаптуватися до нових вимог та особливостей, від здатності й бажання зробити свій власний, індивідуальний внесок у здійснення нововведень. У дослідженні було

з'ясовано, що особливу роль у готовності педагога до інклюзивної освіти відіграють його професійно значущі психологічні якості. Отримані результати показали, що на позитивне ставлення до інклюзії впливає безпосередня включеність педагога у процес навчання дітей з особливими потребами: наявний чи відсутній досвід такої роботи додає впевненості або ж насторожує педагогів. Автор виокремила низку труднощів, на які звертають увагу педагоги в процесі адаптації дітей з особливими потребами до учнівського колективу загальноосвітнього навчального закладу:

- 60-77% педагогів різних навчальних закладів зазначають, що проблемою є негативне сприйняття дітей з особливими потребами іншими школярами (емоційне відторгнення, насмішки, агресія, тощо);
- 55% вчителів – психологічна неготовність педагогів, страх перед незвичними та нелегкими проблемами в роботі з дітьми, які потребують особливої уваги;
- 39-60% – негативне ставлення інших батьків до спілкування та спільної діяльності їх дітей з дитиною із особливими потребами;
- 11-25% педагогів зазначають, що проблемою є неврахування адміністрацією та педагогами потреб і можливостей дитини [184].

Таким чином, основними труднощами, які можуть виникнути в процесі впровадження інклюзивної освіти, є, на думку педагогів, труднощі власне психологічного характеру – неготовність інших школярів (тобто, шкільний булінг), педагогів та батьків до включення дітей з особливими освітніми потребами до учнівського колективу. Полегшують прийняття педагогами ідей інклюзивного навчання такі їх особистісні властивості: здатність поділяти гуманістичні цінності, високий рівень самоповаги та емпатії, орієнтація на рівноправні стосунки, гнучкість у спілкуванні, здатність до саморозкриття та відсутність соціальних стереотипів, заохочення вербалізації, прийняття нормальних проявів агресії й сексуальності у дітей та небажання надто прискорювати розвиток дітей.

Педагоги також зазначили, що під час роботи з учнями, які мають особливі освітні потреби, виникають й об'єктивні проблеми та труднощі: проблеми, які пов'язані з відсутністю спеціальної освіти педагогів для роботи із дітьми з особливими потребами; нестача чи повна відсутність спеціальних програм та дидактичного матеріалу; недостатнє матеріальне заохочення; важке емоційне навантаження [185]. Вирішення такого роду труднощів повинно стати предиктором

впровадження інклюзивної освіти, адже будь-яку добру справу можна зупинити через брак умов. Психоедукація, превентивні заходи щодо просвіти суспільства, державна підтримка навчальних програм – перші кроки для впровадження інклюзії.

Безперечно, що інклюзивна освіта ставить додаткові вимоги до професійної кваліфікації педагогів. Існує нагальна потреба у знаннях та вміннях співпрацювати з дітьми, які обмежені у своїх можливостях, мають істотні особливості в перебігу психічних процесів, ймовірні фізіологічні обмеження, потребують спеціальної уваги та індивідуального підходу. Знання про той чи інший розлад, з яким можуть прийти у клас діти, є необхідною умовою для педагогічної взаємодії у загальноосвітньому закладі. Одним із найбільш поширених за світовою статистикою дитячих розладів, який неухильно прогресує з року в рік, є аутизм (РСА – розлади спектру аутизму).

Аутизм діагностується Міжнародною класифікацією захворювань (ICD-10 – використовується на даний час в Україні), як порушення психічного розвитку, яке може бути як у дитини зі збереженим інтелектом, так і в дітей з порушеннями слуху, зору, опорно-рухового апарату, тяжкими порушеннями мовлення, затримкою психічного розвитку та розумовою відсталістю, що унеможливує створення окремих навчальних закладів для дітей з РСА. Основними симптомами аутизму є стійкий дефіцит соціальної комунікації та соціальної взаємодії, обмежені, повторювані зразки поведінки, інтереси чи діяльність. Для таких дітей найбільш ефективною є інклюзивна форма навчання, оскільки в дитини з розладами спектру аутизму поступово формується модель здорового повноцінного способу життя, що і є основною метою усіх рекомендованих втручань при РСА.

Головна проблема, яку гостро відчувають родини з такими дітьми, – їхня непристосованість і безпорадність у світі людей. У людей з аутизмом можуть бути труднощі з навчанням, які в свою чергу можуть повпливати на всі аспекти життя, починаючи з труднощів у школі і закінчуючи низьким рівнем самообслуговування. Оскільки спектр аутизму та можливостей таких дітей може бути широким, то й міра труднощів навчання теж може бути різною. Деякі люди з РСА можуть потребувати позитивної опіки або підтримки, а деякі можуть жити самостійно та достойно самореалізовуватися. Тим не менше, всі без винятку діти з РСА можуть вчитися і розвиватися, якщо отримують адекватну допомогу [186].

Питання про можливість підготовки дітей з РСА до навчання в умовах ЗОШ і досі залишається суперечливим. Так, при спостереженні за такими дітьми, які формально є готовими до навчання, зазвичай з'ясовується, що більшість навичок і вмінь засвоєні механічно, неосмислено. Так, вміючи читати, дитина з РСА не завжди в змозі відповісти на запитання, пов'язані зі змістом короткого тексту чи окремої фрази, що щойно нею була записана чи прочитана. Часто вчитель навіть у індивідуальній формі роботи не може організувати увагу і поведінку дитини, досягти виконання простого завдання. Як результат, заняття стають непродуктивними, а в дитини формується негативізм до навчання. Отож, механічне заучування окремих навичок без врахування особливих освітніх потреб дітей з РСА не може забезпечувати поступальний, довготривалий розвиток дитини. Просвітницька робота серед широких верств населення та особливо серед педагогів про особливості розвитку таких дітей є необхідною умовою їх адаптації до суспільного життя.

Аналіз літературних джерел [188 – 191] та досвід роботи з такими дітьми дозволяє нам виокремити обґрунтовані рекомендації для педагогів. Такі поради радимо приймати гнучко, враховуючи власний педагогічний стиль та вміння, умови педагогічної взаємодії та новітній досвід впровадження інклюзивної практики.

1. Перш за все слід пам'ятати, що діти з РСА характеризуються якісними, а часто і кількісними відмінностями у комунікації, зокрема соціальної. Тому мовлення вчителя (усне або ж письмове) повинно бути максимально зрозумілим, простим, однозначним, без гіпербол, порівнянь чи зворотів. Дитині з РСА легше спілкуватися і розуміти інших, коли вони говорять чітко, послідовно і роблять паузи між словами та реченнями. При постановці запитань до такої дитини варто приділити більше часу для обдумування, переконавшись, що дитина почула та зрозуміла запитання. Інформацію слід подавати досить повільно, пам'ятаючи, що краще менше засвоїти нової інформації, аніж нічого. Варто пам'ятати, що візуальний канал сприйняття у дітей з РСА є більш ефективним, аніж аудіальний. Тому задаючи запитання для всього класу, варто записати його заздалегідь на дошці. Це істотно полегшить усім дітям участь у груповій роботі. Рекомендовано подавати інформацію різними способами, наприклад, поєднувати вербальну та візуальну. Скажімо, доведено, що використання карточок із піктограмами, фотографії, діаграми, схеми і таблиці (всі ці

засоби активно використовуються у програмах PECS, TEACH), використання мови жестів та комп'ютерних технологій істотно покращує розуміння навчального матеріалу. Для цього рекомендовано у співпраці з іншими спеціалістами, з батьками визначити найбільш актуальні для дитини засоби альтернативної комунікації. Давайте чіткі і лаконічні інструкції для дитини. Розділяйте великі завдання на декілька малих, навчаючи дитину досягати мети поетапно. Супроводжуйте кожен етап роботи візуальними стимулами: картинками, фотографіями, символами. Завдання обирайте такі, щоб рівень складності становив 80-90 % успішності його виконання. Якщо дитина має ехोलалію (розлад мовлення, який проявляється у дослівному повторенні почутих слів та фраз), повторюйте за дитиною те ж, що і вона. Це знизить рівень тривожності в дитини і допоможе зосередитись на процесі навчання.

2. Типовими симптомами РСА є труднощі соціальної взаємодії. Щоб пояснити чи мотивувати до певної поведінки, дітям з РСА рекомендується часто розповідати прості соціальні історії. Водночас варто зацікавлювати дітей до взаємодії з іншими, як-от: просити допомоги, висловлювати вдячність, вітатися різними способами з різними людьми. Таким чином дитина з РСА буде ставати більш незалежною. У вільний час або на завершення заняття рекомендовано вчити дитину робити вибір самостійно, наприклад, вправи чи виду роботи. Багато часу приділяйте вивченню соціальних навичок, а саме: розумінню емоцій, мови тіла, жестів, виразу обличчя, міміки. Всі соціальні навички дитина з РСА набуває поступово і цілеспрямовано, так само, як вчиться писати чи рахувати. Діти з РСА мають істотні дефіцити соціальної уяви. Їм важко передбачати хід подій, причинно-наслідкові залежності, особливо якщо вони стосуються внутрішнього, психічного світу іншої людини. Щодо поведінки у школі, то слід формулювати чіткі та деталізовані правила, які варто записати і зберігати на помітному місці. Будь-які зміни слід пояснювати і заздалегідь готувати до них дитину, оскільки це знизить рівень стресу. Наслідком труднощів, що виникають із соціальною уявою, є так звана "любов до рутини", а тому невідомість і спонтанність легко фруструють дитину, утруднюють навчальний процес. Тому сплануйте графік щоденних і щомісячних подій, зобов'язань та діяльностей, а потім чітко їх дотримуйтеся. Визначте винагороди за досягнення, які будуть цінні саме для конкретного Петрика чи Катрусі.

3. Характерною для дітей з РСА є сенсорна чутливість. Те, що для нейротипових дітей є нормальним звуковим чи світловим подразником, у дитини з РСА може викликати гіперстимуляцію. Уважно стежте за поведінкою дитини і умовами навколишнього середовища. Сенсорне перевантаження потребує хоча б короткотривалого відпочинку та допомоги дорослого. Іноді такі діти не можуть пояснити свої відчуття, як-от інтрацептивні больові чи температурні, але їх поведінка буде вказувати на значний дискомфорт, який переживає дитина. Таким чином, поведінка буде виконувати функцію мовлення, повідомляючи педагогу про необхідність додаткових уваги та допомоги. Діти з аутизмом можуть мати знижену функцію пропріоцепції (відчуття власного тіла і його положення в просторі). Це може приводити до самостимуляцій (розгойдування, кружляння, дивних рухів руками). Посилення такої поведінки може свідчити про сенсорне перевантаження. Іноді така поведінка стає звичною для дитини, і її не варто різко присікати, оскільки це може допомагати дитині справлятися із внутрішніми труднощами і зосереджуватися на вирішенні шкільних задач.

4. Організація місця праці та взаємодії у загальноосвітніх закладах, де навчаються діти з РСА. Педагогу в таких ситуаціях варто приділити увагу таким настановам:

- підтримка дитини з РСА, роз'яснення дітям, батькам та іншим працівникам ЗОШ особливостей поведінки та способів допомоги їй;
- рекомендувати батькам уникати в одязі всіляких шнуровань, надмірної кількості гудзиків, замінивши їх липучками, гумками, пасками тощо;
- для розвитку дрібної моторики надавайте перевагу фізичним завданням, а не письмовим. Знизьте кількість відволікаючих подразників, щоб уникнути гіперстимуляції;
- заберіть зайві настінні прикраси, які не несуть корисної для навчального процесу інформації, особливо ті, до яких дитина може дотягнутися;
- відмовтесь від прикрас в одязі, біжутерії, яскравих запахів;
- закривайте вікна і двері для запобігання різним фоновим шумам. Можна рекомендувати дітям користуватися навушниками, щоб уникати відволікання на сторонні звуки;
- відкладіть або заховайте всі зайві речі, які не є необхідними саме в цей момент для навчання;

- використовуйте різноманітні сенсорні засоби, щоб допомогти дитині зосередитись на конкретних завданнях, а не на відчуттях тіла при автостимуляції (наприклад, тяжкий килимок на коліна та ін.);
- використовуйте в класі природне освітлення, або освітлення зі звичними лампами розжарювання, оскільки лампи денного світла можуть давати низькочастотний звук, який викликатиме у дітей з РСА гіперстимуляцію та проблемну поведінку;
- намагайтесь уникати великого скупчення людей, місць зі сторонніми звуками, місць із сильними запахами. Діти з РСА не здатні терпляче ставитися до фотографування зі спалахом;
- часто у таких дітей є свої спеціальні інтереси, як-от любов до мінералів, залізниць чи автомобілів, колекціонування різноманітних дрібничок тощо. Користайтеся з цих інтересів для подальшого розвитку, поступово розширюючи сферу їх застосування;
- дайте дитині якомога більше підтримки, довірливого ставлення в позаурочний час, оскільки у школі дитина покликана не тільки засвоювати академічні знання, а перш за все вчитися жити, взаємодіяти і спілкуватися з ровесниками і з суспільством загалом.

Такі короткі рекомендації, звісно, не можуть передбачити чи допомогти уникнути всіх труднощів, але дотримання їх допоможе стати на шлях взаємної адаптації суспільства до особливих дітей і особливих дітей до суспільства. Спеціальна освіта лише тоді буде оптимальною, коли школярі не відчуватимуть себе відлученими від спільного громадського життя, коли особистісно центроване навчання повністю витіснить навчання дефектоцентроване. Процес інтеграції дітей з особливими освітніми потребами та дітей, з обмеженими функціональними можливостями в єдиному загальноосвітньому просторі – це незворотний процес на сучасному етапі розвитку суспільства і його гуманістичних цінностей.

РОЗДІЛ 6

ДЕСТРУКТИВНІ АКСІОПСИХОЛОГІЧНІ МОДЕЛІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОБЛЕМА ПРОФІЛАКТИКИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ

У підрозділі 6.1 З. С. Карпенко представлено експерієнтальну модель профілактики емоційної депривації в процесі становлення особистості; А. В. Шамне в підрозділі 6.2 презентовано результати емпіричного дослідження особливостей психосоціального розвитку особистості правопорушників (делінквентів) підлітково-юнацького віку; О. Г. Паркулаб в підрозділі 6.3 розкрито специфіку екзистенційного підходу до психологічної профілактики і корекції дитячої агресивності.

6.1 ЕКСПЕРІЄНТАЛЬНА МОДЕЛЬ ПРОФІЛАКТИКИ ЕМОЦІЙНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ В ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Гостро актуальна нині проблема запобігання і протидії насиллю і ворожості в суспільному і приватному житті породжується насамперед вадами сімейного виховання дітей, батьки яких психологічно, морально й педагогічно не здатні до забезпечення гідних умов для психічного розвитку і фасилітації особистісного зростання своїх нащадків. Багато хто з останніх переживає хронічну емоційну депривацію – "емоційний голод", зумовлений дефіцитом повноцінного інтимно-особистісного спілкування з батьками. Проблема ускладнюється інтенсивними процесами трудової міграції українців за рубіж, мобілізацією дорослих чоловіків у зону АТО та ін.

Залежно від віку дитини, коли відбувається розлучення з матір'ю чи батьком, а то й з обома батьками водночас, характер болісних переживань буде специфічним, як і глибина психічної травми, нанесеної розривом звичних патернів внутрішньосімейної взаємодії, що впливатиме на подальшу соціалізацію дитини, створюючи специфічні труднощі дорослішання за умов вимушеної сепарації від парентальних осіб.

Тип труднощів психосоціального розвитку дитини залежно від часу і тривалості емоційної депривації можна спрогнозувати, спираючись, зокрема, на вікову періодизацію Е. Еріксона. Видатний психолог вважав, що особистісний або психосоціальний розвиток займає центральне (серединне) становище у взаємодії трьох процесів –

соматичного, психічного і соціального. Відтак гуманістичний підхід до становлення особистості вимагає вивчати людину як тотальну цілісність тіла, душі і духу. Практична педагогічна психологія у змозі реалізувати цей підхід, якщо враховуватиме специфіку соціальної ситуації розвитку дитини, тип провідної діяльності, основні психологічні новоутворення віку та стан біологічного дозрівання дітей певного віку.

Зазначеним вимогам найбільше відповідає періодизація розвитку особистості Е. Еріксона, оскільки вона діалектично розкриває динаміку формування найбільш істотних рис характеру людини, зумовлених ступенем зрілості фізіологічних, насамперед психосексуальних, процесів, її ендо- та екзопсихіки. Цій періодизації притаманне комплексне, міждисциплінарне тлумачення нормальної й аномальної лінії розвитку не лише як онтогенетичних альтернатив, а й як потенційних "небезпек" чи "шансів" при різній спрямованості процесу становлення особистості. Тобто, при переважному прояві певної позитивної риси характеру завжди існує ймовірність появи за відповідних умов її негативного антиподу, і навпаки. Зазначена обставина повною мірою проявляється при емоційній депривації так званих соціальних сиріт. Ризик не вирішити продуктивним чином дилему антиномічних мотиваційних тенденцій у них значно сильніший, ніж у дітей з повних і благополучних сімей, які отримують значно більше зворотного зв'язку і мають наочні моделі для особистісної та соціальної ідентифікації.

Еріксон пояснює, що в результаті боротьби позитивних і негативних тенденцій формуються основні новоутворення особистості. Оскільки позитивні почуття реально завжди протистоять негативним, то і новоутворення особистісного розвитку мають два полюси. Так, базова довіра немовлят, протидіючи базовому недовір'ю, породжує надію. Якщо ж підкріплення дістає недовіра – дитина віддаляється від джерела можливої загрози, уникає спілкування. Протиборство автономності і сорому та сумнівів у собі дітей 1 – 3 років розвиває вольові якості, недостатній розвиток яких проявляється як імпульсивність; ініціативність проти почуття провини у дітей 3 – 5 років сприяє розвитку цілеспрямованості або веде до закріплення байдужості як риси характеру; протидія працелюбності почуттю власної неповноцінності у дітей 5 – 11 років забезпечує компетентність, а переважання самоприниження веде до інертності, уникання труднощів; життєве самовизначення у 11 – 20 років сполучене з вірністю ідеалам, і навпаки – плутанина ролей веде до

відречення від них; перевага близькості над самотністю у 20 – 45 років викликає любов як дієву смисложиттєву настанову, і навпаки – перевага самотності призводить до замкнутості, ізоляції від людей; творчість проти застою у 45 – 60 років породжує турботу про реалізацію своїх професійних і сімейних планів, з одного боку, і нехтування професійними і сімейними обов'язками – з іншого; особистісна цілісність проти втрати інтересу до життя у літніх людей свідчить про мудрість чи навпаки – презирство і цинізм до людей і самого себе [192].

Аналіз показує, що онтогенетичну модель формування особистісних новоутворень Еріксона можна назвати експірієнтальною (базованою на емоціях і почуттях). У цьому сенсі вона концептуально стикається зі схема-терапевтичними поясненнями Дж. Янга та його послідовників, котрі валідизують і реконструюють дисфункційні моделі (взірці, патерни – схеми) життя, що впливають на когніції, емоції, спогади, поведінку, особливості сприйняття соціальних ситуацій та стосунків з іншими людьми [193, с. 23]. Дисфункційні схеми породжуються патологічними переживаннями незадоволення базових потреб насамперед в ранньому дитинстві, а також у так званому висхідному онтогенезі.

Схема-терапевти виокремлюють п'ять базових потреб і відповідних їм сфер прояву і застосування дисфункційних схем. Це: 1) потреба в безпечній прив'язаності, прийнятті і турботі; у разі її депривації переживаються втрата зв'язку й відкинення (почуття покинутості, недовіри/скривдження, дефіциту емоцій, дефективності/сорому, соціальної ізоляції/відчуження); 2) потреба в автономії, компетентності, почутті власної ідентичності; в разі її депривації переживається обмеження автономії та здатності досягати успіху й реалізувати себе (почуття залежності/безпорадності, вразливості до кривди та хвороб, злиття і дифузності особистої ідентичності, відчуття некомпетентності й очікування неминучих невдач); 3) потреба у встановленні реалістичних меж і самоконтролі; порушення меж інспірує претензії особи на особливий статус та права, породжує проблеми з самоконтролем і самодисципліною; 4) депривація потреби у свободі вираження потреб та емоцій веде до формування схем підкорення, самопожертви, пошуку визнання; 5) блокування задоволення потреби у спонтанності та грі веде до формування схем негативізму/песимізму, емоційної інгібіції, схем надвисоких стандартів/гіперкритичності і покарання.

В результаті змістово-логічного зіставлення експериментальних моделей Еріксона і Янга доходимо висновку про 1) набуття емоційно депривованим немовлям базового досвіду недовіри виступає живильним середовищем для формування схеми покинутості; 2) депривація потреби в автономії, компетентності, почутті власної ідентичності деструктивно впливає на формування схем обмеження автономії та здатності досягати успіху; 3) дошкільний вік є сенситивним періодом для формування схем порушення меж внаслідок незадоволення відповідної потреби; 4) заблокована свобода самовираження (через надмірний послух в початкових класах) патологічно деформує прояви спрямованої на інших активності молодших школярів; 5) проблеми зі спонтанністю та грою відчутно подавляються на життєвому відрізку 11–20 років, сприяючи формуванню схем надмірної пильності та інгібіції.

Чи не найбільшу загрозу в сенсі віддалених наслідків несе в собі емоційна депривація, що припадає на "тихий" період онтогенезу, який охоплює старший дошкільний і молодший шкільний вік [194].

Відрізок життєвого шляху від 5 до 11 років психоаналіз називає латентним (прихованим, тихим) періодом, а Е. Еріксон – часом "психосексуального мораторію", коли затихають імпульси ранньої дитячої сексуальності, що закінчуються усвідомленням статевої ідентичності і відстроченим оформленням статевої зрілості, яке наступить в юності. У цей період дитина повинна оволодіти операційно-технічними і соціальними засадами майбутньої трудової діяльності. Саме на цьому етапі онтогенезу раніше сконструйовані схеми, а такої копінги, які їх захищають, урізноманітнюються й кристалізуються.

У вирішенні завдань гармонійного й про соціально спрямованого дорослішання особистий приклад авторитетних старших і насамперед батьків відіграє найбільшу роль. Нестача доброзичливої уваги, брак дієвих критеріїв і зразків для наслідування відповідальної та компетентної поведінки згодом може обернутися інфантильними панічними настроями молодих людей при зіткненні з проблемною життєвою ситуацією, вести до афекту неадекватності, формувати гедоністичні і споживацькі прагнення замість мотивації самоактуалізації. Також існує висока загроза підпадання під деструктивний вплив тоталітарних культів, асоціальних молодіжних угруповань, формування адиктивної схильності до вживання психотропних речовин, Інтернет-залежності тощо.

Як бачимо, віддалені наслідки емоційної депривації ґрунтуються на використанні захисних механізмів надмірного підкорення, уникнення чи гіперкомпенсації, які створюють для молодого людини ілюзію самовладання, підтримуючи хиткий баланс між Я і соціумом. Нестача самопідтримки як результат дефіциту уваги в дитинстві веде до компульсивних пошуків зовнішніх опор, розвитку різноманітних узалежнень і постійного підозріливого тестування реальності (навіть у девіантний спосіб) з метою підтвердження почуття ідентичності і власної життєвої спроможності.

За таких умов зростає значення кваліфікованої психологічної допомоги дисфункційним сім'ям і практики повторного обмеженого батьківства задля зцілення зраненої внутрішньої дитини і культивування почуттів довіри, безпеки, самодостатності, щастя, компетентності, самоефективності тощо.

На нашу думку, саме психоедукація і просвіта є першим кроком у вирішенні цього надскладного завдання. Психоедукація – це пояснення і донесення до людей необхідної інформації про психічне здоров'я, психологічні негаразди та їх наслідки для особистості. На перший погляд видається, що немає потреби в психоедукації, тому що з появою Інтернет- мережі доступно дуже багато інформації. Та, на жаль, на території України на сьогодні недостатньо сформована "культура психотерапевтичного консультування". І люди не звикли звертатися за допомогою, що спричинює нехтування психічним здоров'ям особистості і породжує різні проблеми, в тому числі і булінг [195].

А.Арнц та Г. Якоб пояснюють насилля як наслідок незадоволення базових потреб дитини. Люди мають потребу відчувати прив'язаність та безпеку стосовно інших людей. Якщо ці потреби не задовольняються належним чином, то активізується почуття зраненої дитини, що і проявляється у дисфункційних схемах та відповідній поведінці [196, с. 156–157].

А. Арнц та Г. Якоб пропонують психоедукацію батьків зраненої дитини через донесення і аргументацію таких постулатів:

- 1) діти – чудові й цінні навіть тоді, коли створюють труднощі, помиляються або не поведуться ідеально;
- 2) діти – добрі. Жодна людина не народжується поганою;
- 3) дитина не винна, якщо батьки чи інші люди кривдять її, піддають насиллю або ігнорують. Хоча причини, з яких люди поведуться саме так, можна зрозуміти (вони можуть бути неспроможними

впоратись із власними потребами), однак дитина в цьому не винна;

- 4) якщо батькам важко зі своїми дітьми, то їхнє завдання – пошук підтримки. Дитина не може брати на себе відповідальність за вирішення складних ситуацій у сім'ї;
- 5) діти мають почуття і потреби. Вони потребують підтримки, допомоги, любові та опіки. Діти мають право на задоволення цих потреб до прийняттого ступеню. Якщо ці потреби не задоволені принаймні частково, дитина може бути неспроможною розвиватися як здорова доросла особистість;
- 6) відчуття і потреби – переважно хороші;
- 7) аналіз показує, чому батьки не в змозі були належно турбуватися про своїх дітей: вони могли мати високий рівень стресу у житті, психологічні проблеми або могли самі мати досвід скривдження у ранньому віці. Однак діти не в змозі розуміти зовнішніх обставин, коли до них ставляться неналежно; вони просто страждають і зазнають травм.

Емпірично доведено високу ефективність застосування методів когнітивно-поведінкової психотерапії та схема-терапії у роботі зі скривдженими дітьми, які проявляють дисфункційну поведінку у вигляді насилля і ворожості. До методів роботи з дітьми/дорослими належать такі психотерапевтичні техніки: психоедукація, когнітивна реструктуризація; емоційно-фокусовані техніки; "діалог крісел"; флешкартки; техніки імагітативної рескрипції.

Ми вважаємо, що саме просвіта як дорослого населення, так і дітей є базовим та першим кроком у вирішенні проблем булінгу. Першочерговим завданням є проведення фахівцями-психологами воркшопів, майстер-класів, практичних семінарів у вишах, школах та ін., зокрема для батьків та вчителів, а також для інших верств населення. Висока інтенсивність психоедукації сприяє профілактиці та доланню булінгу.

Перевіримо, наскільки відчутно дисфункційні моделі поведінки, сформовані в ранньому онтогенезі, позначаються на схильності до віктимності в середовищі сучасної студентської молоді. Бурхливі конфліктогенні процеси міжкультурного впливу, глобалізація економіки і повсюдне проникнення інформаційних технологій при збереженні інертності маргінальних етнонаціональних міфологем та суспільно-політичних ідеологій, суперечливі взірці соціальної, моральної, емоційної зрілості й професійної

компетентності особистості – це ті новітні умови, в яких відбуваються процеси соціалізації та розвитку сучасної молоді, що приводять, на жаль, й до віктимізації якоїсь її частини.

Л. В. Франк визначав віктимність як схильність особи ставати жертвою злочину в результаті способу її дій та соціально-демографічних характеристик [197]. На думку Д.В. Ривмана, віктимність або віктимогенність – набуті людиною фізичні, психічні і соціальні риси й ознаки, які можуть зробити її схильною до перетворення в жертву (злочину, нещасного випадку, деструктивного культу і т. д.) [198].

Не торкаючись тут різноманітних концепцій психології жертви та процесу віктимізації, зосередимося на конкретних аспектах проблеми, а саме: перевіримо гіпотезу про диференціально-психологічну спроможність гендерного й демографічного чинників у процесі конструювання схильності до віктимної поведінки студентської молоді.

Для перевірки цього припущення було використано опитувальник О. О. Андроннікової "Схильність до віктимної поведінки", яка дозволяє визначити шість параметрів віктимних настанов особистості під контролем шкали соціальної бажаності відповідей. Це – схильність до агресивної віктимної поведінки (агресивний тип потерпілого), схильність до саморуйнівної поведінки (активний тип потерпілого), схильність до залежної та безпорадної поведінки (пасивний тип потерпілого), схильність до некритичної поведінки (некритичний тип потерпілого), реалізована віктимність [199, с.151–162].

Вибірку досліджуваних склали студенти молодших курсів гуманітарних спеціальностей університетів прикарпатського регіону, головним чином, Івано-Франківської та Львівської областей. Сукупна вибірка у 188 осіб отримала більш-менш рівномірне представництво. Було сформовано 4 підвибірки на основі поєднання факторів гендеру і демографічного (проживання до вступу в університет):

1. "міські" хлопці – 40 осіб;
2. "сільські" хлопці – 40 осіб;
3. "міські" дівчата – 57 осіб;
4. "сільські" дівчата" – 51 особа.

Прокоментуємо результати середніх значень діагностованих змінних – показників схильності до віктимної поведінки. Відразу відзначимо, що переведення "сирих" значень у балах у відповідні стени показує: буквально всі середні потрапляють в діапазон норми,

за винятком шкали "реалізована віктимність". Показники наших досліджуваних за цією шкалою трохи нижче норми (3-ий стен), що свідчить про сприятливий контекст соціалізації досліджуваного контингенту, його добру соціальну адаптованість, обачність у поведінці, прагнення уникати небезпечних ситуацій. Останнє менше стосується "сільських" хлопців, які більше схильні до ризикованої поведінки, необдуманих дій спонтанного характеру (норма, 4-ий стен).

Застосування непараметричних критеріїв Манна-Уїтні за фактором "стать" і Краскала-Уолліса за демографічним фактором (для незалежних вибірок) показує, що значущою детермінантою виступає тільки чинник статі, а не середовище соціалізації (сільське чи міське), і то тільки за шкалою схильності до саморуйнівної поведінки.

Причому, якщо на рівні тенденції зафіксовано в межах норми 4-ий стен сформованості цієї схильності у "сільських" дівчат, то у "міських" вона сильніше виражена (5-ий стен); хлопці оцінюють цю схильність вже 7-им стеном (але ще в межах норми) незалежно від місця проживання до вступу у ВНЗ. Отже, підтверджуються відомі гендерні відмінності: чоловіки частіше наражаються на небезпеку, провокуючи потенційного агресора своєю експансивністю, який, своєю чергою, прагне розширити і зміцнити свої кордони та з підозрою ставиться до "суперника".

Прикметно, що кореляційний аналіз, за Пірсоном, показників шкали схильності до залежної і саморуйнівної поведінки встановив однакову кількість значущих кореляцій: з показниками схильності до агресивної поведінки (0,29 при $p \leq 0,01$ у дівчат і 0,38 при $p \leq 0,01$ у хлопців), до некритичної поведінки (0,43 при $p \leq 0,01$ у дівчат і 0,39 при $p \leq 0,01$ у хлопців) і має відношення до реалізованої віктимності (0,34 при $p \leq 0,05$ у дівчат і 0,24 при $p \leq 0,01$ у хлопців).

На рівні тенденції фіксуємо порівняно сильнішу агресивність у "міських" дівчат (5-ий стен), на відміну від інших груп респондентів (4-ий стен). Обидва ці показники перебувають у першій половині статистичної норми (4-7 стенив), що пов'язано, ймовірно, з більшою самовпевненістю, демонстративністю й сміливістю, іноді зухвалістю дівчат, котрі виростили в місті, що вирізняє їх з-поміж їхніх сільських ровесниць.

На диво однорідні результати, що належать до 5-го стелу, для всіх груп досліджуваних отримано за двома іншими шкалами – схильністю до залежної та безпорадної поведінки та схильністю до некритичної поведінки. Відтак наших респондентів можна

охарактеризувати як здатних до кооперації, дружелюбних, достатньо самостійних і відповідальних, з належним поведінковим самоконтролем, зі здебільшого адекватною самооцінкою, раціональних, толерантних.

Специфічною особливістю отриманих кореляційних плеяд (по 7 для обох статей) є те, що показники за критерієм "схильність до гіперсоціальної поведінки" у дівчат опинилися поза значущим зв'язком з показниками інших шкал, тоді як у хлопців вони слабо, але значуще корелюють зі схильністю до некритичної поведінки (0,19 при $p \leq 0,05$).

Отримані емпіричні результати загалом дозволяють зробити оптимістичний прогноз щодо перспектив професійно-особистісного становлення майбутніх педагогів і психологів. Адже підвищена віктимогенність майбутніх фахівців гуманітарних спеціальностей стояла б на заваді належного виконання ними професійних функцій. Проте отримані результати не можна екстраполювати на інші групи студентської молоді, утворені, приміром, за критерієм політичної участі, як-от: ті, що взяли найактивнішу участь у запеклих масових політичних протестах в Україні з обох сторін – за європейський вибір чи проти нього. Охоплення подібним дослідженням груп як реального ризику, так і суб'єктів потенційного насилля, що діють у складних і невизначених ситуаціях, могло б принести користь практичній психології екстремальних ситуацій.

6.2 ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОСОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ПРАВОПОРУШНИКІВ (ДЕЛІНКВЕНТІВ) ПІДЛІТКОВО-ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

Особистість є суб'єктом вчинення правопорушень, основною ланкою механізму реалізації злочинної поведінки [200; 201]. Тому дослідження психосоціального розвитку особистості неповнолітніх правопорушників є одним із засобів виявлення механізмів протиправної поведінки і специфічних причин, що породжують вчинення ними правопорушень.

Розрив між практикою і теорією у цій ділянці досліджень позначається на дієвості і результативності роботи з профілактики та корекції делінквентної поведінки підлітків та юнаків. Дослідження їх психо-соціального розвитку дасть змогу обрати найбільш доцільні заходи для індивідуальної виховної роботи та ефективної

профілактики, а також для своєчасної корекції особистості підлітків та юнаків, які характеризуються асоціальною поведінкою.

Мета дослідження: визначити особливості і проблемні зони особистості неповнолітніх правопорушників; дослідити психологічні відмінності психосоціального розвитку делінквентів і їх законслухняних однолітків різних соціальних груп підлітково-юнацького віку.

Дослідження складалося з **двох етапів**.

На першому етапі у тестуванні використовувався комплекс таких **методик**: Шкала самооцінки тривожності Ч. Д. Спілбергера – Ю. Л.Ханіна, "16-факторний опитувальник" Р. Кеттелла, Опитувальник Н. Шмішека, тест тривожності Філіпса; тест "Самоставлення особистості" (В. В. Столін, С. Р. Пантелєєв), "Рівень суб'єктивного контролю" (РСК) (Є. Ф. Бажин, О. О. Голинкіна, А. М. Еткінд), тест "Індикатор копінг-стратегій" Дж. Амірхана, "Копінг-поведінка у стресових ситуаціях" (С. Норман, Д. Ендлер, Д. Джеймс, М. Паркер; адаптований варіант Т.А. Крюкової), методика "Оцінка способів реагування у конфлікті" (К. Томас; адаптація Н. В. Гришиної), Методика діагностики міжособистісних відносин (Т. Лірі), метод соціометрії (формальний та неформальний критерії), САМОАЛ (адаптація Н. Ф. Каліної опитувальника ROI, Тест смисложиттєвих орієнтацій Д. О. Леонтєєва (СЖО), Шкала базових переконань (Р. Янов-Булман); "Біографічний опитувальник" (BIV), авторський тест-опитувальник "PDA".

За результатами першого етапу дослідження 25 підозрюваним та засудженим підліткам (юнакам), які перебувають у слідчому ізоляторі для неповнолітніх (причини: крадіжки, хуліганство, розбій) притаманні наступні властивості, які можна об'єднати у **проблемні зони особистості**:

1) **проблеми у ставленні до себе і негативна оцінка** власної особистості: низький рівень аутосимпатії (шкала П), саморозуміння (шкала 1), невпевненість у собі (шкала 7), слабкість "Я" (за тестом В. Століна), низька здатність добиватися свого (шкала ІСНСТК "Біографічного опитувальника"), низька оцінка цінності власного Я (шкала SW опитувальника Янов – Бульман), негативне самоставлення "Я у часі" (шкала ПН опитувальника "PDA"), невіра у доброту людей (шкала ВР опитувальника Янов-Бульман) й заперечення цінностей самоактуалізації (зворотні зв'язки зі шкалою "Цінності" опитувальника САМОАЛ). Ймовірно, їх негативне самоставлення

обумовлене не низькою раціональною самооцінкою, а неприйняттям себе на глибинному, менш усвідомлюваному рівні.

2) **емоційні проблеми**: низька стійкість до стресу, психічна лабільність, схильність до психосоматичних порушень (шкала PSYCON "Біографічного опитувальника"), висока особистісна тривожність (за тестом Ч. Д. Спілбергера) й тривожність за шкалами "переживання соціального стресу", "фрустрація потреби у досягненні успіху" (тест Філіпса), емоційна его-напруженість, незадоволення життям, збудженість, емоційна нестабільність, схильність до занепокоєння, внутрішня напруженість, фрустрованість і підвищена тривожність (фактор Q4 тесту Кеттела). Виявлено прямий значущий зв'язок зі збудливим типом акцентуації характеру ($p < 0,05$), що свідчить про дратівливість, запальність, підвищену імпульсивність, слабкий самоконтроль, конфліктність.

3) **проблеми регуляції поведінки**: нестача вольових якостей, невпевненість у собі, недостатній самоконтроль, залежність від зовнішніх обставин та оцінок (фактор С Кеттела), екстернальний локус контролю (шкала ЕІ опитувальника "PDA"), слабка воля, низький самоконтроль, недисциплінованість, імпульсивність, залежність від настрою (фактор Q3 – Кеттела), екстернальність в сфері невдач Ін. за тестом РСК, уникнення як форма копінг-поведінки (за тестом Дж. Амірхана), уникнення як стиль поведінки у конфлікті (Томас).

4) **проблеми соціальної адаптації**: низький соціометричний статус за формальним критерієм (соціометрія), труднощі соціальної адаптації, низька соціальна адаптованість, напруга в особистих та соціальних ситуаціях (шкала біографічного опитувальника SOZLAG), переживання соціального стресу – негативний емоційний стан, на фоні якого розвиваються контакти з однолітками (тест Філіпса). За Лірі – прагнення до непокори, звинувачення інших, невміння поступатися, неслухняність, емоційна нестриманість, небажання виконувати свої обов'язки тощо (шкала V).

Неповнолітнім делінквентам притаманні негативно забарвлені емоційні переживання стосовно друзів, негативне ставлення до значущого оточення, підвищена ворожість по відношенню до матері, що вказує на неблагополуччя у сфері міжособистісних стосунків. Таким чином, негативне самоставлення обумовлює очікування негативного ставлення з боку оточення, провокує відповідні очікування і в стосунках з батьками і, як наслідок, загострює асоціальні реакції.

На другому етапі дослідження використовувався україномовний тест-опитувальник "Психосоціальний розвиток у підлітково-юнацькому віці" – "Psychosocial Development of Adolescents" (PDA), який має задовільні психометричні показники (факторну структуру, консистентність шкал, конструктну валідність, одномоментну і ретестову надійність) [202]. Його шкали визначають *структуру* психосоціального розвитку як єдність динамічних характеристик *особистості* та *суб'єкта*, їх інтегрованість – дезінтегрованість у підлітково-юнацькому віці [203]. *Суб'єктність* як *субстратний компонент* психосоціального розвитку (шкали [ЕІ], [БН], [АП]) представлена такими характеристиками, як локус каузальності (Е. Десі), локус контролю (J. Rotter), автономність, саморегуляція тощо. Складові *особистості* (шкали [СІ], [НП], [МД]) представлені характеристиками: самосвідомість, ставлення до себе, свого місця у системі стосунків, особливості соціальної взаємодії, ціннісно-мотиваційна сфера, ставлення до світу, людей, діяльності, спрямованість особистості тощо (таблиця 1).

Таблиця 1

**Шкали опитувальника PDA
як компоненти континууму "особистість – суб'єкт"**

Шкали	Емпіричний зміст
Соціабельність (орієнтація на інших) – індивідуалізм (орієнтація на себе) [СІ]	Рівень соціалізованості, нормативності, конформна/нонконформна орієнтація
Матеріальні цінності – духовні цінності [МД]	Зовнішні/внутрішні, матеріальні/духовні цінності, екстрисивна/інтрисивна мотивація
Негативне самоставлення – позитивне самоставлення [НП]	Я-концепція, ставлення до себе, невдач, минулого, теперішнього та майбутнього
Екстернальний локус контролю – життя – інтернальний локус контролю-життя [ЕІ]	Локус контролю, каузальність, відчуття себе "пішаком" чи джерелом діяльності
Автономність (сила Я) – підтримка (слабкість Я) [АП]	Орієнтація на себе/інших, сила/слабкість Я, особовий/безособовий локус-каузальності
Суб'єктивне благополуччя – суб'єктивне неблагополуччя [БН]	Рівень задоволення життям, довіра/недовіра до світу, діяльне/пасивне ставлення до світу

На основі результатів діагностики і факторизації даних нами було визначено емпіричний зміст трьох функціональних дихотомій

(суперечностей) психосоціального розвитку у підлітково-юнацькому віці: "детермінація (фаталізм) – самовизначення (авторство життя)", "прагнення до переваги (індивідуалізм) – соціальний інтерес (соціабельність)", "самоактуалізація (психологічне благополуччя) – умовні цінності (неблагополуччя)".

Критерій конструктивного психосоціального розвитку у підлітково-юнацькому віці було визначено як ефективність знаходження оптимального способу розв'язання функціональних дихотомій, який дозволяє знайти *баланс* (компроміс) між: тенденцією до самоствердження (прагненням до переваги) і потребою бути прийнятим іншими людьми; потребою в самоактуалізації і прагненням відповідати умовним цінностям; усвідомленням відповідальності за особистісне самовизначення і врахуванням реальних можливостей, які диктують біологічні й соціальні умови життя.

Конструктивне розв'язання цих суперечностей дорослішання зумовлює появу **новоутворень**: 1) "*авторство життя*" – результат оптимального розв'язання дихотомії "детермінація – самовизначення"; 2) "*психологічне благополуччя*" (дихотомія "самоактуалізація – умовні цінності"); 3) "*соціальна інтегрованість*" ("прагнення до переваги – соціальний інтерес").

Виходячи з означених положень концепції психосоціального розвитку *на другому етапі* дослідження ми проаналізували особливості психосоціального розвитку делінквентів 12-18 рр. і їх законослухняних однолітків.

На цьому етапі у дослідженні брали участь 10 груп респондентів:

- 2 групи делінквентів: 25 неповнолітніх у віці 12-18 років, які перебувають у слідчому ізоляторі, та повнолітні засуджені, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі (28 респондентів у віці 22-26 років);
- 9 груп – їх соціально адаптовані однолітки (законослухняні), зокрема, учні загальноосвітніх закладів і ПТУ, діти, позбавлені батьківського піклування, курсанти, студенти, учні-члени Малої академії наук України (таблиця 2).

Підлітки, що перебувають у СІЗО, і засуджені повнолітні у віці 22-26 років мають високі показники (що є негативом) за шкалою "*Негативне самоставлення – позитивне самоставлення*". Високі показники мають також діти-сиріти і діти, позбавлені батьківського піклування, гімназисти 12-15 років, учні ПТУ у віці 19-20 років. Отже, цим групам притаманні певні деформації Я-концепції, зокрема, висока

тривожність, проблеми самовизначення, негативна ідентичність, схильність до депресії, невротичних конфліктів. Це знижує рівень особистої безпеки, паралізує продуктивну активність і знижує психосоціальну адаптованість.

Таблиця 2

**Кількісний і якісний склад учасників діагностики
за тест-опитувальником "PDA"**

№	Групи та категорії досліджуваних	Кількість	Вік	Сер. вік
1	Підозрювані та засуджені неповнолітні (слідчий ізолятор для неповнолітніх) [НСізо]	25	12–18	14,2
2	Повнолітні–засуджені (виправна колонія) [ЗК]	28	22–26	23,5
3	Військовослужбовці строкової служби (курсанти)	62	18–20	19,9
4	Учні професійно-технічних навчальних закладів [ПТЗ]	182	15–21	17,1
5	Діти-сироти (дитячі будинки, інтернати) [ДБІ]	67	14–18	15,7
7	Студенти вищих навчальних закладів (ВНЗ)	397	17–20	19,7
8	Учні з/о закладів нового типу (гімназії) [Учні ЗНТ]	189	12–17	14
9	Учні міських з/о навчальних закладів I–III ступеня	432	12–17	14
11	Учні-члени Малої академії наук України (8-11 класи)	27	14–17	15,3

Неповнолітнім, що перебувають у слідчому ізоляторі (а також неповнолітнім з дитбудинків і притулків), притаманна низька значущість матеріальних цінностей (шкала МД). Причини низької інструментальної мотивації цих соціальних груп є, на нашу думку, реакцією на нестачу можливості відчутти себе матеріально спроможним, ефективним суб'єктом монетарних відносин.

Підозрювані та засуджені неповнолітні і повнолітні з виправної колонії мають низькі значення за шкалою "Соціабельність – індивідуалізм". Низькі показники також притаманні учням ПТУ у віці 19-20 років і підліткам, що перебувають у місцях закритого перебування (дитячий будинок, інтернат, притулок). Ці групи вочевидь мають проблеми із соціально схвалюваною поведінкою, характеризуються зниженою орієнтацією на думки оточення, соціальні норми і вимоги тощо. Отримані результати акцентують значення соціалізованості і рівня нормативності поведінки як чинників успішної соціалізації (соціальної адаптації).

Неповнолітні 12-13 і 16-18 років, які перебувають у СІЗО, також характеризуються низьким рівнем психологічного благополуччя і задоволення власним життям. За шкалою "Суб'єктивне благополуччя – суб'єктивне неблагополуччя" вони відрізняються від усіх інших груп (крім дітей-сиріт).

За шкалою "Екстернальний – інтернальний локус контролю" відмінностей групи СІЗО від інших досліджуваних не виявлено. За t-критерієм Стьюдента статистично значущими є відмінності між вибірками 12-16 та 17-20 ($t = 8,11$, при $p < 0,001$). Отже, процес набуття суб'єктивних характеристик пов'язаний передусім з віковими закономірностями.

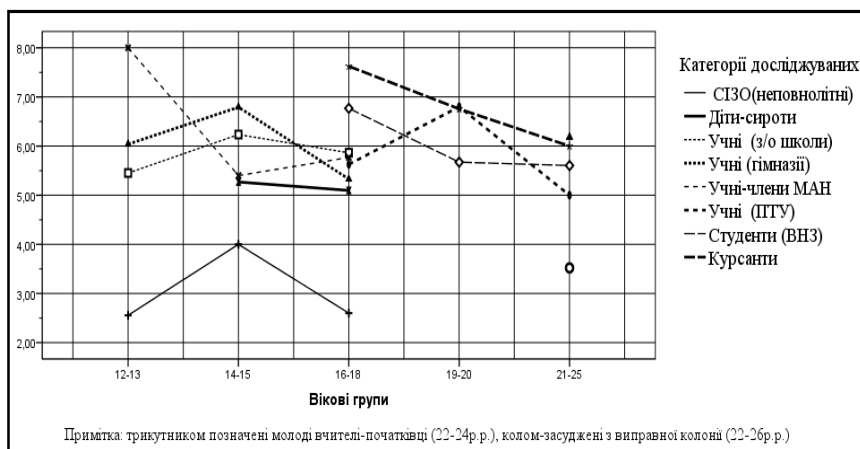

Рис. 1. Результати діагностики за шкалою "Автономність (Сила Я) – Підтримка (Слабкість Я)

За шкалою "Автономність (Сила Я) – підтримка (Слабкість Я)" [АП] виявлено найбільш суттєві відмінності групи СІЗО від усіх інших досліджуваних (рис.1). Підлітки та юнаки, що схильні до правопорушень, характеризуються несформованістю внутрішніх цінностей, низькою самостійністю у прийнятті рішень, нестійкістю Я-концепції, залежністю від оцінок і суджень ззовні, невпевненістю у своїй здатності бути джерелом впливу, низькою соціальною компетентністю, здатністю будувати відносини і приймати на себе відповідальність за їх можливі зміни ($t =$ при $p < 0,01$). Найбільше відрізняються показники респондентів 12-13 років (найвищі – у учнів МАН, найнижчі – у підлітків з СІЗО). У віковій групі 16-18 років найвищі показники – у курсантів і студентів, найнижчі – у юнаків із

СІЗО. У групі дорослих найнижчі показники мають засуджені з колонії.

Отже, за більшістю показників (крім шкал СІ та ЕІ) визначено статистично значущі відмінності підозрюваних та засуджених неповнолітніх (слідчий ізолятор для неповнолітніх) від їх однолітків. Для конкретизації цих результатів ми порівняли дві пари груп:

1) 25 підлітків (підозрювані та засуджені з СІЗО) і 27 їх однолітків – членів Малої Академії Наук (переможці районних, міських і обласних олімпіад та конкурсів дослідницьких робіт МАН). Відмінності в середніх оцінках за t-критерієм Стьюдента між цими групами є статистично значущими за п'ятьма з шести шкал (виняток – шкала СІ). Отже, у неповнолітніх делінквентів вищими, ніж у учнів-членів МАН ($p < 0,05$), є неприйняття себе і негативне самоставлення до себе у часі життя (шкала НІ), екстернальність та зовнішній локус каузальності (шкала ЕІ), нижчими є автономність, опора на себе (шкала АІ), психологічне благополуччя (шкала БІ);

2) 28 засуджених з колонії (повнолітні 22-26 рр.) і 125 студентів віком 20-21 рік (юнацький вік). Відмінності в середніх оцінках за t-критерієм Стьюдента між ними статистично значущі (на рівні $p < 0,01$) за 5 шкалами з шести (виняток – шкала ЕІ). У повнолітніх делінквентів вищими є негативне самоставлення (шкала НІ) і орієнтація на матеріальні цінності (МД), нижчими є соціабельність, конформізм (шкала СІ), автономність, опора на себе (шкала АІ) і психологічне благополуччя (шкала БІ).

Таблиця 3

Результати діагностики респондентів-делінквентів різного віку

Категорії досліджуваних	Вік	НІ		МД		СІ		АІ		БІ		ЕІ	
		Сер.	Стд. відх.	Сер.	Стд. відх.	Сер.	Стд. відх.	Сер.	Стд. відх.	Сер.	Стд. відх.	Сер.	Стд. відх.
Неповнолітні делінквенти	14-15	4,09	1,81	4,09	2,70	5,00	1,54	4,00	1,89	5,09	2,16	3,81	2,08
	16-18	5,00	1,50	3,20	1,64	5,00	2,23	2,60	1,34	3,60	2,50	4,60	2,70
Повнолітні делінквенти	22-26	5,88	1,81	5,20	2,29	4,76	1,58	3,02	1,87	3,52	1,78	5,72	2,09

Примітка: виділено результати на рівні значущості $p < 0,05$

Порівняння підлітків 14-15 і юнаків 16-18 років, що перебувають у слідчому ізоляторі для неповнолітніх, і дорослих – засуджених, що перебувають у колонії (повнолітні), показало подібні результати: від підліткового віку до дорослості поступово збільшуються негативне самоставлення до себе у часі життя (шкала НП), орієнтація на матеріальні цінності (шкала НП), екстернальність та зовнішній локус каузальності (шкала EI), знижується автономність, опора на себе (шкала АП) і психологічне благополуччя (шкала БП) (таблиця 3).

З метою визначення детермінації виявлених тенденцій ми застосували метод двофакторного дисперсійного аналізу (ANOVA). Делінквентів підлітково-юнацького віку (на всіх рисунках вони позначені як група "СІЗО") характеризує залежність між рівнем автономності (сила Я, суб'єктність, самостійність) і локусом контролю, яка не є типовою для представників інших соціально-вікових груп (рис. 2), зокрема, зниження автономності у неповнолітніх делінквентів пов'язане із підвищенням екстернальності (чим вищі зовнішній локус-контроль і безособовий локус каузальності, тим нижчими є рівень автономної поведінки, суб'єктності і самодетермінації).

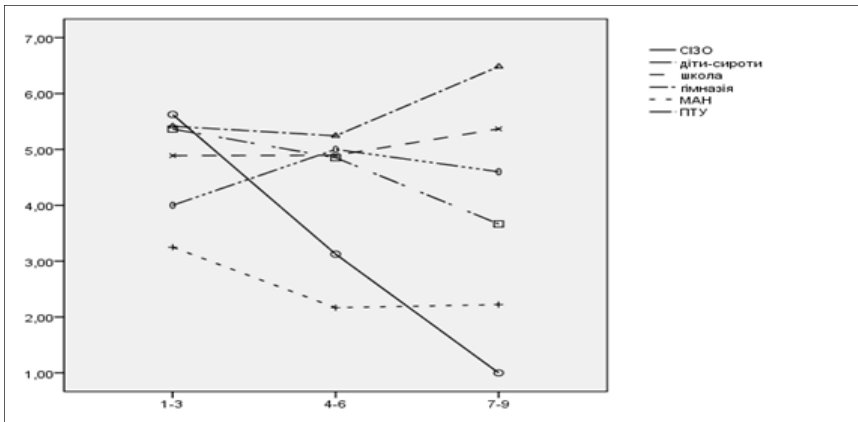

Рис. 2. Зв'язок між рівнем автономності і локусом контролю

Примітка: по вертикалі – показники екстернальності (шкала EI), по горизонталі – показники автономності (шкала АП)

Двофакторний дисперсійний аналіз показав, що підвищення рівня екстернальності (EI) пов'язане у неповнолітніх делінквентів

також: 1) з підвищенням орієнтації на матеріальні цінності (МД) ($p < 0,001$); 2) з негативним ставленням до себе у часі, з негативною его-ідентичністю (шкала НІ) ($p < 0,001$); 3) зі зниженням соціабельності ("зовнішнє Я") (шкала СІ) ($p < 0,05$), що акцентує небезпечний вплив орієнтації на себе та індивідуалізму на становленні суб'єктності.

Порівняно з іншими соціально-віковими групами делінквенти підлітково-юнацького віку мають суттєві проблеми у розв'язанні двох функціональних дихотомій: "самоактуалізація (психологічне благополуччя) – умовні цінності (неблагополуччя)" (рис. 3), "детермінація (фаталізм) – самовизначення (авторство життя)" (графік подібний до представлено на рис. 3).

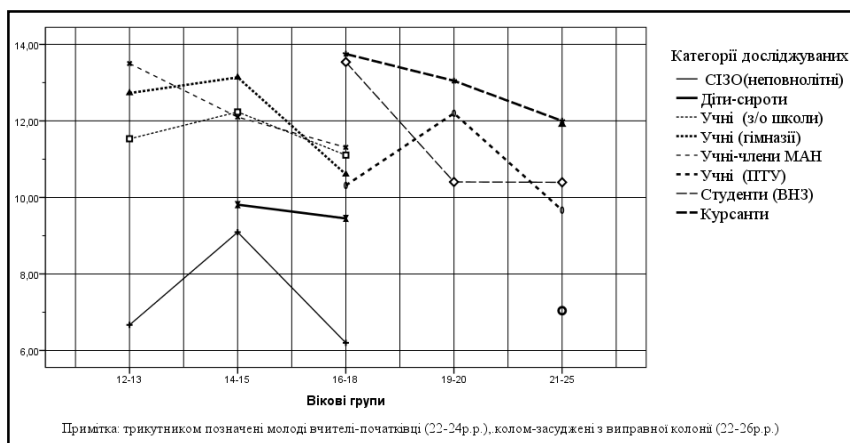

Рис. 3. Ефективність розв'язання дихотомії "самоактуалізація (психологічне благополуччя) – умовні цінності (неблагополуччя)" (бали по вертикалі)

На основі даних дисперсійного аналізу можна стверджувати, що:

1) однією з причин, що заважає самоактуалізації (психологічному благополуччю) у делінквентів є підвищення екстернальності, безособового локус-контролю і неприйняття себе у часі життя (шкала ЕІ), які гальмують розвиток автономності, осмисленості життя і суттєво ускладнюють процес розв'язання цієї суперечності дорослішання (рис. 4).

2) перепоною до оптимального розв'язання дихотомії "детермінація (фаталізм) – самовизначення (авторство життя)" і

становлення суб'єкта життя є низький рівень автономності, опори на себе, самостійності, незалежності, его-ідентичності (рис. 5). Це заважає усвідомити відповідальність за особистісне самовизначення з урахуванням реальних можливостей, які диктують умови життя.

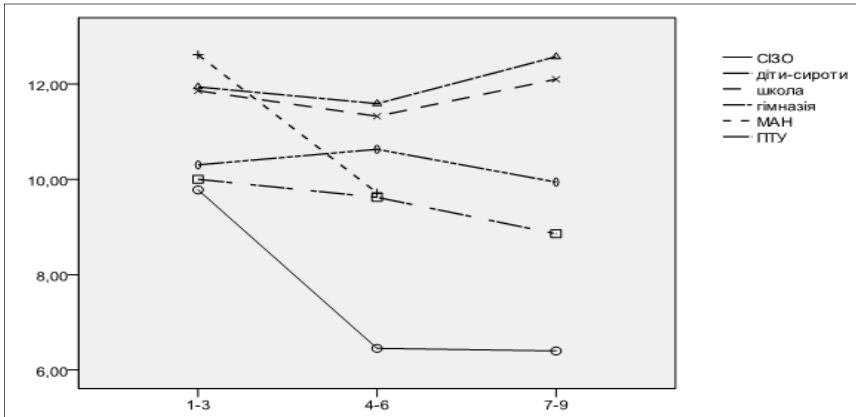

Рис. 4. Залежність між ефективністю розв'язання дихотомії "самоактуалізація – умовні цінності" (бали по вертикалі) і локусом контролю (шкала EI) (бали по горизонталі)

Підвищення фаталізму й безособової орієнтації (зниження суб'єктності і позиції "автора життя") пов'язане також з орієнтацією на себе, низьким соціальним інтересом і зовнішньою мотивацією.

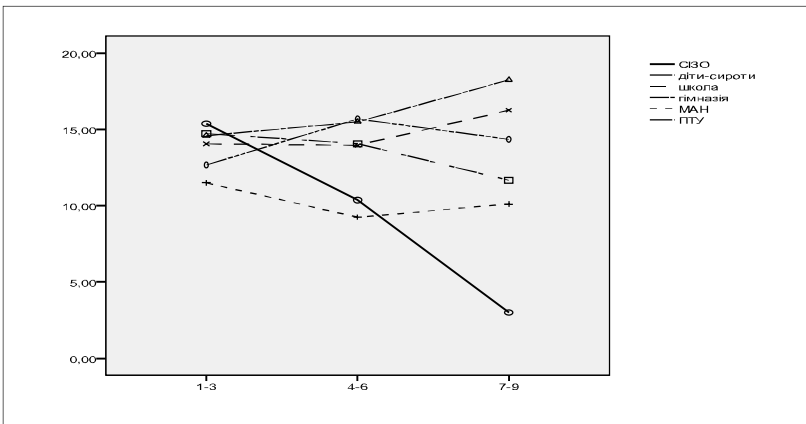

Рис. 5. Залежність між рівнем розв'язання дихотомії "детермінація (фаталізм) – самовизначення (авторство життя)" (бали по вертикалі) і автономністю (шкала [АП]) (бали по горизонталі)

Тобто, низький соціальний інтерес (або прагнення переваги, високий індивідуалізм і матеріальні цінності) зумовлює проблеми самовизначення у делінквентів підлітково-юнацького віку. Причому ця закономірність більше виражена у підлітковому віці, менше у юнацькому. Іншими словами, надто висока орієнтація на себе і відповідно низька соціабельність заважають особистісному самовизначенню, для розвитку якого важливою є активна соціальна інтеграція в соціальне середовище, колективістична спрямованість, орієнтація на норми й очікування оточення.

Результати доводять, що вікові задачі дорослішання неповнолітніми делінквентами залишаються не розв'язаними, оскільки вони *однобічно орієнтовані* на реалізацію прагнення до досягнення переваги над іншими людьми за рахунок соціального інтересу (що призводить до підвищення *індивідуалізму*, егоїзму, орієнтації на себе); на відповідність своїх якостей умовним цінностям, які поділяють інші люди, що заважає реалізації тенденції самоактуалізації (*залежність*); на ставлення до себе як до істоти, яка залежить від зовнішніх обставин та людей, що заважає можливості самовизначення та контролю власного життя (*фаталізм*).

Узагальнюючи результати двох етапів дослідження особистості злочинців і їх законослухняних однолітків, можна стверджувати, що для делінквентів підлітково-юнацького віку характерні соціально-психологічні деформації особистісних й суб'єктних характеристик, які зумовлюють проблеми у розв'язанні вікових задач дорослішання, сприяють зародженню соціально-психологічних деформацій особистості і виникненню протиправної поведінки.

6.3 ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ І КОРЕКЦІЇ ДИТЯЧОЇ АГРЕСИВНОСТІ

Проблема соціальної дезадаптації дітей під впливом підвищеної агресивності набуває особливої гостроти, тоді як застосування традиційних засобів профілактики й корекції подібних проявів мало ефективно. Тому перед практичною психологією постає завдання пошуку нових форм і методів роботи, зорієнтованих на виправлення вказаних деструкцій.

На думку багатьох учених, донині не створено єдиної, потужної й науково обґрунтованої дитячої психотерапії. Основні причини виникнення такої ситуації вони пов'язують, по-перше, з

низкою питань, які в психотерапії все ще залишаються нерозв'язаними, у тому числі етичні, світоглядні, філософські; по-друге, у всіх психотерапевтичних школах є чимало відкритих питань, які стосуються обстеження, діагностики і методів психокорекційної роботи з дітьми. Треба зазначити, що екзистенційна психотерапія й консультування, правомірність яких ми обстоюємо, так само відчуває певні труднощі й обмеження у роботі з дітьми. Водночас нагромаджений екзистенційними консультантами досвід засвідчує ефективність застосування недирективних методів у практиці психологічної допомоги дітям з емоційними і поведінковими проблемами.

Екзистенційні та феноменологічні ідеї можна знайти у науковому доробку багатьох вітчизняних і зарубіжних учених різних теоретичних шкіл і напрямів, у тому числі і прихильників психоаналітичного підходу [204]. Один із них – Д. Віннікотт вважав, що в основі ідентичності лежить перш за все відчуття буття. Іншими словами, у процесі формування особистості відчуття власного існування (екзистенції) більш важливе, ніж сексуальний чи агресивний потяги. Відомий український науковець Т. Яценко, яка розробила метод активного соціально-психологічного навчання (АСПН), переконливо довела, що феноменологічний підхід передбачає врахування розуміння малюнка самим автором та поєднується з психоаналітичним, який має справу з неповторним поведінковим матеріалом людини, і це виводить на каузальні аспекти симптомів [205].

Вважаємо, що для сучасних психологів фаховий інтерес у вивченні теоретичних і практичних засад корекції дитячої агресивності становлять: концепція дитячого психоаналізу А. Фрейд [206], зокрема розроблена нею методика застосування психоаналізу в лікуванні тривожних малюків; теорія „інстинкту смерті” М. Кляйн [207], яка пояснює прояви агресії у фантазіях та іграх дітей; теорія дитячих ранніх психосексуальних стадій К. Абрахама [208]; психоаналітична теорія Д. Віннікотта [209], згідно з якою розвиток „я” немовляти буде сприятливим лише в ігровому, люблячому і віддзеркаленому середовищі, створеному материнською увагою; теорія ігрової терапії В. Екслейн [210], що базується на застосуванні недирективних методів роботи з проблемними дітьми; а також концептуальні засади надання психологічної допомоги Г. Абрамової, О. Бондаренка, О. Захарова, А. Співаковської, Н. Чепелевої, Т. Яценко та ін.

Незважаючи на те, що сьогодні представники різних наукових шкіл продовжують наполягати на тому, що пояснення поведінки людини слід шукати у прихованих або невиявлених причинах і смислах, екзистенціалісти обстоюють інший підхід, який впливає з філософського постулату про те, що істинно особисте в людині розкривається лише тоді, коли вона звільняється від причинних зв'язків зі світом і переживає своє життя в контексті індивідуальної історії, безпосереднім учасником і творцем якої вона є [211].

Українці впродовж останніх років через масове безробіття і матеріальні нестатки все частіше виїжджають на чужину, тим самим позбавляючи своїх дітей батьківської опіки. Вчені зазначають, що вимушена розлука з найріднішими людьми завжди негативно впливає на психологічний стан особистості, залишаючи глибокі душевні рани, які заживають довго і болісно. Діти емігрантів, переживаючи втрату емоційних стосунків з батьками, можуть відчувати екзистенційний вакуум („почуття порожнечі“), що загрожує їхньому існуванню. Такі діти потребують психологічної допомоги, яка полягає в тому, щоб, по-перше, зрозуміти емоційний стан дитини і, по-друге, створити терапевтично комфортні умови для „відреагування“ болісних переживань, спричинених розлукою з батьками, або одним із них [212]. Треба зазначити, що екзистенційна психотерапія, правомірність якої ми обстоюємо, незважаючи на певні труднощі й обмеження в роботі з дітьми, намагається визначити свої терапевтичні можливості в психологічній допомозі „соціальним сиротам“ (йдеться про дітей, батьки яких виїхали на заробітки за кордон).

На жаль, сьогодні в дитячій психотерапії загрозливих масштабів набуває тенденція, яка швидко поширюється серед консультантів, – зараховувати себе до числа фахових і компетентних у разі оволодіння якнайбільшою кількістю різноманітних методик і технік, що, на їхню думку, допоможуть юному клієнтові розв'язати проблеми. Така еkleктика у поглядах виступає в ролі експропріатора як стосовно всієї психотерапії й консультування, так і екзистенціалізму зокрема. Водночас помилково вважати, що екзистенційно орієнтовані психологи категорично відмовляються від усяких спроб застосовувати методики в своїй роботі. За нашими дослідженнями, вони оцінюють їх з позиції корисності для клієнта і використовують лише з міркувань доцільності для досягнення мети консультування. Проте треба зауважити, що екзистенціалісти, на відміну від представників інших теоретичних шкіл, не надають якогось виняткового значення технічній підготовці фахівця.

Розглянемо основні чинники, які вважаємо найважливішими у дитячому екзистенційному консультуванні, в тому числі у роботі з соціальними сиротами:

1. Акцент завжди повинен бути на дитині, особливо коли вона перебуває у кризовому стані, пережила розлуку з батьками, конфлікт з бабусею (дідусем) чи іншими родичами тощо. Основне завдання консультанта – емоційно підтримати дитину, яка відчуває самотність, „покинутість” і незахищеність через відсутність батьків (або одного із них).

2. Встановлення тісного контакту з дитиною. Зважаючи на те, що контакт дитини з батьками може бути порушений або взагалі зруйнований, вона потребує нових стосунків з дорослими, які б якісно відрізнялись від тих, що стали причиною її душевного болю. Такою важливою фігурою у житті дитини стає консультант. Основною умовою успішного встановлення контакту консультанта з дитиною стає *радість* зустрічі. Завдання консультанта – створити психологічно безпечні й комфортні терапевтичні умови, основою яких є емпатія, безумовне позитивне ставлення і конгруентність.

3. Усвідомлення дитиною своєї цінності й значущості для інших людей. Як уже було сказано вище, в ситуації розлуки з батьками діти можуть почуватися зрадженими, покинутими і нікому не потрібними. Відтак дорослим, що опікуються такою дитиною, потрібно вчитися відкрито, не соромлячись, виявляти свої справжні почуття, щоб вона змогла повірити в те, що поряд знаходяться близькі люди, які її розуміють, люблять і турбуються. Завдання консультанта – не намагатися переконати дитину в тому, що вона комусь дуже потрібна, а створити відповідні терапевтичні умови, за яких можливо буде усвідомити свою цінність для інших людей і те, що вона заслуговує на їхню повагу і любов.

4. Акцент на сильні сторони дитини і віра в її можливості. Остання знаходить свій вияв у словах дорослого (консультанта): "Ти можеш!", – так впевнено, щоб дитяча свідомість "запрацювала" у новому ритмі: "Я можу!". Завдання консультанта – разом із дитиною дослідити її життєвий світ, допомогти усвідомити свої найкращі риси і якості, а також віднайти раніше прихований внутрішній потенціал, щоб відчути опору в собі і впоратися з психологічною травмою.

5. Відверта розмова консультанта з дитиною на екзистенційні теми (туга, жаль, провина, сором, біль, гнів, надія, радість тощо) передбачає спільне переживання сильних почуттів. Завдання

консультанта – виявити емпатію, „увійти в шкіру дитини”, відчуті єднання з нею і бути максимально щирим.

6. Трансформація стосунків з батьками (або одним із батьків). Дитина не може довго жити у конфліктному для неї середовищі, спричиненому відсутністю батьків, тому вона буде вдаватися до різних психологічних захистів, щоб зняти напругу, в тому числі й до агресивних дій. Звинувачуючи батьків у тих змінах, що відбулися в її житті, які вона оцінює як погані, дитина так само негативно починає ставитися і до своїх батьків. Завдання консультанта – створити терапевтичні умови, аби дати можливість дитині прийняти і полюбити "поганого" батька чи матір.

7. Прийняття самого себе і відчуття власної свободи і відповідальності. Чимало індивідів намагаються втекти від життя, заповнюючи його багатьма подіями і речами, які не приносять ні користі, ні задоволення. Людям також властиво перекидати на інших відповідальність за все погане, що з ними сталося в житті. Діти, на жаль, не є винятками, вони так само, як і деякі дорослі, у кризових ситуаціях шукають пояснення швидше ззовні, ніж у собі. При цьому вони намагаються виконувати чужі ролі, придушуючи свої природні потреби і забуваючи про своє автентичне Я. Завдання консультанта – дати дитині зрозуміти, що вона неповторна, потрібна і значуща, а також може виявляти свободу в думках, вчинках і почуттях, при цьому дати їй можливість зрозуміти, що вона відповідальна за все, що з нею сталося чи може статися.

Як бачимо, існують певні особливості екзистенційного підходу в консультативній роботі з дітьми емігрантів. Зокрема, вважаємо, що основну увагу треба зосередити на встановленні теплих, довірливих стосунків з дитиною, яка повинна відчувати особисту готовність психолога прийняти її такою, якою вона є в даний момент часу "тут і тепер". Отримавши від нього справжню підтримку і щире розуміння, дитина таким чином може показати себе з іншого боку, виступити в незвичній для себе ролі, наприклад, бути агресивною, лютою, здатною образити або, навпаки, лагідною, поступливою. Тому якщо дитина, котра завжди поводить себе чемно і слухняно, несподівано виявляє якісь ворожі реакції, то до них треба ставитися помірковано, з розумінням того, що змінюється її суб'єктивне сприйняття реальності під впливом власних переживань тут і тепер, і не вдаватися до раціональних інтерпретацій причин такої поведінки. Можна припустити, що таким чином ми допомагаємо дитині, переживаючи

цінність свого існування, стати на якийсь час психотерапевтом для самої себе.

Звідси робимо важливий для дитячої психотерапії й консультування висновок: увага екзистенційного психолога повинна спрямовуватись на дослідження переживання внутрішнього світу дитини і формування позитивного образу існування себе-у-світі. При цьому клієнтові потрібно допомогти виявити свої істинні почуття для того, щоб він зміг побачити все те, що являє собою переживання, й описати його якомога точніше, наскільки дозволяють мовні засоби.

Вчені вважають, що до середини дитинства малюк пов'язаний з батьками (або людьми, які їх замінюють) тісними емоційними зв'язками, він занурений у ці почуття, але ще не вміє їх аналізувати [213]. Як відомо, засвоюючи мову, дитина починає оволодівати словом як формою аналізу своїх почуттів. Водночас Г. Абрамова зауважувала, що формоутворююча роль слова в аналізі дитиною своїх переживань досліджена недостатньо.

Для прикладу наведемо декілька диктофонних записів розповідей п'ятирічної дівчинки, яка у трирічному віці пережила розлуку з батьками, які поїхали на заробітки за кордон.

Розповідь 1: "Мене звуть Зайчик, я ходжу в садок, але в садок ходжу я (повторює останню фразу тричі, далі продовжує), ходжу в групу зайчаток і хочу вам віршик розказати, але тихо сидіть. Настав час, і зима присипала землю, а мені приснилося, що мене зима присипала, і я загубився в лісі, і мене знайшов хтось, забрав додому і сказав: "От, Зайчик, живи у лісі, а я побіг" (на питання: „Хто знайшов зайчика у лісі?” – дівчинка називає ім'я консультанта).

Розповідь 2: "Качка сиділа в одному маленькому озері. Її каченятка-діти плавали і ніхто до них не заходив. Каченятка були різні, от вона сказала своїй дружці: "Дружка, може, постережи моїх каченяток, я піду знайду свого чоловіка". Вона сказала: "Добре, я тебе постережу і твої каченятка" (далі починає розповідати віршик, але після перших слів: "Наші ма...", – різко зупиняється і каже: "Не").

Коментар: наведені розповіді відображають тривогу дитини через тимчасову розлуку з матір'ю, а також страх залишитися самій. При цьому її почуття адекватні реальній ситуації. Говорячи феноменологічно, дівчинка реагує на події власного життя відповідно до того, як вона суб'єктивно їх сприймає. Незважаючи на те, що їй важко передати свої екзистенційні переживання самотності та покинутості, усвідомлення того, що з нею відбувається, зумовлює відповідні емоційні реакції.

На думку Е. Фромма, діти від шести років і старші відчувають потребу в батьківській турботі, любові, авторитеті. Вчений глибоко переконаний, що функція матері – забезпечити дитині безпеку в житті, а батька – навчити її керувати власним життям, аби впоратися з проблемами, які висуває суспільство [214]. Якщо дитина не знаходить підтримки і розуміння від близьких дорослих, відчувається самотньою, то у неї виникає відчуття зайвості й непотрібності, так званий "екзистенційний вакуум".

Прикладом до сказаного може слугувати випадок з бабусею, яка звернулася за психологічною допомогою, налякана словами шестирічного онука: "Я не хочу більше жити, бо я нікому не потрібний". Крик душі маленької дитини передає її внутрішній стан порожнечі, зумовлений екзистенційною фрустрацією.

Батьки, залишивши малюка на виховання бабусі, часто ігнорують або недооцінюють важливість емоційного спілкування з ним, що призводить до незадоволення духовних потреб дитини. Ситуація загострюється, коли стосунки між бабусею й онуком не складаються (як у згаданому вище випадку). Дитина, яка зростає в конфліктному середовищі, намагається вирватися з нього. Втім, той шлях, який вона обирає, часто є деструктивним виходом з кризи. У цьому контексті зазначимо, що згідно зі статистичними даними, найменший вік самогубців припадає саме на шість років.

Удослідженнях сучасних психоаналітиків, присвячених агресивним тенденціям у психічно здорових дітей, знаходимо терміни З. Фрейда "потяг до життя" й "потяг до смерті", що описують полярність почуттів дитини між любов'ю та агресією [215]. За словами Т. Яценко, одночасно існує "прагнення до любові" і деструктивна тенденція "до смерті"; до "великої любові" й неусвідомлена агресія, яка може проєктуватися не лише на іншого, але і на себе через почуття провини, самозвинувачення тощо [216].

Ми погоджуємося з тими науковцями, які вважають, що в старших дошкільників спостерігається підвищена чутливість до екзистенційних переживань. Екзистенційний вакуум виникає у стосунках дитини з близькими дорослими у випадку порушення взаємодії між ними та через небажання останніх зрозуміти внутрішній стан малюка. При цьому все те, що оточує дитину (в т. ч. конкретні дії з предметами, успіхи в засвоєнні цих дій, використання іграшок, спілкування з іншими особами, ігри з ровесниками тощо), не може заповнити порожнечу, що утворилася через брак емоційного контакту з батьками. Якщо стосунки з матір'ю є проблемними, то в дитини

виникає потреба компенсувати їх за рахунок встановлення тісних взаємин з іншими людьми. На підтвердження сказаного пропонуємо фрагмент розповіді дівчинки.

Розповідь 3: Зайчик зажурився, бо він – малесенький і зостався сам, маму загубив. У наш ліс прибігла білочка і йому сказала: "Що ти тут сидиш?". А він відповів: "Маму загубив". Білочка сказала: "Йди сюди, до мене. Моя мама не вижене тебе, і ти ніколи не заблудишся". А він відповів: "Але я не зможу вилізти на дерево". Тоді білочка сказала: "Я з тобою полізу. Спершу ти, а потім я. Якщо упадеш, я тебе стримаю". Зайчик сів, зажурився, а мама їх шукала і теж журилася. Білочка сказала: "Зайчик, як твоє ім'я?". Він відповів: "Просто Зайчик". Тоді білочка привела його і сказала: "Ось він". І мамуся, і татусь, і хлопчики, і братики зрадли всі; і вони сказали: "Будемо жити разом і ніколи не загубимося". Зайчик зажурився, бо білочка до нього більше не приходила, вона дуже далеко жила. Мама білочки прийшла до них у гості, а Зайчик сказав: "А де білочка маленька?". Мама білочки сказала: "Я її залишила вдома". Зайчик сказав: "Мама і тато Вас не пустять, бо Ви без білочки прийшли". Вони подружилися, до них прийшов вовк, ведмедик і всі діти, вони гуляли в лісі, там був маленький зайчик і маленька білочка, вони подружилися і ніколи не сварилися. Одні вони залишилися і жили самі.

Коментар: ми використали метод розповіді, за допомогою якого дитина може розкритися й виразити свої почуття тут і тепер. Таким чином, по-перше, вона занурюється в травмуючі події та завершує складні життєві ситуації, вибираючи свій варіант їх розв'язання; по-друге, знижується її емоційний дискомфорт, спричинений болісними переживаннями через порушення емоційного контакту з батьками, які перебувають за кордоном.

Як свідчать наші дослідження в галузі практичної допомоги дітям з емоційними проблемами, більшість психотерапевтичних методик, які застосовують консультанти, засновані на використанні проєкції, ідентифікації й заміщення [217; 218]. Зазвичай, якщо дитина описує картинку або розповідає історію, то сторонній людині може здатися, що вони не стосуються самої дитини та її життя і є "віддаленими", безмістовними, безпечними, веселими тощо. Однак консультанти добре розуміють, що це – помилкове враження. Вони розглядають проєкцію як захисний механізм, що оберігає суб'єкта від болісного втручання ззовні у його внутрішній світ. Як відомо, люди можуть проєктувати на інших те, що відчувають самі, але не визнають, що це їхні відчуття; або дивитися на себе винятково

чужими очима, тому змушені постійно турбуватися про те, як їх сприймають інші.

У наведеному вище консультативному випадку показано, як можна розпізнати проекцію в дитячих розповідях. Загалом вважаємо, що проекція відображає власний досвід клієнта, його знання і стурбованість, тому дослідження цього механізму допомагає консультанту отримати доступ до важливої інформації про автентичні суб'єктивні переживання клієнта. Так, у розповідях дівчинки проявилися різні віддалені образи, які відображають її гнів, тривогу, страх, стосунки, образи, бажання тощо. Все це – цінний терапевтичний матеріал, який вимагає від консультанта обережного поводження з ним, оскільки проекція часто стає для дитини єдиним засобом прояву суб'єктивності.

Підсумовуючи сказане, вважаємо, що діти емігрантів мають емоційні та поведінкові проблеми, спричинені образою на батьків за те, що вони покинули їх; можуть переживати почуття провини, самотності, страху, тривоги, гніву, які негативно впливають на психологічний стан дитини та зумовлюють неконтрольовані прояви агресії. Основна проблема, з якою стикаються консультанти, полягає в тому, що жодна з терапевтичних шкіл не має спеціальних методик для роботи з такими дітьми, хоча розроблено чимало програм та психологічних тренінгів.

Екзистенційні консультанти не практикують застосовувати до всіх клієнтів наперед визначений однаковий набір технік і методів. Для них основним зцілювальним засобом консультування є особистість самого психолога, який встановлює діалогічні стосунки з клієнтом. Найбільш точно ця позиція відображена в поглядах Дж. Бюджентала за допомогою метафори: "я-як-інструмент" [219]. Терапевтичний діалог (бесіда) як інформативна й екзистенційна взаємодія між консультантом і клієнтом стає можливим лише за умови спів-творчості. З цього приводу Р. Мей зазначав, що вся психотерапевтична робота повинна будуватися на основі концепції існування клієнта як буття-у-світі та консультанта як такого, що існує й бере участь у його (клієнта) світі.

Разом із тим, більшість дослідників вважає, що терапевтична бесіда є лише методом отримання інформації від клієнта шляхом діалогічної взаємодії; вона застосовується для діагностики й допомоги останнім в усвідомленні ними своїх внутрішніх проблем, труднощів, конфліктів, бажань, потягів, мотивів поведінки тощо. Водночас для екзистенційного консультанта, як уже зазначалося, справжнім

джерелом даних про клієнта є тут-буття, зараз виникаюча особистість, що буде свій світ. На практичному рівні ми можемо (й повинні) вдаватися до такої характеристики, коли нам потрібні реальні знання про автентичні особисті переживання дійсності замість вимірів (або разом із ними) та статистичними даними про неї. Ми також повинні використовувати її, коли потрібно не лише констатувати дію, але й усвідомити мету цієї дії.

Нижче наводимо розповіді дівчинки, які ми записали на диктофон.

Розповідь 4: "Мене звати Зайчик, я воджусь у лісі. Я живу зі своїм братиком, його звати Ведмедик. Я маю таких друзів-Каштанчиків. Я про них віршик розкажу:

Собі висів каштанчик,

упав на мене він,

а я його узяв,

злапав і з'їв" (у голосі відчувається задоволення, перемога).

Розповідь 5: "Я хочу щось розповісти про Колобка: "Колобок, Колобок, чого ти мене з'їв?" – "Я хотів тебе їсти і з'їв".

Коментар: агресивні реакції проєктуються на інших, якщо малюк відчуває загрозу, що надходить від навколишніх, або страх. Дитина вибирає об'єкти проєкції, щоб задовільнити потребу вивільнити приховані суб'єктивні переживання й розкрити свій внутрішній світ для дослідження й розуміння. Позаяк дитина проєктує вибірковий, але актуальний досвід переживання психічної реальності, то у неї виникає амбівалентне ставлення до героя, що характерне для процесу проєктивної ідентифікації, при якій зовнішньому об'єкту приписуються власні почуття, які не відповідають прототипу. Так, Колобок в образній уяві дівчинки перевтілюється з жертви (за сюжетом казки)на хижака (в дитячій розповіді). За допомогою цього терапевтичного прийому дитина може звільнитися від неусвідомлених страхів, злості, образ, гніву, які вона відчуває до значущих осіб, зазвичай батьків. На підтвердження сказаного наведемо наступну розповідь дівчинки.

Розповідь 6: "Я хочу розказати віршик, який знала Червона Шапочка, і я знаю. Червона Шапочка ходила і сказала хлопчику: "Що ти робиш тут?" Хлопчик відповів: "Це мій кінець вулиці. Щоб ти приходила до нас, я грибочків зібрав для тебе і пиріжків". А той хлопчик обманув її, вона їх з'їла і померла (мовлення спокійне, голос рівний, ніякої агресії не відчувається).

Коментар: у запропонованому фрагменті з'являються деструктивні переживання, виражені у феномені смерті або кінцевості, як сказав би екзистенціаліст. За нашими спостереженнями, деякі старші дошкільники усвідомлюють своє неіснування й розуміють, що вони, як і всі люди, можуть померти. Ці діти формулюють цілком дорослі запитання, розмірковують про смерть і сенс життя. Така поведінка юних осіб зазвичай викликає тривогу і занепокоєння з боку батьків. Водночас останнім треба враховувати, що своїми необдуманими діями вони посилюють у дитини страх, який особливо актуалізується внаслідок відсутності контакту з ними, а також гострого почуття самотності в сім'ї.

З розповіді б видно, що діти можуть вдаватися до вербальної агресії, говорити неправду. Проте помилково вважати, що в людських стосунках не повинно бути брехні або усяка брехня неодмінно має бути викритою. За дослідженнями П. Екмана, у п'ятирічному віці 90 % дітей схильні обманювати, а в шестирічному віці цей показник сягає своєї максимальної позначки – 100 %. Серед мотивів дитячої брехні вчений виділяє такі: уникнення покарання, прагнення заволодіти чимось таким, чого іншим способом їй не отримати, захист друзів від неприємностей, самозахист або захист іншої людини, прагнення завоювати визнання й цікавість з боку інших, бажання не створювати незручну ситуацію, уникнення сорому, безпека власного життя, прагнення довести свою вищість над тим, у чиїх руках влада [220]. Таким чином, перелічені мотиви можна розглядати як варіанти рефлексії на смисл значущих для дитини стосунків та їх усвідомлення, враховуючи особливості цієї сфери, яка має власні закони функціонування.

Нині проблема дитячої агресивності викликає глибоке занепокоєння педагогів та батьків і підвищений науково-практичний інтерес дослідників. Однак спроби пояснення агресивних дій дітей утруднюються тим, що не тільки в повсякденній свідомості, але в професійних колах і в багатьох теоретичних концепціях це явище тлумачиться досить суперечливо, що заважає зрозуміти його суть та визначитися у виборі методів корекційного впливу і засобів профілактики насильницької поведінки.

Згідно з концепцією психоаналізу, існує зв'язок між фіксаціями на ранніх стадіях розвитку й подальшими поведінковими та емоційними проблемами у сфері агресії й фрустрації [221, 222]. Сучасні психоаналітики, пояснюючи агресивну поведінку, більше уваги приділяють питанням соціального наuczіння [223]. За їхніми

спостереженнями, соціальний мікроклімат сім'ї в перші роки життя людини закладає основу її подальшої поведінки. Таким чином, феномен агресивності не можна розглядати лише з біологічних позицій в контексті детермінації "Ід", оскільки він є складним соціально-психологічним утворенням. Згідно з теоріями соціального наuczіння й соціального впливу, джерела агресії треба знаходити поза людиною і пояснювати особливостями соціальної ситуації [224].

Розглянувши запропоновані нижче типові випадки сімейних чвар, навіть не фахівець легко визначить, хто з дітей найімовірніше буде поводитися агресивно і вдаватися до насилля.

Опис ситуації: Вікторія часто стає свідком жакликих сімейних скандалів. Коли її батьки сваряться, то мама, як правило, кричить, а тато зазвичай проявляє фізичну агресію, зокрема, псує речі. Від батьків дівчинка іноді отримує ляпаси. Водночас вони, як турботливі батьки, хочуть запобігти дитячій агресивності, тому забороняють донці дивитися фільми і телепрограми, які містять сцени насилля.

Батьки маленького Сергійка іноді сваряться, але переважно поводяться спокійно і намагаються вирішувати всі проблемні питання шляхом перемовин, знаходячи компромісні рішення. Виховуючи сина, вони обмежують його в часі, витраченому на перегляд телепрограм, при цьому дозволяють дивитися будь-які програми. Сергійко надає перевагу "бойовикам".

Аналізуючи ці ситуації, зазначимо, що психічний розвиток людини значною мірою залежить від умов життя й виховання. Тому важливо, щоби дитина отримала в сім'ї батьківську любов, турботливе ставлення, відчуття захищеності й стабільності. Науковці пояснюють існуючі порушення внутрішньо-сімейних стосунків відсутністю здатності дорослих до емпатії та невмінням налагоджувати і підтримувати тісні міжособистісні взаємини в родині. Народна традиція схвалювала порядок і злагоду у повсякденному житті сім'ї. Проте сучасна сім'я не становить такої єдності, як це було в минулому. Сьогодні дорослі намагаються створити кожен свої умови виховання дітей та взаємодії з ними, що спричинює виникнення дисгармонійних стосунків між батьками і дітьми, які, своєю чергою, можуть призвести до соціальної дезадаптації або інших різновидів девіантної поведінки.

Такі вчені, як Р. Берон, Д. Паттерсон, Д. Річардсон вважають, що діти, які пережили насильство, більш схильні до делінквентної поведінки, в тому числі із застосуванням насильства. За результатами проведеного лонгitudного дослідження, діти, які у восьмирічному

віці вважалися агресивними, до 19 років втричі частіше, ніж інші їхні ровесники, потрапляли на облік у поліцію, а до 30-річного віку вже мали досвід судимості [225].

Вищезгадані науковці також з'ясували, що агресивність розвивається через взаємовплив. Так, в експериментальній ігровій ситуації, в якій брали участь двоє семирічних незнайомих хлопчиків, той із них, що був агресивним на першій зустрічі, як правило, ставав об'єктом агресії на наступних сеансах; а той, хто з самого початку був мішенню агресивних дій, сам у подальшому ставав агресивнішим. Те, як агресивні діти інтерпретують поведінку інших людей, як усвідомлюють інформацію, пояснює, чому агресивність вважається стійкою рисою особистості. Агресивні діти більш схильні, ніж їх неагресивні ровесники, бачити ворожість у діях інших людей. Такий погляд сформувався під впливом власного досвіду агресивного ставлення до них.

У руслі цих міркувань А. Бандура обстоював думку, що для виникнення агресії необхідний також приклад для наслідування. У своїй теорії він вказав на можливі механізми впливу соціального оточення на формування агресії. Агресивні реакції засвоюються не тільки за умови прямої участі в ситуаціях, пов'язаних з агресією, але й у результаті спостереження за агресивною поведінкою інших людей та її наслідками. На жаль, батьки часто не задумуються над тим, що будь-яка їхня поведінка стає взірцем для дитячого наслідування. Відтак, якщо хтось у сім'ї виявляє ворожість, то інші члени родини швидше за все будуть реагувати таким чином, що це збільшить імовірність агресивної реакції.

Дорослі дозволяють собі застосовувати з виховною метою різні форми фізичної та вербальної агресії (від підвищення голосу до побиття). При цьому важливо розрізняти прояви ворожої та інструментальної агресії. Якщо мета першої – завдання шкоди іншій людині, то остання стає засобом, інструментом досягнення нейтральної мети, наприклад, виховання шляхом примусу і покарання, що спричинює напруження в стосунках між батьком (матір'ю) і дитиною. Також помічено, що взаємодія в сім'ї досить часто набуває форми наростаючого за силою примусу, який підтримує та збільшує інтенсивність агресії, зокрема, в тих випадках, коли дитина неслухняна чи грубіянить, а дорослий посилює погрози й покарання.

До психологів часто звертаються клієнти з труднощами, які спричинені проблемами контролю над своїми агресивними почуттями через неправильне батьківське виховання. К. Хорні зазначала, що,

виховуючи дитину, шкідливо надавати їй необмежену свободу так само, як і надмірно обмежувати її. Водночас деякі сучасні батьки практикують альтернативний стиль виховання, що характеризується нестійким емоційним ставленням до дитини, суперечливими вимогами до неї, браком уваги тощо.

Дорослі, які захоплюються процесом "вільного виховання", створюють ситуацію вседозволеності та безкарності. Вони не встановлюють чітких обмежень на прояви дитячої агресивності, тому агресивні реакції стають більш інтенсивними і стійкими. З іншого боку, байдужі, нечутливі до потреб дитини батьки спричинюють у неї почуття незадоволеності й дискомфорту. Дорослі, які недооцінюють вплив позитивного підкріплення чи винагороди, не можуть сповна забезпечити повноцінне навчання дітей навичок контролю над своїми агресивними проявами.

Творчий підхід до використання методів виховання (який зазвичай схвалюється) може мати негативні наслідки, якщо креативність перешкоджатиме послідовності у виборі адекватного способу (стилю) міжособистісної взаємодії з дитиною, який регламентується правилами, заохоченнями, покараннями тощо. Як відомо, саме у своїй виховній діяльності дорослі найчастіше зазнають невдач і припускаються помилок. Так, згадана вище "педагогіка без обмежень" призводить до збільшення випадків неслухняності. Тому ефективним способом подолання цього патерну вважається навчання батьків послідовності, що вимагає від них чималих зусиль.

Науковці, досліджуючи процес розвитку агресії в сім'ї, з'ясували, що в дітей з психологічними порушеннями за агресивним типом батьки, як правило, були агресивними і непослідовними у своїх вимогах стосовно дотримання нормативного контролю. Матері могли спокійно реагувати на девіантну й асоціальну поведінку дитини, тоді як в інших випадках ігнорували чи карали їх за ті ж самі дії. Якщо малюк постійно зіштовхується з тим, що батьки надсилають йому подвійні повідомлення, то ці прояви неконгруентності перешкоджатимуть розумінню справжнього ставлення інших до нього. Згодом у поведінці дитини можна буде помітити таку саму роздвоєність через суперечливий зміст спілкування.

Неконгруентність, або невідповідність слів інтонації та міміці, часто тлумачиться як вияв прихованого емоційного відчуження дитини. Прикладом може бути наступна ситуація: дівчинка жваво грається в пісочниці, за нею радісно спостерігає мама (посміхається, хвалить, іноді щось допомагає), але вдома дорікає доньці за брудний

одяг. Таким чином дитина, слухаючи настанови і повчання батьків, перебуваючи під їхнім постійним наглядом і контролем, відчуватиме нещирість і приховану байдужість. Дорослі зазвичай недооцінюють значення стилю виховання дітей у сім'ї та впливу подружніх стосунків на формування цілісної особистості.

У руслі цих міркувань цікавим видається дослідження насильства в сім'ї стосовно дітей [226]. Найбільш розповсюдженою формою фізичного насилля над дітьми є "шльопання" по сідницях (його застосовує в 90% випадків мама і 64% тато), удари по обличчю й голові (5%), стояння в кутку на колінах, на гречці (9%) тощо. До того ж кожен п'ятий з батьків, незалежно від статі, з виховною метою застосовує пасок – частіше карають дітей молодшого віку. Існує також гендерний розподіл між батьками щодо фізичного й вербального насилля: мама частіше сварить хлопчика, а тато частіше карає фізично, дівчаток – навпаки. Водночас 32% жінок і 22% чоловіків визнають, що їм бракує емоційної близькості з дітьми. Однак лише 6% чоловіків і 15% жінок засуджували себе за застосування фізичних покарань з виховною метою.

За результатами нашого анкетування батьків молодших школярів (35 осіб) щодо проявів агресії стосовно дітей, з'ясувалося, що більшість дорослих лихословлять удома (78 %), іноді звертаються в образливій формі до своїх дітей (придурок, двійчник, телепень, бовдур, дурник, debil, коза, бик, півень), з них 24 % – роблять це часто. До дітей, які лихословлять, 53 % батьків застосовують покарання у формі заборон (дивитися телевізор, користуватися телефоном, гуляти, їсти солодощі); вдаються до вербальної та фізичної агресії (сварять, б'ють); і здійснюють психологічний тиск (не виконують обіцянки, примусово зобов'язують читати).

Зі сказаного можна зробити висновок, що до формування агресивності й ворожості може призвести застосування фізичних покарань, особливо постійне, непослідовне й безсистемне. Ефект покарання залежить від загального рівня агресивності дитини. Так, відносно неагресивні діти під впливом покарання схильні придушувати власні агресивні реакції, тоді як у дуже агресивних дітей покарання може викликати ще більший протест, непокору, або навіть підвищення рівня агресивності. Вважаємо, що не лише жорстокість покарань дитини, але їх непослідовність чи відсутність батьківського розуміння є основними чинниками асоціальних проявів дитячої поведінки [227]. Завдання батьків, педагогів і психологів –

спрямовувати агресію дитини в таке русло, де вона не стане витісненою, замаскованою чи заміщеною.

Крім того, діти, некерована поведінка яких ускладнювала життя їм та їхнім родинам, можуть стати просоціально спрямованими за умови, якщо батьки почнуть змінюватися разом із ними. У цьому зв'язку слід зазначити, що дорослим буває важко зрозуміти, навіщо їм це робити, якщо проблеми з поведінкою – в дитини. З цього приводу зазначимо, що, по-перше, батькам слід знати: їхній дитині не так легко змінитися, допоки вони залишатимуться такими, як і раніше. По-друге, намагання батьків самостійно "перевиховати" дитину стає основним джерелом їх фрустрації. По-третє, дорослі, зважившись на зміни, встановлюють з дитиною тісний емоційний контакт, стають духовно близькими й по-справжньому рідними людьми.

У консультативній роботі з агресивними дітьми ми пропонуємо застосовувати ігрову терапію, позаяк гра – це природний засіб самовираження в дітей [228]. У такий спосіб їм надається можливість "програти" свої почуття й проблеми. Ігрова терапія буває директивною, коли психолог бере на себе відповідальність за керівництво й інтерпретацію, і недирективною – психолог залишає управління й відповідальність дитині. Розглянемо останній вид ігрової терапії, щоб переконатися в її ефективності у вирішенні проблем, пов'язаних з адаптацією.

Концепція недирективної терапії полягає в тому, що в індивіда є не лише здатність позитивно вирішувати власні проблеми, але й імпульс до росту, який робить зрілу поведінку орієнтованою на самоактуалізацію. Цей вид терапії починається з теперішнього (а не минулого чи майбутнього) для клієнта моменту; консультативний процес здійснюється на основі теперішньої конфігурації з урахуванням того, що зміни під час консультування можуть відбуватися щохвилини (якщо є потреба в такому темпі). Швидкість залежить від реорганізації накопичених індивідом переживань, установок, думок і почуттів. Вони важливі для досягнення інсайту, який є необхідною умовою успішної терапії.

Недирективна терапія дає індивіду дозвіл бути самим собою: вона повністю приймає його Я, без оцінки, тиску чи спроби змінити; а також визнає і робить зрозумілими експресивні емоційні стосунки, рефлексуючи над тим, що виразив клієнт. Недирективна терапія, як було сказано вище, може бути представлена як запропонована дитині можливість становлення в більш сприятливих умовах. Оскільки гра є природним посередником для самовираження, дитина робить спробу

через гру виразити назовні накопичені негативні почуття (напруги, фрустрації, агресії, страху, невизначеності тощо). Програючи ці почуття, дитина виносить їх на поверхню, зіштовхується з ними, вчиться їх контролювати або відмовлятися від них. Коли вона досягає емоційної релаксації, то приходиться до розуміння своєї здатності бути особистістю, відповідати за себе, приймати самостійні рішення, а також бути психологічно більш зрілою, а отже, усвідомити власну Самість.

Обстановка кімнати для проведення ігрової терапії повинна сприяти особистісному росту дитини. Тут вона керує ситуацією і собою, тому ніхто не має права їй щось вказувати, критикувати, прискіпуватися, давати поради, а також підганяти і втручатися в її життєвий світ. Атмосфера має бути настільки безпечною, щоб дитина відчула, що вона може розкритися, самовиразитися та перевірити свої ідеї, оскільки це – її світ, і їй більше не треба боротися з такими силами, як авторитет дорослого, суперництво з ровесниками чи з ситуаціями, де вона – пішак у грі сварливих батьків, або мішень для чужої агресії та фрустрацій.

Для консультанта дитина – особистість, яку він повністю приймає. Тому у ставленні до себе вона відчуватиме гідність і повагу, що дає можливість вільно висловлюватися й виявляти амбівалентні почуття; вона гратиметься з іграшками так, як їй подобається, не боячись бути співчутливою чи байдужою, швидкою чи повільною, доброю чи злою тощо. Тож для дитини це унікальний досвід, коли вона раптом з'ясовує, що дорослі більше не втручаються в її життєвий простір; від них не надходять поради, накази, докори, заборони, крики; немає розчарувань, марних надій, несповнених бажань тощо. Вони всі заміщені прийняттям і дозволом їй бути самою собою.

Присутність в ігровій кімнаті консультанта, який розуміє, приймає і виявляє дружнє ставлення, дає дитині почуття безпеки й реальності, до яких додаються деякі обмеження (стежити, щоб їх було небагато). При цьому участь консультанта в терапевтичному сеансі так само посилює почуття безпеки в дитини. Його основне завдання полягає в тому, щоби бути сенситивним до всього, що дитина відчуває, проявляє і виражає за допомогою гри й мовлення. Він повинен відображати ці виявлені емоційні стосунки таким чином, щоб допомогти дитині краще зрозуміти себе; а також поважати дитину, її здатність бути самостійною і ставати ще більш зрілою та незалежною. Психолог дає їй відчуття розуміння й прийняття в будь-який момент, незалежно від того, що вона робить чи говорить. Психолог підтримує

в дитини сміливість все глибше занурюватися у свій внутрішній світ і відкривати своє реальне Я.

Для дитини терапія дійсно є викликом її внутрішньому прагненню, яке постійно бореться за реалізацію. Швидкість, з якою використовується ця можливість, у кожної дитини своя, але фактом залишається те, що під час ігрової терапії дійсно відбувається розвиток, різний за інтенсивністю. Таким чином дитина здатна стати більш зрілою, навчитися встановлювати позитивні стосунки, і в більш конструктивній формі виражати своє внутрішнє прагнення до самореалізації, дорослості, незалежності.

Недирективна ігрова терапія не є засобом заміщення одного стилю поведінки, який розглядається дорослими відповідно до їх стандартів як небажаний, на інший, більш бажаний стиль, чи спробою нав'язати дитині авторитетну думку або погляд. Вона акцентує увагу на позитивному погляді на здатності індивіда. Відлік терапії починається з тієї позиції, в якій індивід перебуває зараз, і дає йому можливість просуватися настільки далеко, настільки він здатен. Якщо недирективний консультант підкреслює, що консультування є клієнт-центрованим, він дійсно передбачає саме це, оскільки для нього клієнт – джерело життєвої сили, яка керує внутрішнім ростом.

Під час ігрової терапії між психологом і дитиною встановлюється такий тип міжособистісних стосунків, який допомагає клієнтові відкрити його реальне Я, а консультантові – прийняти. Завдяки цьому прийняттю в дитини зростає впевненість у собі – вона може розширити межі прояву своєї особистості. Дитина живе у своєму внутрішньому світі, й дуже небагато дорослих його дійсно розуміють. Ці стосунки потрібні, щоби дати дитині можливість відкрити її внутрішнє приховане життя. У багатьох людей є спокуса експлуатувати її особистість, тому вона захищає свою ідентичність.

Соціум дуже нав'язує дитині залежність, але вона продовжує рости незалежною у своєму внутрішньому світі. Дитина, встановивши довіру з консультантом і приймаючи його так само, як він її, ділиться своїм внутрішнім світом і таким чином розширює горизонти обох світів.

Основні принципи роботи екзистенційного ігрового консультанта:

- зустріч на рівні Я-Ти стосунків, що передбачає діалогічну взаємодію психолога з дитиною;

- безумовне прийняття дитини такою, якою вона є;

- екзистенційна взаємодія між консультантом і дитиною на основі співтворчості;
- встановлення в стосунках атмосфери дозволених, в якій дитина відчуватиме повну свободу вияву різних почуттів;
- готовність розпізнавати почуття, виражені дитиною, й відображати їх так, щоб вона могла досягти розуміння своєї поведінки;
- глибока повага до права і здатності дитини вирішувати свої проблеми та надання їй можливостей для цього;
- заохочення дитини до вибору й відповідальності за нього;
- відмова від керування діями чи діалогом дитини, бо вона задає напрям, а консультант слідує за нею;
- відмова від прискорення темпу консультування, позаяк це поступовий процес;
- окреслення лише тих обмежень, які необхідні, щоб дитина усвідомлювала реальність того, що відбувається, і свою частину відповідальності за взаємодію.

Сьогодні в Україні проблема соціальної дезадаптації дітей під впливом підвищеної агресивності набуває особливої гостроти. Серед її наслідків – низька успішність у навчальній діяльності, порушення духовного, емоційного, інтелектуального і особистісного розвитку, що спричинюють різні форми девіантної й делінквентної поведінки. Як засвідчує педагогічна практика, застосування традиційних засобів профілактики й корекції подібних проявів мало ефективне. Тому перед практичною психологією постає завдання пошуку нових форм і методів роботи, зорієнтованих на виправлення вказаних деструкцій. Нагромаджений консультантами досвід підтверджує, що впровадження методів екзистенційної терапії у практику психологічної допомоги дітям з проблемами адаптації, – завдання непросте, але творче і перспективне.

У своїх феноменологічних дослідженнях щодо методів психологічної профілактики і корекції дитячої агресивності ми дійшли наступних висновків:

1. Діти дошкільного віку не потребують вербалізації й усвідомлення причин своєї поведінки. Психологу достатньо виявити її приховані мотиви або блокування почуттів, які заважають процесу емоційного росту.

2. Основними чинниками ефективного дитячого екзистенційного консультування є: акцент на дитині; тісний контакт з дитиною; усвідомлення нею відповідальності за свої вчинки; акцент

на сильні сторони дитини і віра в її можливості; відверта розмова на екзистенційні теми; трансформація стосунків з батьками (або одним із батьків); прийняття самого себе і відчуття своєї значущості для інших.

3. Якість взаємодії недирективного ігрового терапевта з дитиною залежить від терапевтичного клімату, який містить фізичний (структурування консультативного простору і часу) та емоційний компоненти (взаємодовіра, конгруентність, емпатійне розуміння, безумовна повага до дитини).

4. В ігровій екзистенційній терапії застосовують метод розповіді. За допомогою механізму проекції неусвідомлені почуття, бажання, ідеї можуть виокремитися і проникнути в дитячі розповіді. Таким чином консультант отримує цінну інформацію про автентичні суб'єктивні переживання клієнта тут і тепер.

5. Нагромаджений ігровими терапевтами досвід роботи з дезадаптованими дітьми під впливом підвищеної агресивності свідчить про необхідність пошуку нових підходів щодо профілактики й корекції подібних проявів.

ВИСНОВКИ

1. У першому розділі авторства З. С. Карпенко аргументовано, що ідеологеми являють собою конкретні складники ідеології, що, як прояв політичної культури суспільства, наповнюють її етноспецифічним змістом. Втілюючись у міфах, легендах, переказах, колективних уявленнях, пропагандистських наративах, типових соціальних ілюзіях тощо, ідеологеми репрезентують історичний досвід народу й артикулюють насамперед його геополітичні, кратологічні, мілітаристські домагання в контексті власних світоглядних уявлень і ставлення до інших етнокультурних спільнот.

Тоталітарні ідеологеми репрезентують деструктивне суб'єкт-об'єктне ставлення певного соціуму (держави) до великих аут-груп з точки зору їх корисності для досягнення власних інтересів і є типовими для тоталітарних соціумів. Конструктивні ідеологеми засновані на культурі толерантності і поваги до гідності інших та є зразком суб'єкт-суб'єктного ставлення, притаманного демократичним соціумам. Деструктивні ідеологеми стають знаряддям ведення інформаційно-психологічної війни проти визначеного авторитарною владою зовнішнього ворога і живляться негативною енергією конфлікту; конструктивні ідеологеми спонукають до співпраці та взаємодопомоги, становлячи миролюбну гуманістичну альтернативу військовій силі, політичному диктату, економічному шантажу й аморальному етноцентризму.

Основний вектор аксіопсихологічного спростування тоталітарних ідеологем спрямовується на вибір різноманітними державними інституціями еволюційно вмотивованої стратегії міжнародного співробітництва, що потребує розвитку їх полікультурної компетентності, на противагу стратегії одностороннього виграшу в тотальному протистоянні іншим суб'єктам міжнародного права, що неадекватно лінії цивілізаційного розвитку. Психотехнічні засоби спротиву деструктивним ідеологемам тоталітарного соціуму можуть бути запозичені від раціонально-когнітивної психотерапії, що використовує механізм категоріального порівняння, доводячи абсурдність і всебічну недоцільність ідеологічного настановлення на підкорення та домінування одних держав (народів, соціальних груп) над іншими.

2. Історичний поступ психологічної науки, на думку авторки другого розділу О. І. Климишин, закономірно привів до утвердження інноваційної для сучасної вітчизняної психології християнсько-

психологічної парадигми вивчення людини як цілісної тілесно-душевно-духовної реальності, носія і суб'єкта духовних прагнень і здатностей. В рамках останньої феномени ворожості та насилля трактуються як симптоми та наслідки "патологічного стану духа", що характеризується десакраменталізацією, діалогічною дезорієнтованістю, почуттєвою атрофією та духовною пасивністю.

Розвиток ворожості та насилля є ознакою порушення, "відходу" від головних християнсько-психологічних принципів життєтворення особистості – сакраментальності, суб'єктності, діалогічності. Сакраментальність, будучи трансцендентальним джерелом розвитку особистості, виступає передумовою її самопізнання, самовизначення та самовдосконалення. Суб'єктність репрезентує божественне і людське в їх синергійному союзі щодо ініціації, актуалізації та реалізації життєвої активності на трьох рівнях: духа – реалізація свободи вибору, ціннісне самовизначення і цілепокладання; душі – знаходження особистісних сенсів шляхом переживання; рівень тіла – реалізація поведінкових програм у конкретних видах предметної діяльності. Іманентна діалогічність людини надає їй статус співтворця діалогу з Іншим (природа, людина), в ході якого об'єктивується її духовна природа – реальна представленість в житті Іншого та в житті для Іншого.

Духовна терапія виступає одним із психотерапевтичних засобів, які ініціюють автентичну спроможність людини розпізнавати та дотримуватися основних духовних координат її життєтворення як здорової особистості. Вона є методом комплексної реконструкції тіла, душі, духа. Духовна терапія передбачає створення умов актуалізації духовного потенціалу особистості, сакралізації життєвого контексту особистості у відповідності з її внутрішньою сакраментальною природою, що й стає запорукою профілактики та зцілення від насилля та ворожості в особистому та суспільному житті.

3. У перших двох підрозділах третього розділу С. Д. Литвин-Кіндратюк розглядається морально-етикетна компетентність особистості у вимірах практичної етичної психології як складова повсякденного та педагогічного дискурсу. Враховується закріпленість (анкерівка) морально-етикетної компетентності у змісті соціальних уявлень особистості про "етикетну поведінку" і у відповідності до мікро- та макрорівнів соціальної взаємодії. Уточнюється зміст понять "морально-етикетна компетенція" та "морально-етикетної компетентність", де перша складає ресурс досвіду особистості в морально-етикетних ситуаціях, а друга є виявом адекватності його

реалізації в умовах того чи іншого виду повсякденності (традиційного, модерного, постмодерного). При цьому побут трактується, в якості контексту самозабезпечення особистістю життєздатності в аспекті її благополуччя, адекватності соціальним та іншим умовам довкілля. На основі врахування теоретико-методологічних напрацювань соціально-конструкціоністських та соціально-конструктивістських студій пропонується опис складових морально-етикетної компетентності, який враховує гендерні та вікові аспекти конструювання життєвого світу особистості в сфері моралі. Наведені результати емпіричного дослідження показують домінування у змісті уявлень юнаків та підлітків про гідну поведінку етикетної складової, яка апелює як до етикетних правил ціле раціональної дії та до приписів традиційного етикету, так і до досвіду індивідуалізованої взаємодії в діалозі.

Життя сучасної людини стає все більше пов'язане з новою формою соціальної реальності – віртуальним комунікативним середовищем. Вивчення реальних суспільних процесів та їхнього значення у становленні особистості неможливе без врахування колосального як деструктивного, так і конструктивного впливу віртуального світу комунікації. Порівняльні результати трьох етапів емпіричного дослідження (2013, 2014, 2015 рр.) частоти та характеру використання семантичних категорій – агресії, ворожості, насилля користувачами різних Інтернет-ресурсів, здійсненого В.М. Мицьком за допомогою комп'ютерного контент-аналізу, доводять, що значна кількість обговорюваних тем, проблем, проявів емоційних реакцій відвідувачів Інтернету стосується агресії, ворожості і насилля; спостерігається зацікавленість користувачів Інтернету, особливо учасників веб-форумів, блогосфери, Інтернет-ЗМІ темами насильницького, ворожого й агресивного характеру; серед досліджуваних категорій в Інтернеті найчастіше використовувалося слово-маркер "агресія" та похідні від даного слова, другим за популярністю було "насилля", третім – "ворожість"; частота використання досліджуваних семантичних категорій учасниками вітчизняного Інтернет-середовища характеризувалася такою динамікою: від 3,47% у 2013 році до 30,3% у 2014 році із незначним зменшенням у 2015 році до 21,33%. Констатуємо високий рівень ворожих та агресивних настроїв україно- та російськомовного секторів Інтернет-соціуму, пов'язаний зі складними соціально-політичними процесами, що мали місце під час проведення даного дослідження.

4. 7. Діти – найбільш уразлива категорія жертв насилля в сім'ї внаслідок психологічної, соціальної, особистісної незрілості та залежності від батьків та опікунів, несформованості стратегій подолання стресових ситуацій, недостатнього життєвого досвіду, низької правової освіченості та багатьох інших причин. Л. С. Тимків у підрозділі 4.1 розкриває зміст основних видів психопрофілактики насилля у сім'ї.

Так, змістом первинної профілактики є: терапія дитячо-батьківських стосунків в рамках системного, поведінкового підходів і гештальт-традиції; підвищення інформованості батьків щодо вікових закономірностей розвитку дітей, методів виховання і навчання; формування у батьків навичок конструктивного подолання труднощів у спілкуванні з дітьми; інформування членів родин учасників АТО про особливості перебігу посттравматичного стресового розладу; ознайомлення з правилами, які повинні пам'ятати сім'ї учасників бойових дій.

Адресатом вторинної профілактики можуть бути сім'ї, в яких присутні окремі прояви жорстокого поводження, проте ознак нанесення шкоди не має і дитина продовжує виховуватися вдома. Для здійснення ефективної вторинної профілактики необхідно запобігти ескалації жорстокої поведінки і виникнення вторинних психологічних проблем у дитини, а також формування у дорослих мотивації до зміни своєї поведінки.

Третинна профілактика проводиться в найбільш критичних ситуаціях, коли постає питання неможливості подальшого перебування дитини в родині.

Вторинний і третинний рівні превентивної роботи передбачають не тільки припинення негативного впливу, але й реабілітацію дитини, а також профілактику клінічно значущих наслідків пережитого насилля.

На особливу увагу заслуговують питання профілактики насильства щодо дітей в сім'ях учасників АТО, а також в родинях переселенців.

Один із факторів сімейного насилля – соціальні ролі, норми, правила, стереотипи поведінки. Соціальні норми — це основні правила, які визначають поведінку людини в суспільстві. Набори норм, що містять узагальнену інформацію про якості, властиві кожній зі статей, називають статевими або гендерними ролями. Частина цих соціальних норм закладається у свідомість через засоби масової інформації та популярну літературу, інші людина отримує

безпосередньо, наприклад, отримуючи несхвалення з боку суспільства, коли її поведінка відхиляється від очікуваної гендерно-рольової поведінки.

Соціалізація чоловіків та жінок, на думку автора підрозділу 4.2 В. І. Сметаняка, має значні гендерні відмінності. Гендерно-рольовий конфлікт може виникати, коли чоловік обмежує свою поведінку рамками традиційних гендерних ролей, а оточення тисне на чоловіка, який порушує неписані норми мужності тощо. Такий конфлікт може виражатися як у внутрішніх, так і в міжособистісних конфліктах. Проявом гендерно-рольового конфлікту є гендерно-рольовий стрес у чоловіків. Структура чоловічої гендерної ролі складається з трьох факторів: норм статусу, твердості, антижіночності. Дотримання всіх цих норм може бути запорукою не лише психологічного благополуччя, але й причиною гендерно-рольового конфлікту чи гендерно-рольового стресу.

Як альтернатива традиційному розумінню гендерних ролей у психології, а також в масовій свідомості поступово утверджується поняття психологічної андрогінності – одночасної представленості в одній людині (не обов'язково рівною мірою) компонентів маскуліності та фемінності, резюмує В.І. Сметаняк.

5. У підрозділі 5.1 Л. І. й А. О. Макарових розкрито спрямованість методологічних етапів в історії превентивної роботи у школі, завдання її сучасного стану й актуальних проблем. Акцентовано на необхідності спрямування психопрофілактичних заходів у школі на розв'язання як поточних, так і перспективних завдань виховання і розвитку особистості; запобігання соціальної дезадаптації, девіантної, а тому числі делінквентної й адиктивної поведінки; реалізації диференційовано й індивідуального підходів у навчанні та вихованні школярів; оздоровлення соціокультурного оточення дітей і підлітків насамперед шляхом інтенсифікації партнерської, діалогічної взаємодії з сім'єю та ін.

Систематизація положень теоретичних підходів до вивчення проблеми булінгу дала підставу О. М. Юрчик у підрозділі 5.2 визначити основні чинники, що сприяють виникненню насильницької поведінки у дітей молодшого шкільного віку: особистісні (індивідуально-психологічні особливості дитини, низька самооцінка, підвищена тривожність), виховні (неадекватний стиль взаємодії у сім'ї та в школі), соціальні (низький статус у класі), поведінкові (агресивні тенденції в поведінці, низький самоконтроль, готовність до агресивного реагування). Встановлено, що психологічна профілактика

шкільного насильства – це довготривалий процес, спрямований на запобігання негативного впливу чинників, що впливають на формування шкільного насильства. Розроблено та апробовано програму психологічної профілактики шкільного насильства на трьох рівнях (первинної, вторинної та третинної психопрофілактики), спрямовану на запобігання, корекцію й унеможливлення агресивних проявів в учнівському середовищі. Комплексний підхід до організації профілактичного процесу передбачає три взаємопов'язаних і взаємозумовлюючих етапи: методологічний (висуваються ідеї, формулюються цілі, задачі, вихідні теоретичні положення); змістовий (містить етапи роботи, завдання кожного етапу); технологічний (підбираються методи, форми і засоби впливу). Система психопрофілактичних заходів спрямована на формування адекватної самооцінки, комунікативних навичок конструктивної взаємодії, розвиток емоційної саморегуляції, зміну соціального статусу в класі, зменшення проявів агресії та зниження рівня тривожності.

У підрозділі 5.3 Н. М. Когуляк розглянуто феномен інклюзії як один з найбільш ефективних та гуманних форм навчання та соціальної адаптації дітей з особливими освітніми потребами. Проаналізовано декларовані інклюзивною освітою концепція "нормалізації" та базові принципи гуманного ставлення до розвитку дитини, а саме: кожна людина має право на спілкування і на те, щоби бути почутою; істинна освіта може здійснюватися лише в контексті реальних взаємин; всі люди потребують підтримки і дружби ровесників; різноманітність посилює всі сторони життя людини та ін.

Наведено результати соціологічних досліджень громадської думки в Україні щодо ставлення до інклюзії дітей з психофізичними вадами у загальноосвітню систему. Основні висновки таких досліджень: 45% опитаних вважають, що Україна має йти європейським шляхом і впроваджувати інклюзивну освіту, 36% налаштовані менш оптимістично і думають, що українська школа ні конструктивно, ні матеріально не готова до інклюзії. Водночас 50% опитаних вважають, що інклюзивна освіта – це крок до змін, які необхідні не тільки в освіті, а й загалом в суспільстві. Таким чином, результати опитування населення спростовують уявлення про те, що інклюзивна освіта не відповідає українському менталітету.

У руслі актуальності впровадження інклюзивної освіти визначаються основні труднощі: об'єктивні (як от відсутність спеціальної освіти, програм та дидактичних матеріалів) та суб'єктивні (наявність чи відсутність у педагогів таких характеристик, як

здатність поділяти гуманістичні цінності, високий рівень емпатії, орієнтація на рівноправні стосунки, гнучкість у спілкуванні, здатність до саморозкриття тощо): Опіраючись на характеристики розладу у МКХ-10 визначені типові проблеми їх інклюзії: труднощі із соціальною комунікацією та взаємодією, гіперчутливість до перцептивних подразників, стереотипна поведінка, якісні дефіцити мовлення, механічне, неосмислене засвоєння знань та умінь, труднощі з соціальною уявою, що робить адаптацію до шкільного середовища та навчання проблемною. Зважаючи на ці особливості, даються психологічні рекомендації освітянам щодо навчально-виховних втручань.

6. У результаті змістово-логічного зіставлення експірієнтальних моделей Еріксона і Янга З. С. Карпенко в підрозділі 6.1 дійшла висновку про те, що 1) набуття емоційно депривованим немовлям базового досвіду недовіри виступає живильним середовищем для формування схеми покинутості; 2) депривація потреби дитини раннього віку в автономії, компетентності, почутті власної ідентичності деструктивно впливає на формування схем обмеження автономії та здатності досягати успіху; 3) дошкільний вік є сенситивним періодом для формування схем порушення меж внаслідок незадоволення відповідної потреби; 4) заблокована свобода самовираження (через надмірний послух в початкових класах) патологічно деформує прояви спрямованої на інших активності молодших школярів; 5) проблеми зі спонтанністю та грою, які подавляються на життєвому відрізку 11–20 років, сприяють формуванню схем надмірної пильності та інгібіції. Сформульовано деякі засади психоедукації батьків, які враховують сенситивні періоди формування дисфункційних поведінкових патернів у дітей та попереджають їх патологічну фіксацію. Представлені результати порівняльного емпіричного дослідження схильності до віктимної поведінки студентської молоді Прикарпаття гуманітарного напрямку професійної підготовки з урахуванням гендерного і демографічного факторів дозволяють зробити оптимістичний прогноз щодо перспектив професійно-особистісного становлення майбутніх педагогів і психологів.

Результати експериментально-діагностичного дослідження А. В. Шамне, наведені в підрозділі 6.2, доводять, що вікові задачі дорослішання неповнолітніми делінквентами залишаються не розв'язаними, оскільки вони однобічно орієнтовані: на реалізацію прагнення до досягнення переваги над іншими людьми за рахунок

соціального інтересу (що призводить до підвищення індивідуалізму, егоїзму, орієнтації на себе); на відповідність своїх якостей умовним цінностям, які поділяють інші люди, що заважає реалізації тенденції самоактуалізації (залежність); на ставлення до себе як до істоти, яка залежить від зовнішніх обставин та людей, що заважає можливості самовизначення та контролю власного життя (фаталізм).

Узагальнення результатів дослідження особистості злочинців та їх законслухняних однолітків, дає змогу стверджувати, що для делінквентів підлітково-юнацького віку характерні соціально-психологічні деформації особистісних і суб'єктних характеристик, які зумовлюють проблеми у розв'язанні вікових задач дорослішання, сприяють появі соціально-психологічних деформацій особистості і протиправної поведінки.

Нагромаджений екзистенційними консультантами досвід, стверджує О. Г. Паркулаб у підрозділі 6.3, засвідчує ефективність застосування недирективних ігрових методів у практиці психологічної допомоги дітям з емоційними і поведінковими проблемами за умови створення безпечної, емоційно комфортної, безоцінної й центрованої на дитині ситуації консультування. Розробка дієвих засобів профілактики дитячої агресивності передбачає проведення описових якісних досліджень – феноменологічний аналіз поведінки на основі принципів мотивації й розуміння. При цьому увага екзистенційного психолога сфокусовується на дослідженні переживання внутрішнього світу дитини і формуванні позитивного образу існування себе-у-світі. Визначено такі методичні принципи дитячого екзистенційного консультування, які можна застосовувати для профілактики й корекції дитячої агресивності: акцент на дитині; тісний контакт та експресивна демонстрація радості зустрічі з нею; усвідомлення дитиною відповідальності за свої вчинки; акцент на сильні сторони дитини і віра в її можливості; відверта розмова на екзистенційні теми (туга, образа, провина, сором, радість тощо); трансформація стосунків з батьками (або одним із батьків); прийняття самого себе і відчуття своєї значущості для інших.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. *Vusatyuk O.*, Social mythology of the globalization era, "Scientific Notes of Taurida National V.I. Vernadsky University. Series: Philosophy. Culturology. Political sciences. Sociology", 2014, Nr. 1–2.
2. *Грицанов А. А.* Идеология / А. А. Грицанов // Всемирная энциклопедия: Философия / Главн. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 386–388.
3. *Степин В. С.* Культура / В. С. Степин // Всемирная энциклопедия: Философия / Главн. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 524–526.
4. *Грицанов А. А.* Идеология / А.А. Грицанов // Всемирная энциклопедия: Философия / Главн. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 386–388.
5. *Юревич А. В.* К проблеме базовых компонентов национального менталитета / А. В. Юревич // Психологический журнал. – 2013. – Т. 34. – № 4. – С. 89–100.
6. *Юревич А. В.* К проблеме базовых компонентов национального менталитета / А. В. Юревич // Психологический журнал. – 2013. – Т.34. – № 4. – С. 89–100.
7. Академик *Александр Асмолов*: "Грядущий хам стал хамом нынешним" – Режим доступа: <http://www.colta.ru/articles/society/4588>
8. *Асмолов А.Г.* Историко-эволюционный синтез: взаимная помощь как фактор эволюции / А. Г. Асмолов, Е. Д. Шехтер., А. М.Черноризов // Вопросы психологии. – 2013. – № 6. – С. 3–13.
9. *Карпинский К. В.* Конфликт ценностей как предпосылка смысложизненного кризиса в развитии личности / К. В. Карпинский // Вопросы психологии. – 2013. – № 1. – С. 78–93.
10. *Шаюк О.* Психосутнісна характеристика толерантності в контексті аксіологічного підходу / Ольга Шаюк // Вітакультурний млин: Методологічний альманах. – 2014. – Модуль 16. – С. 46–50.
11. *Почебут Л. Г.* Межкультурная коммуникативная компетентность как выражение человеческих отношений / Л. Г.

- Почебут // Психологический журнал. – 2013. – Т. 34. – № 4. – С. 5–15.
12. *Почебут Л. Г.* Межкультурная коммуникативная компетентность как выражение человеческих отношений / Л. Г. Почебут // Психологический журнал. – 2013. – Т. 34. – № 4. – С. 5–15.
 13. *Почебут Л. Г.* Межкультурная коммуникативная компетентность как выражение человеческих отношений / Л. Г. Почебут // Психологический журнал. – 2013. – Т. 34. – № 4. – С. 5–15.
 14. *Вербер Б.* Тайна богов / Бернар Вербер ; [пер. с фр. М. Рожновой]. – М. : GELEOS Publishing House (Кэпитал Трейд Компани) : РИПОЛ классик, 2011. – 592 с.
 15. *Петрунько О. М.* Діти і медіа: соціалізація в агресивному медіа середовищі: Монографія / О. М. Петрунько. – Полтава : ТОВ НВП "Укрпромторгсервіс", 2010. – 480 с.
 16. *Бутиріна М. В.* Стереотипи масової свідомості: особливості формування та функціонування у медіасередовищі: Монографія / М. В. Бутиріна. – Дніпропетровськ : Слово, 2009. – 368 с.
 17. *Дугин А.* Основы геополитики: геополитическое будущее России / А. Дугин. – М. : Арктогея, 1997. – 608 с.
 18. *Можейко М. А.* Мифология / М. А. Можейко // Всемирная энциклопедия: Философия / Главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 644–647.
 19. *Крюков А.* Імперська ідея в Московській державі наприкінці ХУ–ХУІ століть: ідеологія, політика, практика / А. Крюков, В. Дебенко. – Івано-Франківськ : видавництво "Плай" Прикарпатського університету імені Василя Стефаника, 1997. – 74 с.
 20. Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина ХУІ века. – М., 1986. – 276 с.
 21. *Нестайко О. В.* Великі міфи імперії: втеча від власної ідентичності / О. В. Нестайко. – Львів : Афіша, 2003. – 128 с.
 22. *Кінан Е.* Російські історичні міфи / Е. Кінан. – К. : Критика, 2001. – 284 с.
 23. *Тойнби А. Дж.* Постижение истории. Сборник / А. Дж. Тойнби. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.
 24. *Тойнби А. Дж.* Постижение истории. Сборник / А. Дж. Тойнби. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.

25. *Юнг К. Г.* Душа и миф: шесть архетипов. Пер. с англ. / К. Г. Юнг. – М. – К. : ЗАО "Совершенство" – "Port-Royal", 1997. – 384 с.
26. *Зеленский В. В.* Аналитическая психология. Словарь (с английским и немецким эквивалентами) / В. В. Зеленский. – СПб. : Б.С.К., 1996. – 324 с.
27. *Боднар М. Б.* Етнопсихологічні особливості самоактуалізації студентської молоді: Монографія / М. Б. Боднар. – Кременець : ВЦ КОГП імені Т. Шевченка, 2007. – 196 с.
28. *Карпенко З. С.* Провінціалізм як риторична фігура / З. С. Карпенко // Актуальні проблеми сучасної провінціології: Збірник тез і матеріалів наук.-практ. конференцій і семінарів за 2006 – 2009 рр. – Одеса : ТЕС, 2010. – С. 124–125.
29. *Зайцева-Пушкаш И. А.* Юнгианский взгляд на некоторые этносоцио-психологические и этнопсихиатрические явления в Украине // Н. В. Вербенко. Очерки этнической психиатрии / под. ред. проф. В. П. Самохвалова. – Симферополь : ДОЛЯ, 2007. – С. 203-237.
30. *Малкина-Пых И. Г.* Виктимология. Психология поведения жертвы / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2010. – 864 с. – (Новейший справочник психолога).
31. *Карпенко З. С.* Аксиологічна психологія особистості / З. С. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 512 с.
32. *Карпенко З. С.* Аксиопсихологічна реконструкція національно-визвольної боротьби у поетичній творчості Тараса Шевченка / З.С. Карпенко // Тарас Шевченко і сучасна національна освіта : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Тернопіль, 5-6 березня 2014 р.) // Психологія і суспільство. – Спецвипуск. – 2014. – С.136–137.
33. *Ранк О.* Миф о рождении героя. Пер. с англ. / Отто Ранк. – М. : "Рефл-бук"; К. : "Ваклер", 1997. – 252 с.
34. Пливе кача по Тисині... Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%B5_%D0%BA%D0%B0%D1%87%D0%B0_%D0%BF%D0%BE_%D0%A2%D0%B8%D1%81%D0%B8%D0%BD%D1%96
35. Сумна статистика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kovtuny.net.ua>
36. *Изард К.* Эмоции человека / К.Изард. – СПб. : Питер, 2004. – 454 с.

37. *Куттер П.* Любовь, ненависть, зависть, ревность. Психоанализ страстей / П. Куттер. – СПб. : Б.С.К. – 1998. – 120 с.
38. *Ильин И. А.* О субъективности религиозного опыта / И. А. Ильин // Психология религиозности и мистицизма: Хрестоматия [Сост. К. В. Сельченко]. – Мн. : Харвест; М.: АСТ, 2001. – С. 147–191.
39. *Кузнецова С. О.* Враждебность и психическое здоровье / С. О. Кузнецова, А. А. Абрамова // Психология и право. – 2011. – № 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psyjournals.ru>
40. *Хомич Т. М.* Фізичне насильство як одна із форм вчинення насильства в сім'ї / Т. М. Хомич // Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія "Право". – 2010. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua>.
41. *Гусейнов А. А.* Понятия насилия и ненасилия / А. А. Гусейнов // Вопросы философии. – 1994. – № 6. – С. 35–41.
42. *Хомич Т. М.* Фізичне насильство як одна із форм вчинення насильства в сім'ї / Т. М. Хомич // Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія "Право". – 2010. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua>.
43. *Гусейнов А. А.* Понятия насилия и ненасилия / А. А. Гусейнов // Вопросы философии. – 1994. – № 6. – С. 35–41.
44. *Хомич Т. М.* Фізичне насильство як одна із форм вчинення насильства в сім'ї / Т. М. Хомич // Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія "Право". – 2010. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua>.
45. Насильство в сім'ї та діяльність органів внутрішніх справ щодо його подолання: навч.-метод. посіб. для курсантів вищих навчальних закладів МВС України / [А.В. Запорожцев, А.В. Лабунь, Д.Г. Заброда та ін.]. – Київ, 2012. – 246 с.
46. *Спітеріс Янніс.* Спасіння і гріх у східній традиції / Янніс Спітеріс; [пер. з італ. о. В. Парасюка]. – Жовква: Місіонер, 2009. – 288 с.
47. *Карпенко З. С.* Філософсько-психологічний зміст діалогу / З. С. Карпенко // Психологія та педагогіка. – 1998. – № 3. – С. 105–112.
48. *Воропаєва Ю. П.* К проблеме этики ненасилия в условиях глобализации / Ю. П. Воропаева // Вестник ОГУ. – № 7 (126). – июль 2011. – С. 96–99.

49. *Воропаєва Ю. П.* К проблеме этики ненасилия в условиях глобализации / Ю. П. Воропаева // Вестник ОГУ. – № 7 (126). – июль 2011. – С. 96–99.
50. *Туренко О. С.* Страх: спроба філософського усвідомлення феномена: Монографія / О.С. Туренко. – Київ : Вид.ПАРАПАН, 2006. – 216 с.
51. *Основи психології: Підручник* / [упоряд. О. В. Киричук, В. А. Роменець]. – К. : Либідь, 1995. – 632 с.
52. *Братусь Б. С.* К проблеме нравственного сознания в культуре уходящего века / Б. С. Братусь // Вопросы психологии. – 1993. – № 1. – С. 6–13.
53. *Беляев И. А.* Человеческая целостность в теоцентрическом измерении / И. А. Беляев // Вестник ОГУ. – 2003 – № 6. – С. 4–8.
54. *Савчин М. В.* Духовний потенціал людини / М. В. Савчин. – Івано-Франківськ : Вид-во "Плай" Прикарпатського університету, 2001. – 203 с.
55. *Беляев И. А.* Человеческая целостность в теоцентрическом измерении / И. А. Беляев // Вестник ОГУ. – 2003 – № 6. – С. 4–8.
56. *Іванчіч Т.* Діагностика душі й агіотерапія / Т. Іванчіч; [пер. з хорват. О. Гладкого]. – Львів : Свічадо, 2008. – 296 с.
57. *Савчин М. В.* Духовний потенціал людини / М. В. Савчин. – Івано-Франківськ : Вид-во "Плай" Прикарпатського університету, 2001. – 203 с.
58. *Іванчіч Т.* Діагностика душі й агіотерапія / Т. Іванчіч; [пер. з хорват. О. Гладкого]. – Львів : Свічадо, 2008. – 296 с.
59. *Іванчіч Т.* Діагностика душі й агіотерапія / Т. Іванчіч; [пер. з хорват. О. Гладкого]. – Львів : Свічадо, 2008. – 296 с.
60. *Іванчіч Т.* Діагностика душі й агіотерапія / Т. Іванчіч; [пер. з хорват. О. Гладкого]. – Львів : Свічадо, 2008. – 296 с.
61. *Іванчіч Т.* Діагностика душі й агіотерапія / Т. Іванчіч; [пер. з хорват. О. Гладкого]. – Львів : Свічадо, 2008. – 296 с.
62. *Психологія. З викладом основ психології релігії* / [упоряд. о. Юзеф Макселон]; [пер. з пол. Т. Чорновіл]. – Львів : Свічадо, 1998. – 320 с.
63. *Ільин И. А.* О субъективности религиозного опыта / И. А. Ильин // Психология религиозности и мистицизма: Хрестоматия [Сост. К. В. Сельченко]. – Мн. : Харвест; М. : АСТ, 2001. – С. 147–191.
64. *Іванчіч Т.* Діагностика душі й агіотерапія / Т. Іванчіч; [пер. з хорват. О. Гладкого]. – Львів : Свічадо, 2008. – 296 с.

65. *Іванчіч Т.* Діагностика душі й агіотерапія / Т. Іванчіч; [пер. з хорват. О. Гладкого]. – Львів : Свічадо, 2008. – 296 с.
66. *Флиер А. Я.* Культурная компетентность личности: между проблемами образования и национальной политики / А. Я. Флиер // *Общественные науки и современность*. – 2000. – № 2. – С. 151–165.
67. *Проценко О. П.* Етикет як аксіологічний вимір культури поведінки і спілкування / О. П. Проценко – Автореф. дис. ... доктора філософ. наук., 09.00.07 – етика. – К., 2004. – 21 с.
68. *Попов Л. М.* Нравственно-этическая психология: предмет и методы исследования / Л. М. Попов // *Проблемы нравственной и этической психологии в современной России*; отв. ред. М. И. Воловикова. – М. : Изд-во "Институт психологии РАН", 2011. – С. 40–55.
69. *Садохин А. П.* Компетентность или компетенция в межкультурной коммуникации / А. П. Садохин // *Лингвистика и межкультурна коммунікація*. – Вестник МГУ. Серия 19. – 2007. – № 3. – С. 39–56.
70. *Московичи С.* Машина, творящая богов / С. Московичи; пер. с фр. – М. : "Центр психологи и психотерапии", 1998. – 560 с.
71. *Костів В. І.* Відновлення родинної культури поколінь – основа подолання сучасної кризи сімейних відносин / В. І. Костів // *Педагогічний дискурс*. – 2012. – Вип. 13. – С. 161–166.
72. *Жуковская А. В.* Шкала психологического благополучия К. Рифф / А. В. Жуковская // *Психологический журнал*. – 2011. – № 2. – С. 82–83.
73. *Бек У.* Общество риска: На пути к другому модерну / Ульрих Бек; пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой; Послесл. А. Филиппова. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
74. *Ліщинська О. А.* Інформаційно-психологічна безпека: концепція соціокультурного імунітету: Монографія / Олена Альбертівна Ліщинська. – Івано-Франківськ : фоп Кузів В. – 2013. – 144 с.
75. *Гідденс Е.* Соціологія / Е. Гідденс. – К. : Основа, 2001. – 567 с.
76. *Магомед-Аминов М. Ш.* Феномен екстремальності / М. Ш. Магомед-Аминов. – М. : Психоаналитическая ассоциация, 2008. – 218 с.
77. *Зубок Ю. А.* Молодежный экстремизм. Сущность и особенности проявления / Ю. А. Зубок, В. И. Чупров // *Социологические исследования*. – 2008. – С. 37–47.

78. *Луман Н.* Эволюция / Никлас Луман; пер. с нем. А. Антоновской. – М. : Изд-во "Логос", 2005. – 256 с.
79. *Менделевич В. Д.* Психология девиантного поведения / В. Д. Менделевич. – СПб. : Речь, 2005. – 445 с.
80. *Гишинский Я. И.* Социология девиантности (новеллы и перспективы) / Я. И. Гишинский // Социологические исследования. – 2009. – С. 70–73.
81. *Кулаков А. Е.* Междометные инвективы и общие проблемы инвектологии / А. Е. Кулаков // Известия Саратовского университета. – 2011. Т. 11. Серия Филология, Журналистика. – Вып. 2. – С. 44–46.
82. *Жельвис В. И.* Поле брани: Сквернословие как социальная проблема в языках и культурах мира / В. И. Жельвис. – М. : Научно-издат. центр "Ладомир", 2001. – 352 с.
83. *Зубок Ю. А.* Молодежный экстремизм. Сущность и особенности проявления / Ю. А. Зубок, В. И. Чупров // Социологические исследования. – 2008. – С. 37–47.
84. *Можейко М.* Инвектива / М. Можейко // Новейший философский словарь. – Минск, 1998. – С. 262.
85. *Хобзей Н.* Лексикон Львівський: поважно і на жарт / Н. Хобзей, К. Сімович, Т. Ястренська, Г. Дідик-Меуш. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2012. – 852 с.
86. *Бахтин М. М.* Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин; состав. С. Г. Бочаров. – М. : Искусство, 1986. – 445 с.
87. *Можейко М.* Инвектива / М. Можейко // Новейший философский словарь. – Минск, 1998. – С. 262.
88. *Жельвис В. И.* Поле брани: Сквернословие как социальная проблема в языках и культурах мира / В. И. Жельвис. – М. : Научно-издат. центр "Ладомир", 2001. – 352 с.
89. *Пинкер С.* Субстанция мышления: язык как окно в человеческую природу / Стивен Пинкер; Пер с англ. – 2013. – 560 с.
90. *Фрейд З.* Тотем и и табу / З. Фрейд; пер. с нем. М. В. Вульфа. – СПб. : Издательская Группа "Азбука-классика", 2010. – 256 с.
91. *Можейко М.* Инвектива / М. Можейко // Новейший философский словарь. – Минск, 1998. – С. 262.
92. *Бахтин М. М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М. М. Бахтин. – М. : Худож. Лит., 1990. – 543 с.

93. *Бахтин М. М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М. М. Бахтин. – М. : Худож. Лит., 1990. – 543 с.
94. *Таглін С. О.* Родинна етноконфліктологія / С. О. Таглін // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 3. – С. 117–127.
95. *Кулаков А. Е.* Междометные инвективы и общие проблемы инвектологии / А. Е. Кулаков // Известия Саратовского университета. – 2011. Т. 11. Серия Филология, Журналистика. – Вып. 2. – С. 44–46.
96. *Кулаков А. Е.* Междометные инвективы и общие проблемы инвектологии / А. Е. Кулаков // Известия Саратовского университета. – 2011. Т. 11. Серия Филология, Журналистика. – Вып. 2. – С. 44–46.
97. *Толстых А. В.* Опыт конкретно-исторической психологии личности / А. В. Толстых. – СПб. : Алетейя, 2000. – 288 с.
98. *Моисеева Д. П.* Уличные представления в контексте культурной идентичности региона (на примере франкоязычной Бельгии) / Д. П. Моисеева // Вестник Московского университета. – Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2012. – № 4. – С. 123–129.
99. Словник синонімів української мови: В 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1. – 1040 с.
100. *Китаев-Смык Л. А.* Психология стресса. Психологическая антропология стресса / Л. А. Китаев-Смык. – М. : Академический Проект, 2009. – 943 с.
101. *Фрейд З.* Я и ОНО: труды разных лет: [монография] / З. Фрейд. – в 2-х т. – Т. 2, – Тбилиси : Мерани, 1991. – 425 с.
102. *Лоренц К.* Агрессия (так называемое "зло"): [монография] / Конрад Лоренц ; – пер. с нем. – М. : Изд. группа "Прогресс", "Универс", 1994. – 272 с.
103. *Фромм Э.* Анатомия человеческой деструктивности: [монография] / Э. Фромм. – М. : Республика, 1994. – 447 с.
104. *Бандура А.* Подростковая агрессия: [монография] / А. Бандура, Р. Уолтере. – М.; Мн. : Аст : Харвест, 2000. – 512 с.
105. *Bandura A.* Aggression, a social learning Analysis, Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall, 1973. – 390 p.
106. *Berkowitz L.* Aggression: A social psychological analysis, NY, Mac Graw-Hill, 1962. – 361 p.
107. *Buss A. H.* The psychology of aggression, NY, Willy, 1961. – 235 p.

108. *Изард К. Э.* Эмоции человека: [монография] / К. Э. Изард. – М.: Издательство МГУ, 1980. – 439 с.
109. *Anderson C. A., Dill, K.E.* Video Games and Aggressive Thoughts, Feelings, and Behavior in the Laboratory and in Life. *Journal of Personality and Social Psychology*, 2000, 78, 772–790.
110. *Ybarra M. L.* Linkages between depressive symptomatology and internet harassment among young regular internet users. *Cyber Psychology and Behavior*, 7(2), 2004, 247–257.
111. *Finn J.* A survey of online harassment at a university campus. *Journal of Interpersonal Violence*, 19(4), 2004, 468–483.
112. *Alexy E. M., Burgess A. W., Baker T., Smoyak S. A.* Perceptions of cyber stalking among college students. *Brief Treatment and Crisis Intervention*, 2005, 5(3), 279–289.
113. *Patchin J. W., Hinduja S.* Cyberbullying and self-esteem. *Journal of School Health*, 2010, 80(12), 614–621.
114. *MacDonald C., Roberts-Pittman B.* Cyberbullying among college students: prevalence and demographic differences. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 2010, Vol. 9, 2003–2009.
115. *Patchin J.W., Hinduja S.* Cyberbullying and self-esteem. *Journal of School Health*, 2010, 80(12), 614–621.
116. *Wang J., Nansel T. R., Iannotti R. J.* Cyber and traditional bullying: differential association with depression. *Journal of Adolescent Health*, 2011, 48(4), 415–417.
117. *Goebert D., Else I., Matsu C., Chung-Do J., Chang J. Y.* The Impact of cyberbullying on substance use and mental health in a multiethnic sample. *Matern Child Health*, 2011, 15(8), 1282–1286.
118. *Alexy E. M., Burgess A.W., Baker T., Smoyak S. A.* Perceptions of cyber stalking among college students. *Brief Treatment and Crisis Intervention*, 2005, 5(3), 279–289.
119. *Ybarra M. L.* Linkages between depressive symptomatology and internet harassment among young regular internet users. *Cyber Psychology and Behavior*, 7(2), 2004, 247–257.
120. *Finn J.* A survey of online harassment at a university campus. *Journal of Interpersonal Violence*, 19(4), 2004, 468–483.
121. *Наследов А. Д.* Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных: учебное пособие / А. Д. Наследов. – СПб.: Речь, 2004. – 392 с.
122. *Мицько В. М.* Контент-аналіз окремих деструктивних категорій у віртуальному комунікативному просторі / В. М. Мицько // Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті

- прав дітей: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції / за заг. ред. проф. О. Кікінежді. – Тернопіль : Вид-во "Стереарт", 2014. – С. 468–469.
123. *Мицько В. М.* Дослідження частоти використання деяких деструктивних категорій користувачами веб-сайтів / В. М. Мицько // Проблеми гуманітарних наук : Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2014. – Випуск тридцять третій. Психологія. – С. 221–231.
124. *Мицько В. М.* Семантико-статистичний аналіз вживання "деструктивних" лексем користувачами веб-сайтів / В. М. Мицько // Психологія особистості: науковий теоретико-методологічний і прикладний психологічний журнал (ДВНЗ "Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника"). – 2014. – № 1 (5). – С. 67–80.
125. *Мицько В. М.* Особливості використання деструктивних лексем користувачами вітчизняних віртуальних комунікативного та медіа середовищ / В. М. Мицько // Психологічна профілактика насилля і ворожості в суспільному та приватному житті: тези доповідей учасників Круглого столу (м. Івано-Франківськ, 5 травня 2015 року) / [редактор-упорядник З.С. Карпенко]. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2015. – С. 43–47.
126. *Мицько В. М.* Дослідження динаміки використання семантичної категорії "агресія" користувачами Інтернету / В. М. Мицько // Сучасні педагогіка та психологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 10-11 липня 2015 року). – Київ : ГО "Київська наукова організація педагогіки та психології", 2015. – С. 89–92.
127. *Мицько В. М.* Семантико-статистичний аналіз вживання лексеми "насилля" користувачами веб-сайтів / В. М. Мицько // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – 2015. – Том. XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Випуск 13. – С. 143–151.
128. *Мицько В. М.* Контент-аналіз окремих деструктивних категорій у віртуальному комунікативному просторі / В. М. Мицько // Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної

- конференції / за заг. ред. проф. О. Кікінежді. – Тернопіль : Вид-во "Стереарт", 2014. – С. 468–469.
129. *Мицько В. М.* Дослідження частоти використання деяких деструктивних категорій користувачами веб-сайтів / В. М. Мицько // Проблеми гуманітарних наук : Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2014. – Випуск тридцять третій. Психологія. – С. 221–231.
130. *Мицько В. М.* Семантико-статистичний аналіз вживання "деструктивних" лексем користувачами веб-сайтів / В. М. Мицько // Психологія особистості: науковий теоретико-методологічний і прикладний психологічний журнал (ДВНЗ "Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника"). – 2014. – № 1 (5). – С. 67–80.
131. *Мицько В. М.* Особливості використання деструктивних лексем користувачами вітчизняних віртуальних комунікативного та медіа середовищ / В. М. Мицько // Психологічна профілактика насилля і ворожості в суспільному та приватному житті: тези доповідей учасників Круглого столу (м. Івано-Франківськ, 5 травня 2015 року) / [редактор-упорядник З.С. Карпенко]. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2015. – С. 43–47.
132. *Мицько В. М.* Дослідження динаміки використання семантичної категорії "агресія" користувачами Інтернету / В. М. Мицько // Сучасні педагогіка та психологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 10-11 липня 2015 року). – Київ : ГО "Київська наукова організація педагогіки та психології", 2015. – С. 89–92.
133. *Мицько В. М.* Семантико-статистичний аналіз вживання лексеми "насилля" користувачами веб-сайтів / В. М. Мицько // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – 2015. – Том. XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Випуск 13. – С. 143–151.
134. *Цымбал Е.* Жестокое обращение с детьми: причины, проявления, последствия [Учебное пособие] / Е. Цымбал. – М., 2007. – 166 с.
135. *Москалець В.* Основний психологічний зміст та розвивально-особистісний потенціал ігрової діяльності / В. Москалець //

- Практична психологія та соціальна робота. – К., 2009. – № 10. – С. 6–7.
136. Штрихи к портрету больного синдромом посттравматических стрессовых расстройств на примере участников боевых действий в зонах локальных конфликтов. Режим доступа : http://студенчеству.рф/mod/shop/kontrolnaia_rabota_psihologiiia_s_htrihi_k_portretu_bolnogo_sindromom_posttravmaticheskikh_stressovyh_rasstrojstv_na_primere_uchastnikov_boevykh_dejstvij_v_zonah_lokalnyh_konfliktov_u53333_2012_6_107607_678916_studenchestvu-rf-rf_107607.html
137. Боулби Д. Привязанность. – пер. с англ. [Текст] / Д. Боулби. – М. : Гардарики, 2003. – 480 с.
138. Тащёва А. Восприятие детьми семейного насилия [Электронный ресурс] / А. Тащёва, С. Гриднева // Психология и право. – 2013. – № 1. Режим доступа: <http://psyjournals.ru/psyandlaw>
139. Психология социальной работы : учеб. для вузов / О. Н. Александрова, О. Н. Боголюбова, Н. Л. Васильева и [др.] ; под ред. Марины Анатольевны Гулиной. – СПб. : Питер, 2002. – 350 с. – (Серия: Учебник нового века).
140. Поради психологів родинам учасників АТО. Режим доступа : <http://dostyp.com.ua/dovidkova/23-porady-vijs-kovy-h-psy-hologiv-simyam-bijtsiv-ato/>
141. Трубавіна І. Поняття про соціальну профілактику насильства в сім'ї [Текст] / І. Трубавіна // Впровадження гендерних підходів у діяльність правоохоронних органів України: матеріали міжнародної наук.-практ. конференції. – К. : Міленіум, 2005. – 148 с.
142. Громадська програма запобігання насильству в сім'ї. – Львів : Проект "Гармонія", 2004 – 95 с.
143. Палій А. А. Диференціальна психологія: навчальний посібник для вузів / А. А. Палій – Київ : Академвидав, 2010. – 429 с.
144. Ажгихина Н. Гендерные стереотипы в современных масс-медиа // Гендерные исследования. – 2000. – № 5. – С. 261–273.
145. Берн Ш. Гендерная психология / Ш. Берн. – СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 320 с.
146. Бендас Т. В. Гендерная психология. Учеб. Пособие / Т. В. Бендас. – СПб. : Питер, 2005. – 431 с.
147. O'Neil, J. M., Good, G. E., & Holmes, S. (1995). Fifteen years of theory and research on men's gender role conflict: New paradigms

- for empirical research. In R. Levant and W. Pollack (Eds.), *Foundations for a new psychology of men*. New York: Basic Books.
148. *Pleck, J. H.* (1993). Are 'family-supportive' employer policies relevant to men? In J. C. Hood (Ed.), *Men, work, and family* (pp. 217-237). Newbury Park, CA: Sage.
149. *Ткалич М. Г.* Гендерна психологія. Навч. посіб. / М. Г. Ткалич. – К. : Академвидав, 2011. – 248 с.
150. Введение в гендерные исследования. Часть 1. Учеб. пособие / под ред. И. Жеребкиной. – Харьков, СПб., 2001. – 707 с.
151. Введение в гендерные исследования. Часть 1. Учеб. пособие / под ред. И. Жеребкиной. – Харьков, СПб., 2001. – 707 с.
152. *Ажгихина Н.* Гендерные стереотипы в современных масс-медиа / Н. Ажгихина // *Гендерные исследования*. – 2000. – № 5. – С. 261–273.
153. *O'Neil, J. M., Good, G. E., & Holmes, S.* (1995). Fifteen years of theory and research on men's gender role conflict: New paradigms for empirical research. In R. Levant and W. Pollack (Eds.), *Foundations for a new psychology of men*. New York: Basic Books.
154. *Pleck, J. H.* (1993). Are 'family-supportive' employer policies relevant to men? In J. C. Hood (Ed.), *Men, work, and family* (pp. 217-237). Newbury Park, CA: Sage.
155. *Чернова И. И.* Основы гендерных знаний: Учеб. Пособие / И. И. Чернова. – Н. Новгород, 2000. – 113 с.
156. *Крысько В. Г.* Социальная психология: словарь-справочник / В. Г. Крысько. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2001. – 688 с.
157. *Пилипенко О. І.* Методологія превентивного захисту особистості від негативних явищ [Текст] / О. І. Пилипенко // Збірник наукових праць Київського міжнародного університету. – К.: КМУ, 2009. – С. 157–168. (Серія: Психологічні науки. Вип. 13).
158. Збірник нормативно-правових документів психологічної служби та ПМПК системи освіти України [Текст] / Упоряд. В. Г. Панок, І. І. Цушко, А. Г. Обухівська. – К.: Ніка-Центр, 2005. – 436 с. – С. 60–66.
159. Збірник нормативно-правових документів психологічної служби та ПМПК системи освіти України [Текст] / Упоряд. В. Г. Панок, І. І. Цушко, А. Г. Обухівська. – К.: Ніка-Центр, 2005. – 436 с. – С. 60–66.
160. *Оржиховська В. М.* Сучасні орієнтири превентивної педагогіки [Текст] / В. М. Оржиховська, О. І. Пилипенко. Педагогіка і

- психологія: науково-теоретичний та інформаційний журнал. – 2005. – № 2. – С. 7–24.
161. *Пилипенко О. І.* Превентивна освіта в інтеграції класичних педагогічних підходів [Текст] / О. І. Пилипенко // Педагогіка і психологія. – 2004. – № 1. – С. 74–80.
162. Практическая психология образования [Текст] / под ред. И. В. Дубровиной. – М.: ТЦ "Сфера", 1997.
163. *Шувалов А. В.* Гуманитарно-антропологические основы теории психологического здоровья [Текст] / А. В. Шувалов // Вопросы психологии. – 2003. – № 6. – С. 18–33.
164. *Шувалов А. В.* Психологическое здоровье человека [Текст] / А. В. Шувалов // Вестник ПСТГУ: IV. Педагогика. Психология 2009. Вып. 4 (15). – С. 87–101.
165. *Ананьев В. А.* Основы психологии. Книга 1. Концептуальные основы психологии здоровья [Текст] / В. А. Ананьев. – Спб. : Речь, 2006. – 384 с. – С. 6–7.
166. *Слободчиков В. И.* Психология развития человека [Текст] / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М. : Школьная пресса, 2000.
167. *Слободчиков В. И.* О перспективах построения христиански ориентированной психологии [Текст] / В. И. Слободчиков // Московский психотерапевтический журнал. – 2004. – № 4. – С. 5–17.
168. *Слободчиков В. И.* Антропологический подход к решению проблем психологического здоровья детей [Текст] / В. И. Слободчиков, А. В. Шувалов // Вопросы психологии. – 2001. – № 4. – С. 91–105.
169. Практическая психология образования [Текст] / под ред. И. В. Дубровиной. – М. : ТЦ "Сфера", 1997.
170. *Ананьев В. А.* Основы психологии. Книга 1. Концептуальные основы психологии здоровья [Текст] / В. А. Ананьев. – Спб. : Речь, 2006. – 384 с. – С. 6–7.
171. *Ананьев В. А.* Основы психологии. Книга 1. Концептуальные основы психологии здоровья [Текст] / В. А. Ананьев. – Спб. : Речь, 2006. – 384 с. – С. 6–7.
172. *Шувалов А. В.* Гуманитарно-антропологические основы теории психологического здоровья [Текст] / А. В. Шувалов // Вопросы психологии. – 2003. – № 6. – С. 18–33.
173. *Слободчиков В. И.* О перспективах построения христиански ориентированной психологии [Текст] / В. И. Слободчиков //

- Московский психотерапевтический журнал. – 2004. – № 4. – С. 5–17.
174. *Слободчиков В. И.* О перспективах построения христиански ориентированной психологии [Текст] / В. И. Слободчиков // Московский психотерапевтический журнал. – 2004. – № 4. – С. 5–17.
175. *Берковиц Л.* Агрессия: причины, последствия и контроль / Л. Берковиц. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2001. – 512 с.
176. *Юрчик О. М.* Теоретичні аспекти моделювання процесу психологічної профілактики шкільного насильства / О.М. Юрчик // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 29. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – С. 779–790.
177. *Юрчик О. М.* Інтегративний підхід до психологічної профілактики булінгу / О. М. Юрчик // Психологічна профілактика насилля і ворожості в суспільному та приватному житті: тези учасників Круглого столу (Івано-Франківськ, 5 травня 2015 року) / [редактор-упорядник З. С. Карпенко]. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2015. – С. 70 – 74.
178. Всеукраїнський фонд "Крок за кроком". Програма "Інклюзивна освіта" [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.uspf.kiev.ua./index.php?go=lnklus>
179. *Перфільєва М. В.* Соціальна адаптація та інтеграція в суспільство дітей з особливостями психофізичного розвитку шляхом організації їх навчання у загальноосвітніх закладах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.03 "корекційна педагогіка" / Перфільєва М. В. – Умань, 2008. – 23 с.
180. *Перфільєва М. В.* Вплив сім'ї на процес соціалізації неповносправних дітей / Майя Володимирівна Перфільєва (наукові конференції) [Електронний ресурс] – Режим доступу. – Систем.вимоги: Pentium – inside; Windovs 2007/Vista/XP – Режим доступу: URL: <http://intkonf.org/perfileva-mv-vpliv-simiyi-na-protses-sotsializatsiyi-nepovnospravnih-ditey/>
181. *Перфільєва М. В.* Вплив сім'ї на процес соціалізації неповносправних дітей / Майя Володимирівна Перфільєва (наукові конференції) [Електронний ресурс] – Режим доступу. –

- Систем.вимоги: Pentium – inside; Windovs 2007/Vista/XP –
Режим доступу: URL: <http://intkonf.org/perfileva-mv-vpliv-simiyi-na-protses-sotsializatsiyi-nepovnospravnih-ditey/>
182. *Валентик Н.* Інклюзивна освіта: за і проти [Репортаж з Усеукраїнського "круглого столу" "Психолого-соціально-педагогічні аспекти інклюзивної освіти: за і проти"]/ Наталія Валентик //Директор школи. – 2010. – № 14–15. – С. 45–58.
 183. Інклюзивна освіта в Україні: здобутки, проблеми та перспективи. Резюме аналітичного звіту за результатами комплексного дослідження, 2012. – 36 с. – (ERA – ЄВРОПЕЙСЬКА ДОСЛІДНИЦЬКА АСОЦІАЦІЯ).
 184. Інклюзивна освіта в Україні: здобутки, проблеми та перспективи. Резюме аналітичного звіту за результатами комплексного дослідження, 2012. – 36 с. – (ERA – ЄВРОПЕЙСЬКА ДОСЛІДНИЦЬКА АСОЦІАЦІЯ).
 185. *Турецька Х. І.* Психологічні чинники ставлення педагогів до інклюзивної освіти / Х. І. Турецька, М. А. Шляхтіна // Вища освіта України – Додаток 2 до № 3, том IV (29) – 2011 р. – Тематичний випуск "Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору". – 716 с. – С. 669–675.
 186. *Турецька Х. І.* Психологічні чинники ставлення педагогів до інклюзивної освіти / Х. І. Турецька, М. А. Шляхтіна // Вища освіта України – Додаток 2 до № 3, том IV (29) – 2011 р. – Тематичний випуск "Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору". – 716 с. – С. 669–675.
 187. Допомога дитині з аутизмом: проблеми та шляхи вирішення: Матеріали міждисциплінарної науково-практичної конференції з міжнародною участю, Львів, 12-14 червня 2009 року . – Львів, 2009. – 70 с.
 188. Допомога дитині з аутизмом: проблеми та шляхи вирішення: Матеріали міждисциплінарної науково-практичної конференції з міжнародною участю, Львів, 12-14 червня 2009 року . – Львів, 2009. – 70 с.
 189. *Назарова Н. М.* Специальная педагогика / Н. М. Назарова. – М. : Академия, 2000. – 27 с.
 190. Autism spectrum disorders resource pack for school staff [Електронний ресурс] // National Autistic Society. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.autism.org.uk/professionals/teachers/in-your-school/pack.aspx>.

191. Autyzm – epidemiologia, diagnoza i terapia [Autism: epidemiology, diagnosis and therapy] / [pod redakcja T. Pietrasa, A. Witusika i P. Galeckiego]. – Wrocław: Conlinuo, 2010. – 240 p.
192. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон. – Обнинск : Изд-во "Принтер", 1993. – 55 с.
193. Арнц А. Схема-терапія: модель роботи з частками / А. Арнц, Г. Якоб. – Львів : Свічадо, 2014. – 264 с.
194. Карпенко З. С. Експресивна психотехніка для дітей / З. С. Карпенко. – К. : НППЦ Перспектива, 1997. – 96 с.
195. Мотрук Р. В. Культура психологічного консультування та психотерапії в сучасних умовах / Р. В. Мотрук // Особистість у сучасному світі: проблеми навчання та розвитку: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (14–15 травня 2014 р.) / Інститут післядипломної освіти інженерно-педагогічних працівників (м. Донецьк) ДВНЗ "Університет менеджменту освіти" Національна академія педагогічних наук України. – Донецьк : ІПО ІПП (м. Донецьк) ДВНЗ "УМО", 2014.
196. Арнц А. Схема-терапія: модель роботи з частками / А. Арнц, Г. Якоб. – Львів : Свічадо, 2014. – 264 с.
197. Франк Л. В. Виктимология и виктимность / В. Минская, Л. В. Франк. – Душанбе : "Ирфон", 1972: Проблемы теории и истории социалистического государства, права и советского строительства // Труды юридического факультета: Проблемы теории и истории социалистического государства, права и советского строительства. Труды юридического факультета Таджикского ГУ. – Душанбе : РИСО ТГУ, 1973, Вып. 2. – С. 262–264.
198. Ривман Д. В. Криминальная виктимология / Д. В. Ривман. – СПб. : Питер, 2002. – 304 с.
199. Малкина-Пых И. Г. Виктимология. Психология поведения жертвы / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2010. – 864 с.
200. Долгова А. И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних / А. И. Долгова. – Москва : Юридическая литература, 1981. – 160 с.
201. Ильяшенко А. Н. Социальная среда в генезисе преступного поведения (особенности криминализации несовершеннолетних под влиянием социальной микросреды) [монографія] / А.И. Ильяшенко. – Москва : ВНИИ МВД России, 2001. – 94 с.
202. Шамне А. В. Результати психометричної апробації "Психосоціального опитувальника" для підлітково-юнацького

- віку / А. В. Шамне // Гуманітарний вісник ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г. Сковороди": Науково-теоретичний збірник. Педагогіка. Психологія. Філософія. – Вип. 9: Тематичний випуск "Проблеми емпіричних досліджень у психології". – Київ : Гнозис, 2014. – С. 179–186.
203. *Шамне А. В.* Теорія та практика психосоціального розвитку у підлітково-юнацькому віці [монографія] / Анжеліка Володимирівна Шамне. – Київ : ТОВ ВНП "Інтерсервіс", 2015. – 488 с.
204. *Фрейдджер Р.* Большая книга психологии. Личность. Теории, упражнения, эксперименты / Роберт Фрейдджер, Джеймс Фейдимен ; пер. с англ. Е. Будагова и др. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008. – 704 с.
205. Глубинная психология. Агрессия : психодинамическая теория и феноменология : [монография] / Т. С. Яценко, А. В. Глузман, А. Э. Мелоян, Л. Г. Туз; под ред. Т. С. Яценко. – К. : ВИЦА ШКОЛА-XXI, 2010. – 271 с.
206. *Фрейд А.* Детский психоанализ / А. Фрейд. – СПб. : Питер, 2003. – 477 с. – (серия "Хрестоматия по психологии").
207. *Ньюкомб Н.* Развитие личности ребёнка / Н. Ньюкомб. – СПб. : Питер, 2003. – 640 с. : ил. – (Серия "Мастера психологии").
208. *Фрейдджер Р.* Большая книга психологии. Личность. Теории, упражнения, эксперименты / Роберт Фрейдджер, Джеймс Фейдимен ; пер. с англ. Е. Будагова и др. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008. – 704 с.
209. *Фрейдджер Р.* Большая книга психологии. Личность. Теории, упражнения, эксперименты / Роберт Фрейдджер, Джеймс Фейдимен ; пер. с англ. Е. Будагова и др. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008. – 704 с.
210. *Экслайн В.* Игровая терапия / В. Экслайн ; [пер. с англ.]. – М. : Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 480 с. (Серия "Психологическая коллекция").
211. Экзистенциальная психология / [под ред. Р. Мея] // Экзистенция / [под ред. Р. Мея, Э. Энджела, Г. Элленбергера]; пер. с англ. – М. : Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2001. – 624 с.
212. Діти емігрантів про себе. Сповіді. Думки. Судження... Біль / [заг. ред. та упоряд.: І. Калинець, Н. Гумницька]. – Львів; Артоз, 2008. – 112 с.

213. *Ньюкомб Н.* Развитие личности ребёнка / Н. Ньюкомб. – СПб. : Питер, 2003. – 640 с. : ил. – (Серия "Мастера психологии").
214. *Фромм Э.* Искусство любви: пер. с англ. / Э. Фромм – М. : Коллегиум, 1990. – 253 с.
215. *Фрейд З.* Лекции по введению в психоанализ и новый цикл / З. Фрейд ; пер. с нем. М. Вульфа, Н. Алмаева / под ред. М. Б. Аграчевой, А. М. Боковинова, Е. С. Калмыковой. – М. : ООО "Фирма СТД", 2003. – 607 с.
216. Глубинная психология. Агрессия : психодинамическая теория и феноменология : [монография] / Т. С. Яценко, А. В. Глузман, А. Э. Мелоян, Л. Г. Туз; под ред. Т. С. Яценко. – К. : ВИЦА ШКОЛА-XXI, 2010. – 271 с.
217. *Сатир В.* Психотерапия семьи / Вирджиния Сатир ; пер. с англ. И. Авидон, О. Исакова. – СПб. : Ювента, 1999. – 254 с.
218. *Экслайн В.* Игровая терапия / В.Экслайн ; [пер. с англ.]. – М. : Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 480 с. (Серия "Психологическая коллекция").
219. *Бьюдженталь Дж.* Искусство психотерапевта / Джеймс Ф. Т. Бьюдженталь ; пер. с англ. М. Мироновой. – СПб. : Питер, 2001. – 304 с. : ил. – (Серия "Золотой фонд психотерапии").
220. *Екман П.* Теорія брехні / Пол Екман ; пер. з англ. Ю. Гордієнка. – К. : КМ Rublishing, 2014. – 320 с.
221. *Фрейд А.* Детский психоанализ / А.Фрейд. – СПб. : Питер, 2003. – 477 с. – (серия "Хрестоматия по психологии").
222. *Фрейд З.* Лекции по введению в психоанализ и новый цикл / З. Фрейд ; пер. с нем. М. Вульфа, Н. Алмаева / под ред. М. Б. Аграчевой, А. М. Боковинова, Е. С. Калмыковой. – М. : ООО "Фирма СТД", 2003. – 607 с.
223. *Фрейдджер Р.* Большая книга психологии. Личность. Теории, упражнения, эксперименты / Роберт Фрейдджер, Джеймс Фейдимен ; пер. с англ. Е. Будагова и др. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008. – 704 с.
224. *Бэрн Р.* Агрессия / Роберт Бэрн, Дебора Ричардсон ; пер. с англ. С. Меленевская, Д. Викторова, С. Шпак. – СПб : Питер, 2001. – 352 с. : ил. – (Серия "Мастера психологии").
225. *Бэрн Р.* Агрессия / Роберт Бэрн, Дебора Ричардсон ; пер. с англ. С. Меленевская, Д. Викторова, С. Шпак. – СПб : Питер, 2001. – 352 с. : ил. – (Серия "Мастера психологии").

226. *Солодников В. В.* Социология социально-дезадаптированной семьи / В. В. Солодников. – СПб. : Директ, 2007. – 384 с. : ил. – (Серия "Детскому психологу").
227. *Паркулаб О. Г.* Психологічні чинники схильності до булінгу в дітей молодшого шкільного віку / О. Г. Паркулаб // Зб. тез наукових робіт учасників міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 25-26 липня 2014 р.). – Львів : ГО "Львівська педагогічна спільнота", 2014. – С.24–28.
228. *Экслайн В.* Игровая терапия / В. Экслайн ; [пер. с англ.]. – М. : Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 480 с. (Серия "Психологическая коллекция").

Наукове видання

**АКСІОПСИХОЛОГІЯ
ЛЮДСЬКОЇ ДЕСТРУКТИВНОСТІ:
ВІД АНАТОМІЇ ДО ПРОФІЛАКТИКИ**

МОНОГРАФІЯ

ЗА ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ЗІНОВІЇ КАРПЕНКО

Літературний редактор – Карпенко З. С.

Комп'ютерний макет – Сидорик Ю. Р.

Коректор – Карпенко З. С.

Підписано до друку 29.09.2016. Формат 60x84/16

Папір офсетний. Друк цифровий.

Гарнітура «Times New Roman». Ум. друк. арк. 12,79

Наклад 300. Зам. № 292 від 29.09.2016.

Видавець: Супрун В.П.

м. Івано-Франківськ, вул. Володимира Великого, 12а/Х

тел./ф.: (0342) 71-04-40, e-mail: printsv@ukr.net

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ІФ № 25 від 17.10.2015 р.

Друк: підприємець Голіней О.М.

76008, м. Івано-Франківськ, вул. Галицька, 128

тел.: (0342) 58-04-32, +38 050 540 30 64